

О.В. Заболотний, В.В. Заболотний

УКРАЇНСЬКА МОВА

5 клас

Підручник для закладів загальної середньої освіти

*Рекомендовано Міністерством освіти
і науки України*

Київ
«Генеза»
2018

УДК 811.161.2(075.3)
З-12

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Наказ МОН України від 10.01.2018 № 22)*

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ:

- теоретичні відомості
- завдання підвищеної складності
- завдання з розвитку мовлення
- завдання з елементами дослідження
- завдання конкурсного характеру
- завдання для роботи зі словником

Заболотний О.В.

З-12 Українська мова. 5 кл. : підруч. для закл. заг. серед.
освіти / О.В. Заболотний, В.В. Заболотний. — Київ :
Генеза, 2018. — 240 с.

ISBN 978-966-

УДК 811.161.2(075.3)

ISBN 978-966-

© Видавництво «Генеза»,
оригінал-макет, 2018
© Заболотний О.В.,
Заболотний В.В., 2018

Дорогі п'ятикласники!

Запрошуємо вас у чарівний світ українського слова. А допоможе мандрувати стежками рідної мови надійний путівник усіх школярів – підручник. Однак, подорожуючи, пам'ятайте, що ви ще й дослідники. Тому «підкорення» кожного параграфа бажано розпочинати зі вступної вправи, у якій потрібно дослідити певне мовне явище й самостійно зробити висновок, тобто невелике відкриття. Потім слід уважно прочитати правило, спробувати його осмислити, переказати. Після цього можна переходити до виконання тренувальних вправ, які не лише допоможуть засвоїти тему, а й розкажуть багато про людські стосунки, народні традиції, навколишній світ.

Вправи з позначками «Поспілкуйтеся», «Попрацюйте в парах», «Чому так?», конкурси, а також опорні малюнки, веселі вікторини, різноманітні життєві ситуації зроблять подорож стежками рідної мови цікавою та захоплюючою.

Словничок синонімів, уміщений наприкінці підручника, допоможе вам збагатити лексичний запас, а словничок наголосів – засвоїти правильне наголошування деяких слів. Під час виконання багатьох вправ варто користуватися й орфографічним і тлумачним словниками, тому потрібно мати їх удома.

А тим, хто хоче знати більше, радимо у вільну хвилинку звертатися до спеціальних розділів путівника – «Моя сторінка» та «Культура мовлення». Тут міститься корисна й цікава інформація про мову, а також ігри, скоромовки, жарти.

Отож, друзі, вирушаймо в путь! Попереду – нові відкриття.

Хай вам щастить!

Вступ

Значення мови в житті суспільства. Українська мова – державна мова України

*Прийняла я дарунок від нени – то мова,
Тому скарбу ніколи не скласти ціни.
Л. Забашта*

1 Прочитайте висловлювання. Про що йдеться в кожному з них?

- Ми змалечку звикаємо до слів, як до повітря, як до хліба звикли... (*Є. Летюк*).
- Без мови людське спілкування неможливе, а без спілкування не може бути суспільства (*А. Реформатський*).
- Мова – це віконця, через які людина бачить світ (*В. Сухомлинський*).
- Мова – єдине знаряддя для засвоєння спадщини минулого, найвищих здобутків людської культури (*І. Вихованець*).
- Мова єднає між собою представників певного народу в часі та в просторі (*В. Русанівський*).

2 Прочитайте висловлювання і поміркуйте, яке значення має рідна мова в житті народу та кожної людини. Два висловлювання, які вам сподобалися найбільше, запишіть на першій сторінці свого зошита.

1. Мова – така ж жива істота, як і народ, що її витворив, і коли він кине свою мову, то вже буде смерть його душі, смерть усього того, чим він відрізняється від других людей (*Панас Мирний*). 2. Мова – то цілюще народне джерело, і хто не припадає до нього вустами, сам висихає від спраги (*В. Сухомлинський*). 3. Ти наше диво калинове, кохана материнська мово! (*Д. Білоус*).

Мамина мова. Малюнок
Алли Старенченко
(12 років)

4. О мово українська! Ти – вода з кринички, над якою гнуться верби, холодна, і прозора, і проста, а без води я вже давно помер би... (Ю. Бедрик). 5. Я без тебе, мово, без зерна полóва, соняшник без сонця, без птахів діброва (Ю. Рибчинський).

Значення мови

У світі існує близько п'яти тисяч мов. Кожна з них є **засобом спілкування** в більшому чи меншому людському колективі. Крім того, за допомогою мови люди **формують думки, пізнають світ, об'єднуються в одну спільноту, передають одне одному досвід.**

Без мови було б дуже важко обмінятися думками й найтоншими почуттями, досягти взаєморозуміння, налагодити виробництво необхідних матеріальних благ, створити духовні цінності, згуртуватися для подолання труднощів.

Рідна мова

Для кожного народу **рідна мова – найцінніший скарб.** Її не можна забувати. Втрачаючи з певних причин рідну мову, її носій, народ, втрачає себе самого, свою духовну самобутність, стає іншим народом. Про бeрежне ставлення до рідної мови писав Максим Рильський:

*Як парость виноградної лози,
Плекайте мову. Пильно й ненастанно
Політь бур'ян. Чистіша від сльози
Вона хай буде.*

3 Мова – найважливіший засіб спілкування. Але це не єдина її функція. Спробуйте назвати ще одну. Для цього погляньте у вікно й подумайте, яка гарна зараз погода. Подумали? А тепер це саме зробіть, не вимовляючи слів і речень ні про себе, ні вголос. Чи вдалося вам сформувати думку без допомоги слів або речень? Про яку важливу функцію мови свідчить цей експеримент?

4 Поміркуйте над запитаннями.

- Є різні засоби спілкування: мова, жести, погляд, звукові та світлові сигнали (наприклад, сигнали світлофора), релігійні символи, державна символіка, дорожні знаки тощо. Чому мову називають найважливішим із цих засобів?
- Як за допомогою мови від покоління до покоління передається людський досвід, знання?
- Як за допомогою мови людина пізнає світ?
- Чому суспільству було б важко без мови?
- Чому потрібно берегти рідну мову?

5 Перемалюйте на дошці ланцюжок і колективно запишіть (1–2 словами) у порожні кільця продовження поданого твердження.

Українська
мова

Українська мова одна з найдавніших, наймилословніших і найбагатших мов світу. Своїм корінням вона сягає глибини тисячоліть. Українською мовою створено понад двісті тисяч народних пісень, багато казок, переказів, легенд. Нею написано велику кількість творів художньої літератури та наукових праць.

Державна
мова

Нині українська мова є державною мовою України. Це означає, що вона є офіційною мовою спілкування на території нашої держави, нею користуються в установах та організаціях, це мова науки, освіти, преси, телебачення. Тому українську мову повинен знати кожен, хто постійно живе в Україні.

Державний статус української мови закріплено статтею 10 Конституції України: «Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України».

6 Дайте відповіді на запитання.

- Чому українською мовою варто пишатися?
- Яка мова є державною в Україні? Що означає цей статус?

7 Прочитайте текст. Назвіть правила спілкування. Чи приймаєте ви наше запрошення до спілкування?

ЗАПРОШУЄМО ДО СПІЛКУВАННЯ

«Нема більшої розкоші, ніж розкіш людського спілкування», – стверджував відомий письменник *Антуан де Сент-Екзюпері*. Тому пропонуємо вам відчутти красу цієї розкоші на уроках української мови – на хвилинках спілкування. Так, саме під час уроку ви зможете порозмовляти одне з одним. А щоб ваше спілкування було змістовнішим, ми щоразу визначатимемо тему для розмови в рубриці «Поспілкуйтеся».

Насамперед виробімо правила нашого спілкування. Частину з них запропонуємо ми, а решту – ви.

Правило 1. Думки висловлюйте щиро, дружелюбно.

Правило 2. Не перебивайте співрозмовника.

Правило 3. Кожен має право висловити власну думку.

Правило 4. Не ображайте своїми словами інших.

Правило 5. _____

Правило 6. _____

Отже, якщо ви маєте бажання висловити власні міркування стосовно тієї чи іншої теми, почути думки своїх однокласників та погоджуєтесь із запропонованими правилами, тоді вправи з назвою «Поспілкуйтеся» саме для вас.

8 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. 1. Чи обов'язково, на вашу думку, знати мову того народу, серед якого живете? Чому?

2. Чи можна без мови побудувати собор, подолати стихійне лихо чи провести Олімпійські ігри?

Уявіть, що вас запросили для участі в популярній радіо- чи телепередачі.

Виступи

Трансляція відбуватиметься в прямому ефірі, тобто без попереднього запису і редагування виступів. Підготуйте невеликий виступ на 1–2 хвилини на одну з тем.

1. Мова – найцінніший скарб, мудра берегиня народу.

2. Українська мова – моя рідна мова.

ЯК ЦЕ БУЛО

РІДНА МОВА

Було це давно, ще за старої Австрії, у 1916 році. У купе першого класу швидкого потяга Львів–Відень їхало чотири пасажери: англієць, німець, італієць. Четвертим був відомий львівський юрист Богдан Косів. Розмовляли на різні теми. Нарешті заговорили про мови: чия краща, якій з них належить світове майбутнє. Першим заговорив англієць:

– Англія – країна великих завойовників і мореплавців, які рознесли славу англійської мови по всьому світі. Англійська мова – мова Шекспіра, Байрона, Діккенса, Ньютона та інших великих літераторів і вчених.

– У жодному разі, – гордовито заявив німець. – Німецька мова – це мова двох великих імперій – Німеччини й Австрії, які займають більше половини Європи... І тому, безперечно, німецька мова має світове значення.

Італієць усміхнувся і тихо промовив:

– Панове, ви обидва помиляєтеся. Італійська мова – це мова сонячної Італії, мова музики й кохання, а про кохання мріє кожен... Тому італійській мові належить бути провідною у світі.

Українець довго думав і нарешті промовив:

– Ви ж, по суті, нічого не сказали про багатство й можливості ваших мов... Я своєю мовою можу скласти... вірш, де всі слова будуть починалися на «С». Якщо ваша ласка, прошу послухати:

САМІТНІЙ САД

Сонно сипляться сніжинки,
Струмінь стомлено сичить.
Стихли струни, стихли співи,
Срібні співи серенад.
Сріблом стеляться сніжинки,
Спить самітній сонний сад...
Сипле, стелить сад самітний
Сірий смуток – срібний сніг.
Сумно стогне сонний струмись,
Серце слуха скорбний сміх.
Серед саду страх сіріє.
Сад солодкий спокій снить.

– Геніально! Незрівнянно!..

Потім усі замовкли. Говорити не було потреби.

За П. Столярчуком

Урок розвитку мовлення

§ 1. МОВЛЕННЯ І СПІЛКУВАННЯ

9 Уявіть, що вам потрібно пояснити п'ятирічній дитині, звідки береться дощ. Чи відрізнятиметься ваше пояснення від розповіді на цю саму тему на уроці природознавства? Чим саме?

Мовлення

Мовлення – це використання мовних засобів (слів, речень, текстів тощо) для спілкування.

Види мовленнєвої діяльності

Аудіювання

Читання

Говоріння

Письмо

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Аудіювання слід відрізняти від слухання. **Аудіювання** – це процес одночасного слухання й розуміння мовлення людини.

10 I. Поміркуйте, до яких видів мовленнєвої діяльності ви вдаєтеся, коли:

- ✓ перебуваєте в музеї;
- ✓ граєте у футбол чи волейбол;
- ✓ переглядаєте кінофільм;
- ✓ надсилаєте смс-повідомлення;
- ✓ шукаєте інформацію в мережі Інтернет.

II. Розгляньте малюнок. Розкажіть, для якого виду мовленнєвої діяльності може знадобитися кожен з предметів.

III. Доведіть, що мобільний телефон є універсальним засобом, за використання якого можливі всі види мовленнєвої діяльності.

11 I. **ПОПРАЦЬОУЄТЕ В ПАРАХ.** Один з вас має прочитати гумореску вголос, а інший послухати і переказати її. Поміркуйте, про який недолік під час спілкування йдеться в цьому творі.

– Здоров, Андрію! Як поживаєш? Що робить сестра? Куди це ти поспішаєш? Котра година? Ти читав новий номер «Одно-класника»? Як зіграли «Шахтар» – «Динамо»?

– Дякую. Добре. Вишиває. Додому. Десята тридцять. Не читав. 2:2.

II. До якого різновиду мовленнєвого спілкування (усного чи письмового) вдався той, хто прочитав гумореску? Той, хто її слухав? Той, хто переказав її зміст? Той, хто записав її зміст з пам'яті?

III. Поясніть, до яких видів мовленнєвої діяльності ви вдавалися, виконуючи вправу.

Спілкування

Спілкування – це обмін інформацією, передача її однією людиною іншій.

Різновиди мовленнєвого спілкування:

→ **усне** (говоримо, слухаємо)

→ **писемне** (пишемо, читаємо)

Ситуація спілкування

Будь-яке спілкування відбувається за певних **умов**, які впливають на наше мовлення. Із цих умов складається **ситуація спілкування**.

Хто і з ким спілкується

Мета спілкування

Ситуація спілкування

Місце і час спілкування

Тема й основна думка висловлення

Адресат

Того, до кого звертаються під час спілкування, називають **адресатом**.

Мета спілкування

Мета спілкування – це те, чого ви прагнете (про щось повідомити, щось з'ясувати, до чогось спонукати, висловити почуття тощо).

12 Поміркуйте, хто може стати адресатом вашого висловлення, коли ви завітаєте до музичної школи, бібліотеки, аквапарку, поліклініки, магазину, театру.

13 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. І. Уявіть, що дорогою до школи ви зустріли вчительку, у якої сьогодні день народження, і вирішили її привітати. Зорієнтуйтеся в умовах спілкування. Для цього визначте:

- ✓ хто є адресатом мовлення;
- ✓ яка мета спілкування;
- ✓ де і коли відбувається спілкування;
- ✓ яка тема й основна думка майбутнього висловлення.

II. Складіть і запишіть висловлювання (2–3 речення), можливе в цій ситуації спілкування.

14 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Як ви розумієте вислів «Бережи честь змолоду»?

15 I. Розгляньте малюнки. Виберіть стиль висловлення, доречний у кожній із зображених ситуацій спілкування.

II. Усно опишіть ситуацію спілкування, зображену на першому малюнку: коли і де відбувається спілкування? Хто і до кого звертається? Про що можуть говорити? З якою метою?

III. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть і розіграйте за особами діалог (4–6 реплік), можливий в одній із зображених ситуацій.

16 Пригадайте яку-небудь цікаву ситуацію спілкування зі свого життя. Опишіть цю ситуацію.

І ТАКЕ БУВАЄ

П'ятикласниця Маринка намалювала листівку, щоб привітати свою маму з днем народження. Листівка була яскрава, красива. Мама дуже зраділа такому подарунку й одразу ж прочитала: *«Мамо! Користуючись нагодою, висловлюю тобі привітання з днем народження. Бажаю нових досягнень у праці, успіхів в особистому житті. З повагою Марина»*.

Мама засмутилася, з її обличчя зійшла радість.

Поясніть, чому засмутилася мама. Як би ви написали листівку?

Урок розвитку мовлення

§ 2. ПРАВИЛА СПІЛКУВАННЯ. МОНОЛОГІЧНЕ ТА ДІАЛОГІЧНЕ СПІЛКУВАННЯ. СКЛАДАННЯ ДІАЛОГІВ

17 I. Прочитайте крилаті вислови, у яких узагальнено народні погляди на культуру спілкування. Які правила спілкування можна сформулювати на їхній основі?

1. Що маєш казати – наперед обміркуй. 2. Не хочеш почути поганих і дурних слів – не кажи їх сам. 3. Умій вчасно сказати і вчасно замовкнути. 4. Умій говорити – умій і слухати. 5. Говори мало, слухай багато, а думай ще більше.

II. Вивчіть напам'ять два прислів'я з поданих (на вибір).

18 Ознайомтеся з основними правилами спілкування. Поясніть, чому їх потрібно дотримуватися.

Правила спілкування

- ✓ Бути ввічливими, привітними й доброзичливими.
- ✓ Уважно, не перебиваючи, слухати співрозмовника.
- ✓ Заохочувати співрозмовника до висловлення власної думки.
- ✓ Уміти доброзичливо висловити незгоду з позицією співрозмовника.
- ✓ Не розмовляти без потреби голосно.
- ✓ Не використовувати грубих слів.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Спілкування є важливим складником культури людини.

Спілкування може бути монологічним і діалогічним.

Монолог – це висловлення однієї особи.

Діалог – це розмова двох осіб. Висловлення кожного з учасників діалогу називають **реплікою**.

19 Прочитайте висловлення. Яке з них є діалогом, а яке – монологом? Відповідь обґрунтуйте. Прочитайте діалог за особами.

1. – Умикай телевізор, наші грають!
- Не можу. Ще не вивчив уроки.
- Кінчай зі своїми уроками, пропустимо перший тайм.

- Вибач мені, Володю, але не можу. Вибач.
- Ех ти, а ще називається друг (А. Федь).

2. О полини, сиві полини! Хто посіяв вас на землі нашій? Чи вас посіяли по степах неораних прадавні скіфи? А може, ви посіялись по всій землі нашій у давні роки козаччини? Тоді, коли не житом-пшеницею, а сивою тирсою, буркуном та ще сивим горем хлюпала земля наша аж за далекі обрії Дикого поля до самої Татарщини (За І. Цюпою).

20 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть і розіграйте за особами діалог (5–7 реплік) на одну із запропонованих тем: «Зустріч із першою вчителькою», «Зустріч з колишнім однокласником», «Подяка за допомогу», «У майстерні художника», «Прощання на пероні», «У магазині». Використовуйте подані нижче слова ввічливості.

Доброго ранку! Добрий ранок! Привіт!
Радий бачити Вас. Радий був зустрітися.
До побачення! На все добре! Бувайте здорові! До зустрічі!
Бажаю успіхів! Хай щастить!
Вибачте. Пробачте. Прошу вибачити (пробачити).
Даруйте. Перепрошую. Вибачте, що турбую.
Щиро дякую Вам. Велике спасибі. Я Вам дуже вдячний.
Будь ласка. Нема за що.

21 І. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Уявіть, що один з вас опинився в чужому місті і йому необхідно з'ясувати, де розміщено стадіон (цирк чи театр). Інший з вас живе в цьому місті. Складіть і розіграйте за особами діалог (5–6 реплік), можливий у цій ситуації. Вживайте слова ввічливості.

II. Поясніть, до яких видів мовленнєвої діяльності ви вдавалися, виконуючи вправу.

22 Складіть і запишіть діалог (5–7 реплік) за поданим початком (на вибір).

1. – Ти навіть не уявляєш, яка краса буде, коли в нашому дворі квіти зацвітуть.
– Так допоможи мені уявити.
2. – Мамо, що ти мені купила?
– Новий футбольний м'яч (набір для вишивання).
3. – Як пройшов твій вихідний?
– Чудово! Я весь день сидів(-ла) за комп'ютером.

23 I. Складіть діалог (5–6 реплік) за одним з поданих малюнків. У діалог уведіть звертання й вислови, які виявляють вихованість, ввічливість, тактовність.

II. Послухайте діалоги своїх однокласників.

Урок розвитку мовлення

§ 3. ЧИТАННЯ МОВЧКИ

24 I. Прочитайте текст мовчки. Що нового ви дізналися з прочитаного? У чому полягає цінність цієї інформації?

СЛОВІДСЬКА УКРАЇНА

На північному сході України в межах вододілу басейнів* Дону та Дніпра розкинулася Харківська область.

Цікава та багатогранна історія краю. У давнину на цих землях, там, де річка Сальниця віддає свої води Сіверському Дінцю, в одному з боїв воїни київського князя Володимира розбили половців. А майже через 75 років після тієї події, у травні 1185 року, на цьому місці стояли табором бойові дружини сіверського князя Ігоря Святославича.

Після спустошливих набігів монголо-татар велика територія басейну Сіверського Дінця залишалася тривалий час незаселеним краєм, який прозвали «диким полем». «Дике поле» стало своєрідним плацдармом, звідки татари робили розбійницькі наскоки на міста й села південної окраїни Московської держави. Через нього проходили історичні шляхи. Найважливішим був Муравський шлях, який брав свій початок з Перекопа й доходив до Тули.

* *Басейн* – територія, яку охоплює річка з притоками.

Сіверський Донець

У кінці XV – на початку XVI століття на території Дикого поля дедалі частіше почали з'являтися люди, які засновували тут слободи* (звідси – історична назва Слобідська Україна, або Слобожанщина). У XVII столітті були засновані такі міста й слободи, як Суми, Лебедін (сучасна Сумська область), Острогозьк (сучасна Воронежська область у Росії), Харків, Вальки, Зміїв, Великий Бурлук, Вовчанськ і багато інших великих і малих поселень. Слобідський край заселявся переважно українцями з Правобережної України, яких називали черкесами. Першочергову увагу переселенці приділяли будівництву укріплень, що зумовлювалося потребами захисту від татарських нападів. Церква ставала центром духовного та громадського життя міста чи слободи. При ній засновували школи.

Долаючи великі труднощі, слобожани за короткий історичний період перетворили «дике поле» в край з розвиненим господарством і досить високим на ті часи рівнем культури (*З довідника*).

* *Слобода* – велике село, селище.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Визначте тему й основну думку тексту, стиль і тип мовлення.
2. Визначте адресата та мету висловлення.
3. Виділіть структурні частини тексту (вступ, основна частина, кінцівка).

4. Складіть і запишіть план тексту.
5. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Поставте одне одному запитання за змістом прочитаного. Дайте відповідь на запитання однокласника (однокласниці).
6. Перегляньте текст швидко і знайдіть слова, написані з великої букви.
7. Роздивіться ілюстрацію до тексту. Що на ній зображено? Доберіть до неї назву.

III. Виберіть один із запропонованих варіантів продовження речення (за текстом).

1. Текст може бути вміщено в підручнику з

А математики	В природознавства
Б історії	Г етики

2. Свою розповідь про історію краю автор розпочинає зі згадки про

- А** спустошливі набіги монголо-татар
Б заснування слобід
В перемогу київського князя Володимира над половцями
Г будівництво укріплень

3. Край прозвали «диким полем», тому що

- А** після спустошливих набігів монголо-татар він тривалий час залишався незаселеним
Б він став своєрідним плацдармом, звідки татари робили розбійницькі наскоки
В тут воїни київського князя Володимира розбили половців
Г тут водилися дикі звірі

4. На території «дикого поля» були засновані такі міста, як

А Київ, Чернігів	В Донецьк, Луганськ
Б Львів, Тернопіль	Г Суми, Харків

5. Першочергову увагу переселенці приділяли будівництву

А укріплень і церков	В шкіл
Б жител і господарських споруд	Г доріг

6. Історична назва Слобідська Україна, або Слобожанщина, походить від слова

А свобода	В селище
Б слобода	Г лобода

ЦІКАВО ЗНАТИ

МОВИ СВІТУ

За приблизними підрахунками вчених-мовознавців, у сучасному світі є близько 5 тис. мов. Але лише 220 з них мають, крім усної форми, писемну. До таких мов належить і українська.

Не всі мови однаково поширені. Двомастами мовами спілкуються колективи, які становлять не менше 1 млн носіїв, сімдесятьма – не менше 5 млн носіїв, тринадцятьма – колективи з 50 і більше млн носіїв. Рештою мов користуються колективи, які нараховують усього від кількох сот до 1 млн носіїв.

КОРИСНО ЗНАТИ

ЇЖТЕ НА ЗДОРОВ'Я!

Вислів «*Куштуйте на здоров'я*» не завжди використовують доречно. Дієслово *куштувати*, коли його вживають стосовно їжі, означає «з'їдати або випивати трохи чогось для проби». Отже, наведений вислів означає, що когось запрошують лише зняти пробу з якоїсь страви, а не з'їсти її. Щоб запросити споживати страву, використовуйте вислів «*Їжте на здоров'я!*» (з посібника).

НА ДОЗВІЛІ

Весела вікторина

1. Які два брати у слові ніколи не можуть зустрітися?
2. Яку букву потрібно поставити між двома шостими буквами алфавіту, щоб утворити назву людини похилого віку?
3. Гора й долина. Що між ними?
4. Чого немає у воді, а є в морях, озерах, ріках?
5. Що посеред землі стоїть?
6. Чого немає у вола, а є в корови, кози, коня?

Хто любить, той легко вчить

Якщо з українською мовою в тебе, друже, не все гаразд, не вважай її примусовою, полюби, як весною ряст.

Примусова тим, хто цурається, а хто любить, той легко вчить: все, як пишеться, в ній вимовляється, – все, як пісня, у ній звучить.

І журлива вона, й піднесена, тільки фальш для неї чужа. В ній душа Шевченкова й Лесина, і Франкова у ній душа.

Д. Білоус

Повторення вивченого

§ 4. ТЕКСТ. РЕЧЕННЯ. СЛОВО

ПРИГАДАЙМО. Чим слово відрізняється від речення, а речення – від тексту?

25 I. Прочитайте виразно вірш. Про яке почуття в ньому йдеться? Знайдіть звертання.

Для мене багато не треба,
Щоб ласку і добрість пізнати:
Лиш просвіток рідного неба,
Та затишок теплої хати,
Та житнього хліба шматочок,
Та цвіту, що сяє калинно,
Та іскру краси твоїх діточок,
Чорнявих царівн, Україно.
Для мене багато не треба,
Щоб серце забилося раптово:
Лиш латочки рідного неба
Та матері лагідне слово...

Д. Луценко

II. Випишіть по два слова в такій послідовності: іменники, прикметники, займенники, дієслова. Скористайтеся таблицею «Частини мови» на форзаці підручника.

III. Доберіть синоніми до виділених слів. За потреби скористайтеся словником синонімів.

26 I. Спишіть, ставлячи подані в дужках іменники в потрібному відмінку. Позначте в них закінчення.

1. Завдання записано на (дошка). 2. Завтра відбудуться змагання з (футбол). 3. Пливти за (течія). 4. Наїлися смачної (каша). 5. Зимом тротуар посипали (сіль). 6. Сидять за однією (парта). 7. Підкресли однією (лінія). 8. У класі троє (вікно). 9. Віднеси журнал (директор). 10. Сиділи на (берег) річки. 11. Не лазьте по (дерева).

II. Укажіть іменники з подвоєними буквами.

27 I. Прочитайте текст. Поміркуйте, чому мешканці міста встановили чоловікові пам'ятник. Доберіть свій варіант заголовка.

ВОДА ДЛЯ СПРАГЛИХ

У маленькому містечку жив бідний **старий** чоловік. Колись він важко працював, а тепер доживав останні дні. **Вечорами**

чоловік сідав біля міської брами і людям, які проходили повз нього, пропонував кухлик свіжої джерельної води.

Так робив він декілька років, аж до своєї смерті. Коли помер, жителі міста встановили бідному чоловікові пам'ятник – викопали криницю. Тепер вода із цієї криниці освіжає всіх спраглих (*Легенда*).

II. Випишіть з тексту 5–7 іменників, зазначте в дужках їхній рід, число, відмінок.

ЗРАЗОК. Містечку (с. р., одн., М. в.).

III. Доберіть до виділених слів антоніми.

28 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Поясніть значення крилатого вислову «Добра праця ніколи не пропадає». Які прислів'я та приказки про працю ви знаєте?

Відмінки і іменники

29 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уяви, що після канікул однокласник (однокласниця) поцікавився (-лася), як ти зі своїми друзями провів (провела) літо. Для відповіді знадобляться подані нижче словосполучення. Прочитай їх, розкриваючи дужки.

Купалися в (річка), плавали в (човен), навчилися кататися на (ролики), гралися (м'яч) та (обруч), годували (кролі), обмінювалися музичними (файли), лазили по (гори).

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

АНТИСУРЖИК

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
Зачиніть двері – <i>протяг</i> !	Закрийте двері – <i>сквозняк</i> !
У тебе <i>нежить</i> !	У тебе <i>наморк</i> !
Я буду о третій <i>годині</i> .	Я буду в три <i>часа</i> .
Увімкніть <i>світло</i> .	Увімкніть <i>світ</i> .
Приберіть <i>сміття</i> .	Приберіть <i>мусор</i> .

30 І. Прочитайте текст. Знайдіть прикметники, за допомогою яких змальовано дівчину та рослину. Яку роль відіграють прикметники в тексті?

КАЛИНА

То було дуже давно. В одному селі жила красива дівчина, яку звали Калина. Струнка, з довгою косою. Мала блакитні, наче бездонні озерця, очі й чорні, наче шнурочки, брови. Люди любили її за добре серце.

Якось, ідучи лісом, Калина викопала тонке стебло й посадила його **край** дороги. Зі стебла виріс великий кущ, а потім зацвів білим цвітом. А коли осипався цвіт, заблищали на кущі, як намистинки, ягоди, а в кожній ягідці – зернятко, наче маленьке сердечко.

Прийшла одного разу Калина, а кущ і каже їй:

– На **згадку** про твоє добре серце, щоб тебе не забули люди, подаруй мені своє ім'я – Калина (*Легенда*).

М. Фомін. Калина

II. Поясніть лексичне значення виділених слів.

III. Складіть колективно простий план тексту.

31 Від слів, поданих у дужках, утворіть споріднені прикметники. Спишіть речення, замінюючи іменник утвореним прикметником.

1. Купили (школа) приладдя. 2. Поїхали до (Харків) області. 3. Підійшли до (пішохід) переходу. 4. Я відповів на (телефон) дзвінок. 5. Милувалися (ліс) квітами. 6. Останні (сонце) дні. 7. Уже час (обід) перерви.

32 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що хтось із ваших знайомих чи рідних вирішив подарувати вам велосипед (телефон, чобітки). Проте він бажає уточнити, який саме велосипед (телефон, чобітки) ви хочете. Доберіть словосполучення з прикметниками, за допомогою яких можна висловити свої побажання щодо подарунка.

33 Хто добре п'ять прикметників до іменника *струмок* (або *дорóга*)? А хто добре ще більше таких прикметників?

34 Виконайте завдання одного з поданих варіантів (на вибір).

ВАРІАНТ А. Напишіть невеликий твір-опис (5–7 речень) на тему «Криниця», використовуючи прикметники для змалювання криниці та води. За потреби скористайтесь довідкою.

ДОВІДКА. *Криниця:* глибока, бездонна, придорожня, копана, старенька, дерев'яна. *Вода:* прохолодна, чиста, студена, прозора.

ВАРІАНТ Б. Доберіть 3–5 прикметників для опису погляду мамі (тата, бабусі, дідуся). Складіть із цими словами і запишіть твір-мініатюру (5–7 речень) на тему «Мамині очі» («Очі бабусі», «Погляд дідуся»).

35 I. **ВІКТОРИНА.** Використовуючи числівники, дайте повні відповіді на запитання.

1. Скільки днів у вересні?
2. Котрим (котрою) за порядком ти записаний(-а) у класному журналі?
3. Скільки днів залишилося до кінця цього місяця?
4. Скільки років тобі буде через два роки?
5. Скільки місяців триває осінь?
6. Скільки годин має доба?
7. О котрій годині розпочинається другий урок?
8. О котрій годині учень буде вдома, якщо вийде з вашої школи одразу після шостого уроку і йтиме 15 хвилин?

ВИМОВЛЯЄМО

одина́дцять
чотирна́дцять

II. Складіть усно подібне запитання, у відповіді на яке потрібно вжити числівник. Поставте це запитання однокласникам.

36 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Складіть усно повідомлення про один з уявних заходів, що нібито відбудеться у вашому населеному пункті (вистава, виставка, кінопоказ, концерт тощо). Зазначте дату заходу, о котрій годині він відбудеться, вартість квитка та час роботи каси.

Для вас, допитливі

Чи знаєте ви, які два займенники можуть псувати шляхи? Це – *я-ми*. А здогадується, чому несмачна «березова каша»? Багато цікавих і веселих історій про значення й походження слів, а також мовні загадки, шаради, акровірші ви можете знайти на сторінках збірок **Дмитра Білоуса «Диво калинове»** та **«Чари барвінкові»**.

Про те, що вам найбільше сподобалося в цих книжках, розкажіть однокласникам.

37 І. Прочитайте текст і розгляньте малюнок до нього. Опишіть усно зображене. Чи вдалося, на вашу думку, художнику відобразити емоції дитини?

ЧУДАСІЯ

От чудасія: **гарбуз** на яблуні!

– Бач, примудрився! – каже Олег.

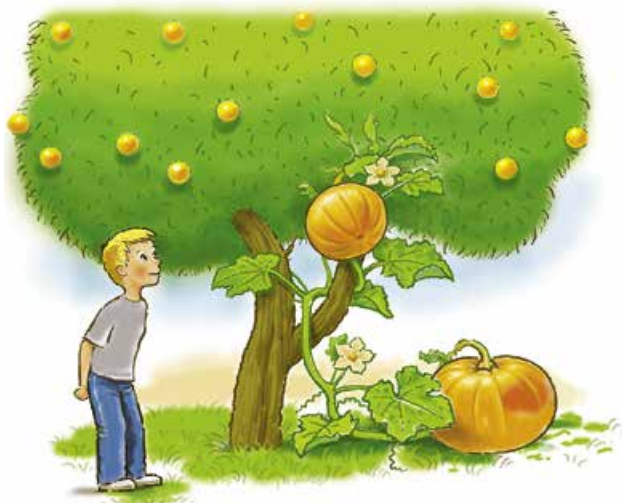
Гарбуз величезний, як баняк. Гілляка аж нагнулася під ним.

– Невже це він?

Я кусаю **соковите** яблуко й мовчу. Та Олег і не чекає відповіді від мене. Йому й так **зрозуміло**: гарбузіння сп'ялося на тин, потім дісталось нахиленої гілляки й повисло на ній. На гарбузинні зацвіла квітка, а потім зав'язався гарбуз.

Олег сміється:

– Хоч і виліз він на яблуню, та яблуком не став (За *Є. Шморгуном*).

II. Знайдіть речення, які треба читати з окличною й питальною інтонацією.

III. Випишіть особові займенники та з'ясуйте, замість яких іменників їх ужито.

38 І. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки та розкриваючи дужки.

1. Спасибі земле за твої щ(е,и)дроти! (*Л. Костенко*). 2. Квітка просто цвіте грає пелюстками, ледь-ледь ворущат(ь)ся її чорні бровенята (*Є. Гуцало*). 3. Все з рук валит(ь)ся а він хвалит(ь)ся (*Нар. творчість*). 4. Тужу за вами, солов(')ї (В,в)країни! (*М. Рильський*). 5. Я ж(е,и)ву у світі любові до людей до з(е,и)млі до квітів (*Г. Дудка*).

II. Підкресліть підмет і присудок в останньому реченні.

39 І. Прочитайте текст, замінюючи подані в дужках іменники займенниками. Поясніть, як така заміна сприяла вдосконаленню тексту.

ПЕЧИВО ІЗ ШОКОЛАДОМ

Одним з найпопулярніших видів печива є печиво зі шматочками шоколаду. (Печиво) винайшла в 1930-х роках Рут Вейкфілд – господиня невеликого готелю. Жінка вирішила спекти масляне печиво, але натирати шоколад на тертці полінувалася, тому просто розламала шоколадну плитку й перемішала шматочки з тістом. (Жінка) сподівалася, що шоколад розтане і надасть випічці коричневого кольору та приємного смаку. Однак (жінку) підвело незнання законів фізики – солодкі ламанці не розтанули в тісті. З духовки господиня дістала печиво зі шматочками шоколаду (*Із журналу*).

II. Доберіть спільнокореневі слова до іменника *шоколад*.

III. Хто зможе знайти в тексті слово, у якому неоднакова кількість звуків і букв?

40 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть: вам треба попередити когось із рідних, що ви затримуетесь, а мобільний телефон розрядився. Тому ви вирішили звернутися до однокласника по допомогу. Розкрийте дужки в поданому тексті свого ймовірного прохання.

Андрію, надішли, будь ласка, зі (свій) мобільного смс-повідомлення (моя) сестрі про те, що я затримуюсь на 10 хвилин. Нехай чекає (я) біля (наш) будинку.

41 Прочитайте уривок з учнівського твору. Знайдіть мовленнєві помилки. Користуючись поданою нижче таблицею «Антисуржик», відредагуйте (виправте) усно текст.

Ми із Сергієм завжди приймаємо активну участь у позакласних заходах. Проводимо конкурси, спортивні змагання, випускаємо стінну газету. Щоп'ятниці вирішуємо, чим займатимемося слідуєчого тижня. Більша половина однокласників

з радістю відгукується на наші пропозиції. Улітку ми навіть усім класом їздили на рибалку.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

АНТИСУРЖИК

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
брати участь	приймати участь
наступний день	слідуючий день
більша частина	більша половина
залишати вдома	оставляти вдома
мені пощастило	мені повезло
ставлення до людей	відношення до людей
будь-яке питання	любє питання
йти на риболовлю	йти на рибалку

42 ПОЗМАГАЙТЕСЯ. Об'єднайтеся в групи (за варіантами чи рядами). За допомогою прийменників, позначених на малюнку, побудуйте словосполучення, які склалися б з дієслів та іменника *стадіон*. Дієслова добирайте самостійно. Групи (чи їхні представники) виконують завдання почергово, рухаючись від позначки «Старт». За правильну відповідь – 1 бал.

ЗРАЗОК. Тренуватися на стадіоні.

43 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Поясніть написання. Прочитайте вголос виділені слова і запишіть їх у транскрипції.

1. Не все теє **зробит(ь)ся**, що на думці зродит(ь)ся. 2. На годину **спізниш(ь)ся**, за рік (не)доженеш.

3. (Не)хвали коня, поки з дороги (не)вернеш(ь)ся (*Нар. творчість*). 4. Осі(н,нн)ій вечір жовтим листом хмури(ть)ся... (*В. Тарасенко*).

II. Підкресліть дієслова як головні члени речення (присудки).

ПИШЕМО

ВИМОВЛЯЄМО

-ться

[ц/:а]

-шся

[с/:а]

- 44** I. Прочитайте вголос виразно текст. Визначте його основну думку. Якби ви були художником, то яку ілюстрацію намалювали б до цього тексту?

КОНВАЛІЯ В САДУ

Петрик уранці прийшов у сад і побачив конвалію. Зачарований дивною красою квітки, він **пильно** дивився на неї.

«Зірву квітку, поставлю у вазу на столі», – подумав Петрик. Протяг руку, щоб зірвати квітку, але уявив: що ж станеться із садом без конвалії? Затулив долонями квітку – і в саду стало **похмуро** й незатишно. На зелені листки впала сіра тінь, замовкли **галасливі** пташки. Петрик відтулив квітку. Знову почувся пташиний спів, а на деревах радісно заграли зелені листочки.

«Он яка ти, **дивовижна** квітко, – подумав Петрик. – Хіба ж можна тебе зривати й нести додому?» (За В. Сухомлинським).

II. Поясніть лексичне значення виділених слів.

III. Випишіть два речення, у яких передано думки Петрика.

- 45** З'ясуйте, у якому реченні виділене слово є прислівником, а в якому – прикметником. Обґрунтуйте свою думку. Розберіть ці слова за будовою.

1. **Добре** ім'я – найкраще багатство (*Нар. творчість*).

2. Із сухого дерева **добре** вогонь класти (*Нар. творчість*).

- 46** Відгадайте ребуси. Доведіть, що слова-відгадки є прислівниками.

1. **О**

2. **Г** **НО**

3. **НА**

4. **В**

5. **О**

6. **ТИ**

- 47** Накресліть поданий кросворд на дошці або в зошиті. Упишіть відповідні прислівники.

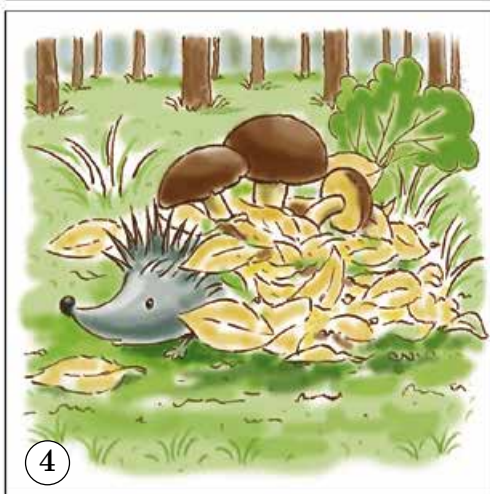
- Синонім до слова *навкруг*.
- Синонім до слова *вгорі*.
- Синонім до слова *радісно*.
- Антонім до слова *ззаду*.
- Антонім до слова *тихо*.
- Синонім до слова *легко*.

1		В				
2		е				
3		с				
4		е				
5		Л				
6		о				

48

I. Розгляньте комікс. Про що нам розповів художник?

49 I. Прочитайте байку. Поясніть, як ви розумієте її зміст. Яких людей викриває автор?

СОЛОВЕЙ У КЛІТЦІ

Із клітки Соловей озвався до Мисливця:
 – Навіщо зачинив мене, немов злочинця?
 – Мій дорогий, – Мисливець відповів, –
 Боюсь, щоб Котик наш тебе не з'їв.
 – Ти про мою, як видно, дбаєш долю, –
 Промовив Соловей. – Похвальна доброта!
 Якщо це так, пусти мене на волю,
 А в клітці зачини Кота.

Павло Ключина

- II. Випишіть дієслова.
 III. Перекажіть усно зміст байки своїми словами, користуючись виписаними дієсловами.

50 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Про кого в народі кажуть: «На язиці медок, а на думці льодок»? Як, на вашу думку, розпізнати справжню щирість?

II. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Складіть і розіграйте за особами невеликий діалог (4 репліки), можливий між дітьми в одному з епізодів.

III. Складіть усно за коміксом невелику розповідь (5–7 речень), використовуючи прийменники і сполучники.

І ТАКЕ БУВАЄ

– Я швидко збігаю додому за кошиком, а потім підемо в ліс за грибами, – звертається до своїх

друзів Василь.

– Цікаво, хто швидше добіжить – ти чи кошик. А чи зможуть гриби дійти до лісу? – сміються хлопці й дівчата.

– Ви що, жартуєте?

– Але ж ти сам щойно сказав, що ...

Продовжте репліку друзів Василя. Чого не знав хлопець? Як йому потрібно було б сказати? Скористайтесь поданою нижче таблицею «Культура мовлення».

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
іти по хліб змагання з футболу контрольна з історії через хворобу	іти за хлібом змагання по футболу контрольна по історії по хворобі

51 Напишіть невеликий твір (5–7 речень) на тему «Краса врятує світ» або «Не хлібом єдиним живе людина». Підкресліть у своєму тексті по одному слову різних частин мови.

52 САМООЦІНКА. Продовжте усно фрази.

1. Під час повторення вивченого я, зокрема, пригадав (пригадала), як...

2. Найскладнішим під час опрацювання тем для мене було...

§ 5. ІСТОТНІ ОЗНАКИ ТЕКСТУ. ТЕМАТИЧНІ РЕЧЕННЯ Й ПЛАН ТЕКСТУ

ПРИГАДАЙМО. 1. Що таке тема тексту? 2. Що таке вступ, основна частина й кінцівка тексту?

*Поняття
тексту*

Текст – це група речень, об'єднаних між собою темою, основною думкою та граматично.

*Ознаки
тексту*

Істотні ознаки тексту:

→ наявність теми й основної думки

→ наявність двох і більше речень

→ пов'язаність речень за змістом

→ послідовність та завершеність викладу

→ граматичний зв'язок між реченнями

Тема

Тема тексту – це те, про що в ньому йдеться.

*Основна
думка*

Основна думка тексту – це те головне, що автор стверджує, до чого він закликає, чого навчає.

Мікротема

Тема тексту розкривається за допомогою мікротем. **Мікротема** – це частина загальної теми.

*Тематичне
речення*

Мікротему розкривають, як правило, кілька речень тексту, з-поміж яких є одне найбільш значуще – тематичне. **Тематичним називають речення, яке несе в собі найважливішу інформацію мікротемі.**

*Ключові
слова*

У мікротемах є слова, які мають істотне смислове навантаження. Такі слова називають **ключовими**.

Абзац

Групу речень, які розкривають мікротему, на письмі здебільшого оформляють як окремий абзац. **Абзац – це частина тексту, об'єднана однією мікротемою.** Кожен абзац пишуть з нового рядка.

53 I. Прочитайте уривок.

ДІОКЛЕТІАНОВА КАПУСТА

З давніх-давен люди оцінили поживні й цілющі властивості капусти. Вважалося, що вона містить усі сім благ – гаряче й холодне, сухе й вологе, гірке й солодке, а також гостре. Лікарі радили давати капустяний сік дітям, аби ті швидше виростили, радили вживати цілющу капусту при запаленнях та свіжих ранах.

Ми розкажемо тобі дивну історію про римського імператора Діоклетіана Августа. 305 року Діоклетіан зрікся престолу і виїхав до міста Салони. **Там, на превеликий подив колишніх підданих, імператор почав вирощувати капусту.** Чим можна було пояснити цей дивний і незбагнений вчинок?

Кілька років тому Діоклетіана мучив глухий біль у животі. Жерці в один голос пророкували йому швидке одужання, сто років життя, блискучі перемоги на суходолі й на морі. А йому вже не лише вночі, а й удень дошкуляли болі. Діоклетіан уже почав думати про смерть.

Ось тут і нагодився старий грек. Він повів імператора на горід і показав на капусту: «Ось у ній – твоє здоров'я». **І справді, вилікував Діоклетіана свіжим капустяним соком.**

...Здається, ще вчора імператор свято вірив, що кожен його крок – це сторінка історії. **Нині ця віра розвіялася, мов туман.** Люди воюють, убивають, руйнують, а капуста собі росте. Вона годує, лікує, тішить зір. Вона однаково потрібна і друзям, і ворогам, й імператорам, і найостаннішому рабові (За Є. Моргуном).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Доведіть, що це текст, користуючися схемою «Істотні ознаки тексту». Свою відповідь розпочніть так: «Прочитаний уривок є текстом, тому що в ньому можна визначити тему й основну думку...».
2. Визначте тему, основну думку та задум тексту. Що відображає заголовок до тексту – тему чи основну думку?
3. Визначте мікротеми тексту і звірте свою відповідь з поданою нижче таблицею (с. 30). Доведіть, що виділені в тексті речення є тематичними. Які слова в мікротемах є ключовими? Доповніть усно таблицю до тексту.

Мікротеми	Тематичні речення	Ключові слова
1. Цілющі властивості капусти	З давніх-давен люди оцінили поживні й цілющі якості капусти	Поживний, цілющий, сім благ, сік
2. Діоклетіан проміняв престол на капусту		
3. Хвороба імператора		
4. Капуста допомогла		
5. Імператор змінює свої переконання		

4. Знайдіть абзацні відступи. Простежте, чи співзвучний поділ тексту на абзаци з визначеними мікротемами.

Структура тексту

У тексті є зачин (вступ), основна частина й кінцівка. **Зачин** готує нас до сприйняття того, про що йтиметься в тексті.

В основній частині розкривають зміст тексту.

Кінцівка – це підсумок усього сказаного.

План

Для того щоб виділити в змісті тексту найбільш важливе і зазначити послідовність викладу думок, складають план.

План – це короткий послідовний перелік основних питань або тем тексту.

ПАМ'ЯТКА

Як скласти простий план тексту

1. Уважно прочитати текст.
2. Визначити тему й основну думку тексту.
3. Визначити мікротеми, стисло й чітко їх сформулювати. Це і є пункти плану.
4. Склавши план, перевірити, чи розкриває він зміст усього тексту, чи зв'язані пункти плану за змістом.

54 І. Прочитайте текст. Поясніть, з якою метою автор розповідає цю історію.

КОЖУМ'ЯКА

На Україну часто нападали печеніги. Якось князь Володимир стояв з військом на лівому березі Дніпра, а печеніги стояли на правому. Ватажок печенігів переказав князеві, щоб вислав воїна для змагання з його богатирем. Чий воїн подолає супротивника, того буде й перемога.

Підійшов до Володимира старий воїн і сказав: «У мене є син. Він такий дужий, що ніхто не може його побороти». Старий розповів, що колись син м'яв шкіру. Його щось розлютило, і він ту шкіру руками роздер. Наказав князь покликати кожум'яку.

Борець печенігів був чоловік величезного зросту. Кожум'яка був невеликий. Він схопив ворога й кинув ним об землю. Від удару велетень загинув. Печеніги кинулися навтьоки.

На цьому місці Володимир заклав місто і назвав його Переяславом, тому що тут український богатир перейняв славу від печенігів (За І. Крип'якевичем).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Визначте тему й основну думку тексту. Доберіть свій варіант заголовка, який відображав би основну думку тексту.
2. Визначте мікротеми висловлення, тематичні речення та ключові слова.
3. Обґрунтуйте поділ тексту на абзаци.
4. Визначте структуру тексту (зачин, основну частину, кінцівку).
5. Прочитайте поданий нижче план до тексту. Знайдіть у тексті частини, які відповідають кожному пункту плану. Складіть і запишіть свій варіант плану.

П л а н

1. Військо Володимира навпроти печенігів.
2. Розповідь старого воїна.
3. Поєдинок кожум'яки з велетнем.
4. Володимир заклав місто Переяслав.

§ 6. ТИПИ МОВЛЕННЯ

ПРИГАДАЙМО. Чим розповідь відрізняється від опису та роздуму (міркування)?

Розповідь

Розповідь – це висловлення про події, що відбулися (відбуваються чи відбуватимуться) в певній послідовності.

До тексту-розповіді можна поставити загальне питання *що сталося (відбулося)?*

Опис

Опис – це висловлення про певні ознаки, властивості предмета, особи чи явища.

До тексту-опису можна поставити загальне питання *який?*

Роздум

Роздум – це висловлення, у якому доводиться правильність чи неправильність певного твердження шляхом міркування та за допомогою аргументів.

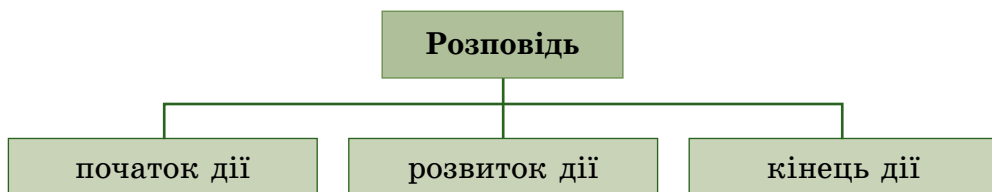
До тексту-роздуму можна поставити загальне питання *чому?*

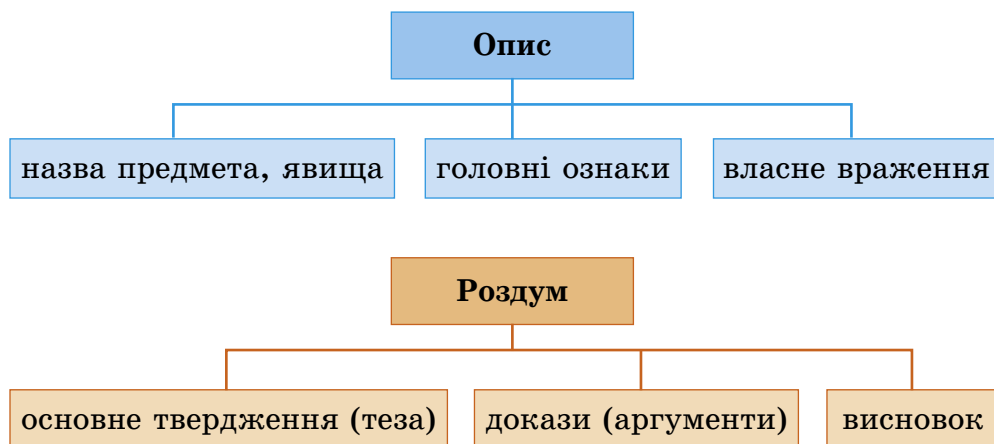
У будь-якому роздумі є дві частини. У першій – міститься **теза** (основна думка, твердження, яке потрібно довести), а в другій – **докази** (аргументи) висловленого твердження.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Іноколи в одному тексті можуть поєднувати два або й три типи мовлення.

55 Розгляньте схеми. Розкажіть за ними про особливості побудови тексту кожного з типів мовлення.

56 I. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. Доведіть, що це висловлення є розповіддю. Свою відповідь зверте з міркуванням, поданим нижче.

БІЛКА-ПАРАШУТИСТ

Рятуючись від куниці, вище й вище по сучках лапатої ялини забирається білка. Куниця ось-ось наздожене руду. І раптом... білка розпластує лапки, розправляє хвоста й кидається вниз із самісінького вершечка високої ялини. Хвіст діє як парашут, і тварина плавно приземляється на галявині. У куниці хвіст не може правити за парашут. І поки вона спускається з дерева, білка вже знаходить безпечний куточок (З довідника).

II. Знайдіть займенники, спільнокореневі слова й повтори, які допомагають зв'язати речення в тексті.

МІРКУЙМО. У висловленні йдеться про кілька дій, виконаних куницею та білкою. Ці дії виконуються одна за одною, послідовно. До тексту можна поставити загальне питання *що відбувається?* Отже, це висловлювання є розповіддю.

57 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Ви прийшли до друга (подруги), а в його (її) бабусі день народження. Ви цього не знали. Як ви привітаєте бабусю? Яким типом і стилем мовлення скористаєтеся?

58 I. Запишіть текст під диктовку. Написане уважно зверте з надрукованим. Підкресліть прикметники, за допомогою яких автор описує стебло, квітку та листя кульбаби.

Кульбаба – це багаторічна трав'яниста рослина. Стебло в неї безлисте, світле, усередині порожнє. На верхівці стебла красується одна велика жовта квітка, схожа на кошик. Увечері її

пелюстки згортаються, а вранці розкриваються. Листочки цієї рослини видовжені, зубчасті. Ростуть вони від самого кореня. Кульбаба належить до лікарських рослин і є дуже корисною (З енциклопедії).

II. Розкажіть про особливості побудови цього тексту та визначте його тип мовлення. Свою відповідь звірте з міркуванням, поданим нижче.

МІРКУЙМО. У тексті вказано постійні ознаки кульбаби. Крім того, названо ознаки частин цієї рослини – стебла, квітки, листків. До висловлювання можна поставити загальне питання *яка?* Отже, цей текст є описом.

59 Складіть невеликий усний роздум (3–5 речень), розпочавши його одним з наведених висловів.

- Я люблю займатися спортом (малювати, читати), тому що ...
- Українські пісні відомі у світі, тому що ...
- Природу треба охороняти, тому що ...

Урок розвитку мовлення

§ 7. УСНИЙ ВИБІРКОВИЙ ПЕРЕКАЗ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ, ЩО МІСТИТЬ ОПИС ПРЕДМЕТА

**Опис
предмета**

Описати предмет (тварину) означає назвати його (її) ознаки, а також ознаки його (її) частин.

60 I. Прочитайте уривок з детектива Лесі Ворониної «Суперагент 000».

СУПЕРАГЕНТ І ЙОГО «ФЕРАРІ»

Суперагент 000 Гриць Мамай сидів у позі лотоса на розлогій гілці крилатого евкаліпта. У такий спосіб славетний рятівник світу гартував свою й без того крицеву волю. Як тільки Суперагент поринув у стан цілковитого спокою, різнобарвні папужки з пронизливими криками накинулися на нього й почали люто дзьобати в найменш захищені частини тіла.

Гриць тут-таки мобілізував усі внутрішні сили свого тренованого організму. Кількома стрибками він досяг свого улюбленого автомобіля «ферарі», який, немов стиглий помідор, червонів у затінку густих заростей. Машина мала двоє дверей і верхній

люк. Диски на колесах виблискували під гарячим сонцем. Надпотужні фари були прикриті захисними решітками. Супер-агент натис на педаль газу – і слухняна машина із шаленою швидкістю зірвалася з місця й полетіла геть від оскаженілої зграї папуг. Дерев, які траплялися на шляху «ферарі», не могли зупинити нестримний рух унікальної машини.

Річ у тім, що Гриць мав видатні здібності винахідника й зробив просте, але водночас геніальне відкриття. Для того щоб автомобіль не потрапляв у дорожні пригоди, не розбивався й не калічив водія та пасажирів, «ферарі» було виготовлено зі спеціальної надміцної та пружної... гуми! Отож тепер, ударяючись у велетенські стовбури дерев, наїжджаючи на гігантські кам'яні брили та падаючи в глибокі вирви, автомобіль, немов м'ячик, підстрибував, відлітав в інший бік і, неушкоджений, продовжував їхати вперед.

Урешті, пересвідчившись, що птахи його більше не переслідують, Гриць натис на гальма й зупинився. (За Л. Ворониною).

II. Знайдіть розповідь про те, як Суперагент тікав від зграї папужок, й елементи опису його автомобіля. Складіть колективно план цієї частини тексту.

III. Прочитайте або прослухайте текст удруге. За планом усно перекажіть указану частину.

ЦІКАВО ЗНАТИ

У КОГО НАЙМЕНШЕ ЗВУКІВ?

Найменше звуків у мовах корінних жителів Австралії і Полінезії. Зокрема, у мові австралійського племені аранта лише 3 голосних і 10 приголосних. У мові гавайців 5 голосних і 7 приголосних. А рекордсменом з найменшої кількості голосних, мабуть, буде мова убихів (Північний Кавказ). У ній 2 голосних і аж 82 приголосних звуки. Проте зараз убихи майже втратили свою рідну мову (З довідника).

І ТАКЕ БУВАЄ

Кожну літеру ціни,
бо немає їй ціни.
Ось відома в давнину
дудочка – *сопілка*:
виймеш літеру одну –
і вже буде *спілка*.
Сварка йде така, що ну! –
перепалка (бійка):

зміниш літеру одну –
мирна *перепілка*.
Зміниш літеру одну
у словечку *бійка* –
і вже – леле – на сосну
мчить звірятко *білка*.
Більше прикладів не дам,
помізкуй – придумай сам.

Д. Білоус

НА ДОЗВІЛІ

ЛАНЦЮЖОК

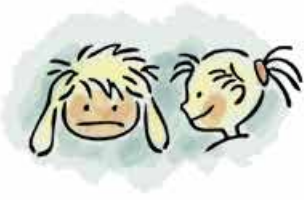
Починаючи від слова, що складається з однієї букви, доберіть ланцюжок слів з тією ж початковою буквою. Розташуйте слова так, щоб кожне наступне мало на одну букву більше, ніж попереднє. **НАПРИКЛАД:** б – бо – бал – база – бокал – боксер – барабан – біганина – Бориспіль – барабанщик.

ВЕСЕЛА ВІКТОРИНА

1. Чого багато має болото, менше – озеро, ще менше – море, а зовсім не має ріка?
2. Що має груша й слива, але не має клен?
3. Як перетворити *омара* (морський рак) на маленьку комаху?
4. Чого немає в дельфіна, але є в кита, акули, краба?
5. Як перетворити *ворота* на їхнього захисника?
6. У назвах яких дерев є звук [р]?

Ти постаєш в ясній обнові,
як пісня линеш, рідне слово.

Д. Білоус

Лексикологія

Ви знатимете:

- що вивчає лексикологія;
- групи слів за значенням.

Ви вмітимете:

- визначати однозначні й багатозначні слова, синоніми, антоніми, омоніми;
- пояснювати значення й походження відомих слів;
- користуватися словниками;
- добирати з-поміж синонімів, антонімів найбільш відповідні контексту;
- використовувати в мовленні вивчені лексичні засоби.

Лексикологія (від *грец.* *lexikos* – словесний, словниковий і *logos* – учення) – це розділ мовознавства, що вивчає словниковий склад мови.

§ 8. ЛЕКСИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ СЛОВА. ОДНОЗНАЧНІ Й БАГАТОЗНАЧНІ СЛОВА

Про те, що означають слова, скільки значень вони можуть мати, а також про використання слів відповідно до їхнього значення

61

А. Порівняйте подані записи.

ляосе
сінет
крицяни

оселя
теніс
криниця

Б. У якій колонці маємо слова, а в якій – сполучення звуків?

В. Зробіть висновок, за якої умови сполучення звуків може бути словом.

Лексика

*Лексичне
значення*

Словник

Сукупність усіх слів мови, її словниковий склад називають лексикою.

Усі слова, крім службових, мають лексичне значення. **Лексичне значення** – це те, що слово означає. **НА-ПРИКЛАД**, іменник *пасажир* означає людину, яка здійснює поїздку різними видами транспорту.

Лексичне значення слова пояснюють у словниках, які називають **тлумачними**.

62

ЧОМУ ТАК? I. Поміркуйте, чому слова *вишня* і *слива* мають по два лексичних значення, а *жолудь* і *яблуня* – лише по одному.

Вишня

Яблуня; жолудь

II. Поміркуйте, чому *носом* назвали частину чайника, літака, пароплава. Як слова можуть набувати нових лексичних значень?

63 I. Прочитайте текст, визначте його тему. Випишіть слова, які найбільш характерні для опису весни. Простежте, як вони допомагають розкрити тему.

Сніг уже скрізь почав танути, з гіл'ок капали великі краплі води. Зграї пташок поверталися додому. На гілочках з'явилися невеличкі **пуп'янки**. Пахли вони чимось солодким, приємним.

За кілька днів новá несподіванка. Там, де були пахучі, липкі пуп'янки, з'явилися ніжні зелені листочки. Багато дерев укрилося квітами. **Дикі** груші, яблуні – усі вони стали вродисті та пишні. Різнобарвні квіти з'явилися на кущах: білі – на ожині, рожеві – на **шипшині**. Високо, високо зацвіли гірські фіалки (За В. Іваненко).

Ф. Захаров. Останній сніг

II. З'ясуйте за тлумачним словником лексичне значення виділених слів. Визначте також їхнє граматичне значення (рід, число, відмінок).

Однозначні
слова

Слова, які мають одне лексичне значення, називають **однозначними**. **НАПРИКЛАД**: *автобус, скотч, борщ, достиглий, киянин*.

Багато-
значні слова

Слова, які мають два й більше лексичних значень, називають **багатозначними**. Такі слова означають предмети, дії, явища, які в чомусь подібні між собою. **НАПРИКЛАД**, слово *ручка* має такі значення: 1) маленька рука; 2) частина предмета, за яку його держать; 3) приладдя для письма.

64 Розкрийте значення слів *голова*, *глибокий* і *летіти* в поданих словосполученнях. Доведіть, що ці слова багатозначні.

1. Голова людини, голова поїзда, голова зборів.
2. Глибоке провалля, глибока осінь, глибокі знання.
3. Летіти на літаку, летіти на велосипеді, летіти з дерева.

65 I. Розподіліть слова на групи й запишіть: а) однозначні; б) багатозначні. Скористайтесь тлумачним словником.

Ручка, зірка, банкомат, медсестра, ноутбук, посіяти, журавель, крило, соловейко, теплий, перо, весна, помідор, ходити, корінь, підмет, Десна, корабель, холодний.

II. З одним багатозначним словом (на вибір) складіть два речення, у кожному з яких це слово вживалося б з іншим лексичним значенням.

66 ВЕСЕЛА ВІКТОРИНА. Дайте відповіді на запитання й поміркуйте, що стало основою формулювання цих запитань.

1. Який журавель не літає? 2. Якою голкою не пошиєш сорочки? 3. На якому полі нічого не росте? 4. Яка стрілка не показує час? 5. Для якого кореня не треба землі? 6. З якого полотна не пошиєш сорочки?

І ТАКЕ БУВАЄ

– Арсене, чому ти після уроків не підійшов до мого класу, як ми домовлялися? – обурився Степан.

- Я підходив, постояв біля дверей, але нікого не було.
- Ні, були! Ми всім класом після уроків сиділи на стадіоні.
- Зрозумів! – засміявся Арсен. – Просто ...

Продовжте репліку Арсена. Поясніть, що стало причиною такого непорозуміння.

67 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Місяць на небі зіроньки сяють. 2. До доброї криниці стежка протоптана. 3. Іди, іди дощику зварю тобі борщику у новому горщику. 4. Гонор* голову ломить а холод душу. 5. Ой у полі озéречко там плавало відéречко там козаки молодії коничéньки напува́ли (*Нар. творчість*).

II. Підкресліть багатозначні слова й поясніть лексичне значення, у якому вжито кожне з них. Які ще значення вони мають?

**Го́нор* – перебільшене уявлення про свою гідність; чванливість.

§ 9. ПРЯМЕ Й ПЕРЕНОСНЕ ЗНАЧЕННЯ СЛОВА

Про те, як назва одного предмета (ознаки, дії) переноситься на інший, а також про образність мовлення

ПРИГАДАЙМО. У яких стилях мовлення широко використовують слова в переносному значенні?

68 А. Прочитайте текст.

На селі в нас казали, що в Івашка Манжули золоті руки. Коли я вперше про те почув, то став приглядатися до Івашка: які вони, золоті руки?.. Зроблені із золота і блищать, як у діда Тимофія зуби або в моєї мами сережки?.. Аж ні!.. Звичайні-сінькі, такі, як у всіх. Тоді тато пояснив: золотими їх тільки звуть, тому що вони дуже вмілі. І справді, Івашко – мастак!.. За що б не взявся – одразу зробить! (За О. Пархоменком)

Б. Визначте, у якому значенні (прямому чи переносному) вживається в тексті прикметник *золотий*.

В. Поміркуйте, як виникають переносні значення слів.

Пряме
значення

Переносне
значення

Багатозначні слова можуть уживатися в прямо-
му й переносному значеннях.

Пряме значення – це властиве слову звичайне
значення. **НАПРИКЛАД:** *сокіл – хижий птах роди-
ни соколин.*

Переносне значення – це значення образне,
пов'язане за смыслом із прямим. Таке значення
виникло внаслідок перенесення назви одного
предмета (ознаки, дії, явища) на інший на основі
схожості форми, кольору, функції тощо. **НАПРИ-
КЛАД:** *сокіл – юнак або чоловік, який відзнача-
ється красою, сміливістю.*

ПОРІВНЯЙМО:

Пряме значення	Переносне значення
<i>гострий меч</i> <i>промінь світла</i> <i>сходити на зупинці</i>	<i>гостре слово</i> <i>промінь надії</i> <i>сходить ранок</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У тлумачних словниках переносне значення слова подано з познач-
кою *перен.*

69 I. Випишіть з кожної групи одне сполучення, у якому слово вжито в переносному значенні.

1. Глибока криниця – глибокі знання.
2. Вершина знань – вершина гори.
3. Зерно пшениці – зерно істини.
4. Солодкий торт – солодкі слова.
5. Ллється музика – ллється вода.
6. Пливе думка – пливе корабель.
7. М'яка тканина – м'який характер.
8. Сяє обличчя – сяє сонце.

II. Складіть речення з одним виписаним сполученням.

Глибокі знання

70 I. Прочитайте текст. Розкажіть, чому лелека не відлетів до вирію і хто його доглядав.

ПОКЛИК ЛЕЛЕЧИЙ

На довгих ніжках ішов великий птах. Я впізнав у ньому лелеку, званого ще бузьком. Тільки чому він записався в пішоходи, замість того, щоб міряти крилами небесні простори? І чому йде по втопаному сніжку так, як міг би йти по шовковій луговій траві?

Біля колодязя, де сріблилася намерзлою кригою вода, лелека спинився. Стрельнув довгою шиєю в один та другий бік, тоненько клацнув дзьобом. І потягнувся поглядом у вечірні небеса. Може, йому вже причувався в сизій висоті поклик лелечий. Але ще не час повертатися лелекам додому, ще не пора озиватися в глибоких небесах. Наприкінці серпня він не зміг одлетіти з побратимами до вирію, бо переламав крило, а тому й залишився на догляд дітей у людському гнізді (За Є. Гуцалом).

II. Випишіть слова, ужиті в переносному значенні. Простежте, як ці слова роблять мовлення образним, поетичним.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Слова з переносним значенням роблять мовлення виразним, образним, поетичним. Тому їх широко використовують у художньому стилі.

71 Складіть якомога більше словосполучень, у яких прикметник *золотий* уживався б у переносному значенні.

72 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть усно з кожним словом по два сполучення: один з вас використовує подане слово в переносному значенні, а другий – у прямому.

ЗРАЗОК. *Кра́яти**: *краяти хліб, краяти небо.*

М'який, теплий, вершина, сіяти.

**Кра́яти* – різати що-небудь на шматки, розрізувати; *перен.* вривається, вриватися в простір, у воду тощо.

73 Складіть і запишіть три речення з багатозначним словом *зелений* у таких значеннях: 1) один із семи кольорів веселки; 2) недостиглий, незрілий; 3) недосвідчений через свою молодість. Яке із цих значень переносне?

74 Прочитайте уривки з народних пісень. Знайдіть епітети, які виражено за допомогою прикметників, ужитих у переносному значенні. Яка роль епітетів в усній народній творчості?

1. Ой коню мій, коню, та золота грива, возьми мене, коню, де дівчина мила.
2. Шовкова трава на покоси лягає, козак дівчину та й про життя питає. 3. Стояла тополя край чистого поля. Стій, тополенько, стій, не розвивайсь, буйному вітроньку не піддавайсь. 4. Чи я в лузі не калина була, чи я в лузі не червона була? Взяли ж мене поламали і в пучечки пов'язали – така доля моя! Гірка доля моя!

Малюнок Надії Бондар
(11 років)

75 ВЕСЕЛА ВІКТОРИНА. Дайте відповіді на запитання й поміркуйте, що стало основою формулювання цих запитань.

1. Що біжить без ніг? 2. Що летить без крил? 3. Що плаче без сліз? 4. Яким словом можна зігріти? 5. Якого променю не побачиш?

76 I. Доберіть до поданих іменників прикметники або дієслова з переносним значенням. Утворені сполучення запишіть.

Земля, річка, сонце, хмаринка, листя, ліс, весна.

II. Напишіть твір-опис на тему «Пробудження весни» (5–7 речень), використавши деякі з утворених сполучень слів, а також епітети й порівняння. Якого стилю мовлення ви будете дотримуватися?

§ 10. СИНОНІМИ

Про особливості слів-синонімів, їхню роль у мовленні та взагалі про красу й багатство української мови

ПРИГАДАЙМО. Що таке синоніми?

77 А. Прочитайте речення й знайдіть слова-синоніми, які означають *настання світанку, ранку*.

1. Почало світати... Зорі меркли в синьому небі, само воно біліло (*Панас Мирний*). 2. Розвиднялось. Світлішало небо, бліднули зорі (*О. Іваненко*). 3. Іще надворі й не сіріє, а Клим уже до річки йде (*С. Воскресенко*). 4. Гості роз'їхались уже, як дніло надворі (*І. Нечуй-Левицький*).

Б. Які ще слова зі значенням «настання світанку, ранку» ви знаєте? За потреби скористайтеся довідкою.

В. Доведіть, що синоніми урізноманітнюють мовлення.

ДОВІДКА. Світати (*про настання світанку, ранку*), розвиднятися, сіріти, дніти, розсвітати, світліти, світлішати, ясніти, зоріти, мріти.

Ознаки
синонімів

Синоні-
мічний ряд

Роль
у мовленні

Синоніми – це слова, різні за звучанням, але однакові чи близькі за лексичним значенням.
НАПРИКЛАД: *красивий, гарний, привабливий, чарівний, чудовий.*

Синоніми утворюють **синонімічні ряди**. У синонімічному ряду є **опорне** (стрижневе) слово, яке виражає найзагальніше значення синонімів. У словнику синонімів його подають першим.

Синоніми допомагають:

- точніше висловити думку
- уникнути повторів
- зв'язати речення в тексті
- зробити мовлення виразним, образним

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Здебільшого синоніми належать до тієї самої частини мови.

78 I. Спишіть речення. Підкресліть синоніми та надпишіть над цими словами частину мови. З якою метою автори скористалися синонімами?

1. Українська пісня! Хто не був зачарований нею, хто не згадує її, як своє чисте, прозоре дитинство, свою горду юність? (О. Довженко). 2. Величезні, гігантські кострубаті дуби грізно стояли в снігових заметах (М. Коцюбинський). 3. Місяць тихо, крадькома викочується увесь на небо (М. Коцюбинський). 4. Небо гуготіло, ревло, клекотало, біснувалося, сліпуче розверзало свої нетрі (Є. Шморгун).

II. Поясніть уживання розділових знаків при однорідних членах речення.

79 I. Прочитайте текст, обираючи з поданих у дужках синонімів найбільш доцільний. Обґрунтуйте свій вибір.

СОКІЛ-БОРИВІТЕР

Я (йшов, крокував, прямував, ступав) лугом і (несподівано, раптом, миттю, зненацька) помітив, що високо над травою, тріпочучи крилами, висить на одному місці птах. Я подивився в бінокль і побачив (маленького, невеликого, мізерного) сокола-боривітра... Він (уважно, пильно, зосереджено) дивився вниз і раптом, щось **помітивши**, каменем упав у траву. Одна мить – і в кігтях у нього було мишеня, що необережно **визирнуло** з нірки. Як же міг птах здалеку (помітити, побачити, углядіти) свою **крихітну** здобич?

Справа в тому, що багато хижих птахів володіють дивовижно (проникливим, гострим, далеким) зором. І помічає боривітер мишеня за десятки метрів (За В. Танасійчуком).

 II. Доберіть до виділених слів синоніми. Усно перекажіть прочитане, використовуючи дібрані синоніми.

 80 I. Згрупуйте подані слова в синонімічні ряди й запишіть. Підкресліть опорне (стрижневе) слово кожного ряду. Перевірте виконання завдання за допомогою словника синонімів, поданого в додатках.

Говорити, запашний, нещастя, гущавина, уздріти, балакати, гомоніти, зарості, углядіти, хащі, лихо, духмяний, пахучий, нетрі, побачити, біда, ароматний.

II. Поясніть відмінність у відтінках лексичного значення синонімів одного з рядів.

81 І. Прочитайте текст. Зверніть увагу, як виділені синоніми допомагають зв'язати перше й третє речення.

(1)Цієї осені **працівники** фермерського господарства зібрали багатий урожай яблук різних сортів. (2)Плоди здали на місцевий переробний завод для виготовлення соку й овочевого пюре. (3)За свої зусилля **робітники** отримали гідну винагороду. (4)Наступного року вони планують збільшити площу яблуневого саду, а також посадити черешні й вишні. (5) ...

II. Доповніть усно текст п'ятим реченням так, щоб зв'язати це речення з попередніми за допомогою синоніма *трудівники*. Поясніть, як у тексті вдалось уникнути невиправданого повтору слів.

82 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть і розіграйте за особами діалог етикетного характеру (5–7 реплік) з використанням синонімічних етикетних формул вітання, прохання, вдячності (у бібліотеці, музеї, магазині, спортзалі та ін.). Ураховуйте вік і статус співрозмовників. Скористайтеся поданою нижче довідкою.

ДОВІДКА

<i>Етикетні формули прохання</i>	<i>Етикетні формули вдячності</i>
Прошу вас (тебе)... Будьте люб'язні... Чи можу я попросити вас (тебе)... Вам (тобі) не важко буде... Я просив(-ла) би вас (тебе)... Якщо вам (тобі) не важко... Я хочу вас (тебе) просити... Чи не погодитесь ви ...	Дякую Дуже вдячний (-а) Щиро дякую Це дуже люб'язно Я вам вдячний (-а)

83 ЧОМУ ТАК? Поміркуйте, чому в першій парі словосполучень виділені слова є синонімами, а в другій – ні.

1. Глибока яма, бездонне провалля.
2. Глибокий сон, бездонне провалля.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Кожне значення багатозначного слова має «свої» синоніми.

ПОРІВНЯЙМО:

- ✓ *тихий* чоловік – *слухняний, лагідний, мовчазний*;
- ✓ *тихий* голос – *слабкий, приглушений, ледве чутний*;
- ✓ *тихий* хід – *безшумний, повільний, неквапливий*.

84 Доберіть синоніми до слова *добрий* у поданих сполученнях. Що слід ураховувати, виконуючи це завдання?

1. Добрий обід. 2. Добра людина. 3. Добрий урожай. 4. Добре слово.

85 Доберіть якнайбільше синонімів до слів: а) *іти* (роблячи кроки, пересуватися); б) *говорити* (передавати щось словами); в) *швидкий* (який швидко біжить, летить тощо).

86 I. Доберіть по 2–3 синоніми до кожного з поданих слів. Утворені синонімічні ряди запишіть. Визначте відмінність у відтінках лексичного значення (якщо вони є) синонімів одного з рядів.

Радісний, ввічливий, думати, завірюха, повільно.

II. З двома синонімами одного ряду (на вибір) складіть і запишіть речення.

87 Прочитайте уривок з народної пісні. Знайдіть синоніми та простежте, як вони сприяють відтворенню найтонших почувань. Поясніть роль синонімів в усній народній творчості.

Скажи мені правду, мій добрий козаче,
Що діяти серцю, коли заболить?
Як серце застогне і гірко заплаче,
Як дуже без щастя воно защемить?

88 Відредагуйте речення, замінивши одне зі спільнокоренових слів синонімом. Відредаговані речення запишіть. Розкажіть про роль синонімів у мовленні.

1. Мама робила в лікарні й пишалася своєю роботою. 2. Сніжна заметіль замела все навколо. 3. Навіть у вихідний день до школи прийшло багато школярів. 4. Помітивши за вікном товариша, хлопець непомітно вислизнув з хати. 5. У повідомленні повідомлялося про новий кінофільм.

§ 11. АНТОНІМИ

*Про слова з протилежним лексичним значенням,
їхню роль у тексті та взагалі про точність
і виразність мовлення*

ПРИГАДАЙМО. Що таке антоніми?

89 А. Прочитайте речення. Знайдіть у них антоніми.

1. Він уже бачить здоровенну батькову ручиську, що затиснула його малюсіньке рученя (*У. Самчук*).

2. Щоб визначити правий і лівий береги річки, треба стати обличчям у напрямі течії (*З підручника*).

Б. У якому реченні антоніми вжито лише для чіткого розрізнення понять, а в якому вони виступають ще й засобом створення образності?

В. На основі спостереження зробіть висновок про роль антонімів у мовленні.

Ознаки антонімів

Антоніми – це слова з протилежним лексичним значенням.

Антоніми завжди виступають **парами** і є словами тієї самої частини мови. **НАПРИКЛАД:** *чорний – білий, день – ніч, вгорі – внизу, іти – стояти*.

Багатозначне слово може мати кілька антонімічних пар. **ПОРІВНЯЙМО:**

- ✓ *тихий* (який здійснюється повільно) – *швидкий*;
- ✓ *тихий* (який звучить слабо) – *голосний*;
- ✓ *тихий* (без хвилювання) – *тривожний*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Слова типу *старий – нестарий* не є антонімами, бо перше слово стверджує наявність ознаки, а друге – просто її заперечує. Але слова *воля – неволя, друг – недруг* є антонімами, бо в цих випадках префікс *не-* формує слово з новим лексичним значенням.

Роль у мовленні

Антоніми допомагають:

- чітко розрізнити поняття
- висловити протилежні думки
- яскраво й образно показати різні явища

90 Прочитайте текст, визначте його стиль мовлення. Випишіть антонімічні пари й поясніть їхню роль у тексті.

Територію, на якій чергуються ділянки лісу і степу, називають лісостеповою зоною. Тут тепле літо й помірно холодна зима. Опадів випадає менше, ніж у зоні мішаних лісів, але більше, як у степах. На степових ділянках переважає чорноземний ґрунт. Природні умови сприятливі для росту і розвитку дикорослих та багатьох культурних рослин. У цій зоні переважно трапляються ділянки листяних лісів (*З підручника*).

91 ЧОМУ ТАК? Поміркуйте, чому слова в першій парі є антонімами, а в другій – ні.

1. Північ – південь.
2. Північ – схід.

92 I. Замініть прикметники у словосполученнях антонімами. Запишіть утворені словосполучення. Скористайтеся словником антонімів.

Старе дерево, старий велосипед, глибока річка, глибокі знання, тихе щебетання, тихий сон, свіжий хліб, свіжий огірок.

II. З одним утвореним словосполученням складіть і запишіть речення з однорідними членами.

93 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть і розіграйте за особами діалог-розпитування (5–7 реплік) на одну з поданих тем. Використайте антоніми.

Теми: 1) про корисність різних видів спорту; 2) правила користування шкільною бібліотекою; 3) правила користування мобільним телефоном; 4) як роблять книжки (літаки, писанки).

94 I. Спишіть прислів'я, розкриваючи дужки та розставляючи пропущені розділові знаки. Поясніть значення двох з поданих прислів'їв (на вибір).

1. Маленька праця краща за велике безділ(л)я. 2. Що ранком (не)зrobiш, те вечором (не)доженеш. 3. М(')яко стеле але твердо спати. 4. Згода дім будує а незгода руйнує. 5. Права рука (не)знає, що робить ліва. 6. Учений іде а неук слідом спотикаєт(ь)ся.

II. Підкресліть антоніми, поясніть їхню роль у прислів'ях.

95 Хто добере більше антонімів, за допомогою яких можна порівняти два малюнки?

96 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Уявіть, що у вас з'явилася нагода звернутися одним-двома реченнями до дорослих від імені всіх дітей планети. Що ви сказали б? Використайте антоніми.

97 I. Спишіть прислів'я, уставляючи в кожному з них пропущений антонім до виділеного слова. Визначте частини мови антонімів.

1. Не несися **високо**, бо ... сядеш. 2. Хоч **далеко**, та ходить легко, а хоч ..., та ходить слизько. 3. **Лучче** з **доброго** коня впасти, ніж на ... їхати. 4. **Мудрого** шукай, ... обходь. 5. **Дешево** юшку надвір виливають, а ... поїдають. 6. **Праця** чоловіка годує, а ... марнує.

II. Вивчіть напам'ять два прислів'я (на вибір).

98 Складіть і запишіть діалог (6–7 реплік) на тему «Погода». Використайте в діалозі порівняння, а також подані або дібрані самостійно антонімічні пари.

Спекотно – холоднувато; північний – південний; вранці – ввечері; радісно – сумно.

Урок розвитку мовлення

§ 12. УСНИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ РОЗПОВІДНОГО ТЕКСТУ ХУДОЖНЬОГО СТИЛЮ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ТВАРИНИ

ПРИГАДАЙМО. Чим розповідь відрізняється від опису?

99 Розкажіть, які казки чи оповідання про тварин ви читали. Чи були в цих творах описи тварин? Доберіть слова (словосполучення), за допомогою яких можна передати зовнішній вигляд однієї із цих тварин та її характер.

100 I. Прочитайте мовчки. Доведіть, що подане висловлення є текстом.

НАТАЛЧИНА ВТІХА

Наталка жила в кривобокій халупчині на околиці села. Дівчина була **вродлива**, наче квіточка.

У наймах Наталка заробила теля, з теляти виросла телиця. Була то єдина Наталчина втіха. Та довелося продати телицю сусідові, бо не було чого їсти.

Вечорами, коли череда верталася в село, Наталка стояла біля воріт.

Ось показувалася сіра телиця, вона була гарна, сита. Шерсть на ній аж вилискувала. Телиця повертала до Наталки голову й мукала. Дівчина **прожогом кидалася** до неї, обвивала руками

Її міцну шию, починала цілувати морду. Теличка стояла наче вкопана. Наталка виймала невеличку скибку хліба, давала теличці, а сама знов цілувала міцну сіру шию...

Тут на Наталку **гримав** пастух. Вона відпускала телицю, проводила рукавом по очах і сумно дивилася їй услід (За О. Кониським).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Визначте тему й основну думку тексту. Виділіть зачин, основну частину й кінцівку.
2. Визначте, які типи мовлення поєднано в тексті.
3. Яку тварину описує автор? Що ми дізнаємося про неї? Що значить ця тварина для Наталки?
4. Зі скількох мікротем складається текст? Назвіть їх у порядку розміщення.
5. Доберіть синоніми до виділених слів.
6. Складіть і запишіть план тексту.
7. Прочитайте текст удруге.
8. Докладно перекажіть текст за планом (усно).

§ 13. ОМОНІМИ

Про слова, які звучать однаково, але мають різне значення, та чим такі слова відрізняються від багатозначних

ПРИГАДАЙМО. Які слова називають багатозначними?

101 А. Прочитайте пари сполучень, у яких виділені слова є омонімами.

Маленький **ніс** – **ніс** книжку;
водяна **пара** – **пара** коней;
дерев'яна **лава** – вулканічна **лава**.

Б. З'ясуйте, чи однаково вимовляємо й пишемо виділені в парах слова. А чи однакові вони за лексичним значенням?

В. На основі спостереження зробіть висновок про особливості омонімів.

Ознаки
омонімів

Слова, які однакові за звучанням і написанням, але різні за лексичним значенням, називають омонімами. **НАПРИКЛАД:**

кран – кран

коса – коса

**Омонімія
і багато-
значність**

Омоніми потрібно відрізняти від багатозначних слів. **ПОРІВНЯЙМО:**

Багатозначне слово	Омоніми
✓ крило (птаха, літака) Лексичні значення цього слова пов'язані між собою, впливають одне з одного	✓ кран (умивальника) ✓ кран (підйомний) Ці слова не пов'язані між собою лексичним значенням

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

При омонімії маємо **різні слова**, а при багатозначності – **одне слово** з кількома значеннями.

102 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою групи слів. Складіть і запишіть речення з омонімами своєї групи, уникаючи двозначності. Про результати виконання завдання розкажіть одне одному.

1. Бал (*шкільна оцінка*) – бал (*вечір відпочинку*);
балка (*яр з пологими схилами*) – балка (*колода*).
2. Лютий (*назва місяця*) – лютий (*злий*);
чередá (*рослина*) – чередá (*гурт свійських тварин*).

103 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в першій парі речень виділені слова є омонімами, а в другій – ні.

1. Раптом здійнявся **вихор** у степу. – З-під шапки виглядав **вихор** волосся.
2. Раптом здійнявся **вихор** у степу. – **Вихор** війни пронісся по країні.

104 І. Прочитайте каламбури, побудовані на омонімії. Доведіть, що однозвучні в кожному з них слова – омоніми.

1. Хто це там навколо **хижі**
Протоптав глибокий слід?
Може, близько звірі **хижі**?
Обережним бути слід!

2. «Нас з Китом у морі **кілька!**» – похвалилась Крабу **Кілька** (Г. Гарченко).

II. Спробуйте скласти подібні жартівливі віршики з омонімами.

105 Визначте, у яких парах словосполучень є багатозначні слова, а в яких – омоніми. За потреби скористайтеся тлумачним словником.

1. Теплий день, теплий погляд.
2. Степова чайка, козацька чайка.
3. Веселі діти, нікуди діти.
4. Чиста совість, чиста тарілка.
5. Перло́ва крупа, перло́ве намисто.
6. Чашечка квітки, чашечка для кави.
7. Вити гніздо, голосно вити.
8. Склад будма-теріалів, склад слова.

Омоніми

Багатозначне
слово

106 Складіть: а) два речення з багатозначним словом *ключ* так, щоб це слово було вжито з різними значеннями; б) два речення зі словом *ключ* так, щоб відповідні слова виступали омонімами.

І ТАКЕ БУВАЄ

– Оленко, я назбирав повний кошик **лисичок!** – похвалився Андрій.

– А ці лисички не повтікали з кошика? – здивувалася дівчинка.

– Та ні.

– Значить, вони не вміють бігати.

Чому, на вашу думку, сталося непорозуміння між Андрієм і Оленкою?

107 Спишіть речення, підкресліть омоніми, надпишіть над ними частину мови.

1. Ой піду я в чисте поле, там дівчина просо поле (*Нар. творчість*).
2. Пам'ятаю, вишні доспівали, наливаючись сонцем в саду (*В. Сосюра*).
- Друзі тихо доспівали свою пісню.
3. Журавлиний в небі ключ відімкнув весну, як ключ (*О. Різниченко*).

Лексичний розбір слова

Послідовність розбору

1. Пояснити лексичне значення слова.
2. Визначити, однозначним чи багатозначним є слово.
3. Визначити, у прямому чи переносному значенні вжито слово.
4. Дібрати до нього синоніми, антоніми (якщо можливо), назвати його омоніми (якщо є).

108 I. Спишіть перший абзац тексту «Поклик лелечий» (вправа 70). Підкресліть орфограми.

II. Виконайте усно лексичний розбір слів *великий* і *шовковий*, ужитих у списаному уривку.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

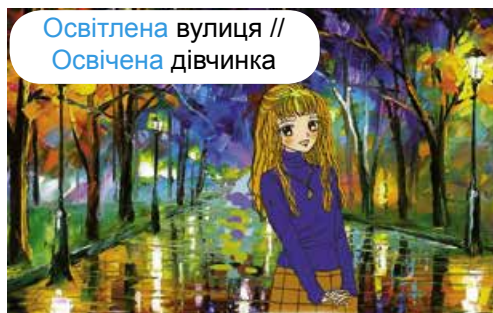
ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
будь-яка мелодія через тиждень чекали дві години заважати працювати замовити рингтон перекладати текст йому щастить	люба мелодія через неділю чекали два часа мішати працювати заказати рингтон переводити текст йому везе

§ 14. ПАРОНІМИ

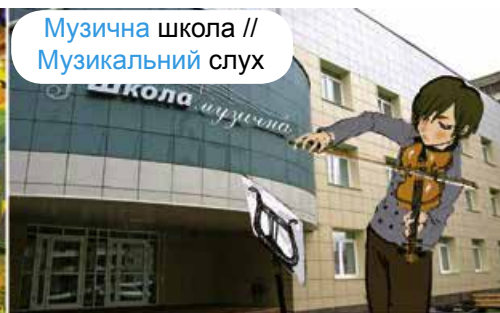
ПРИГАДАЙМО. Що таке лексичне значення слова?

109 I. Розгляньте ілюстрації, зверніть увагу на вживання наведених біля них слів.

II. Обравши одну з ілюстрацій, поясніть лексичне значення наведених біля неї слів. Коли потрібно вживати кожне із цих слів?

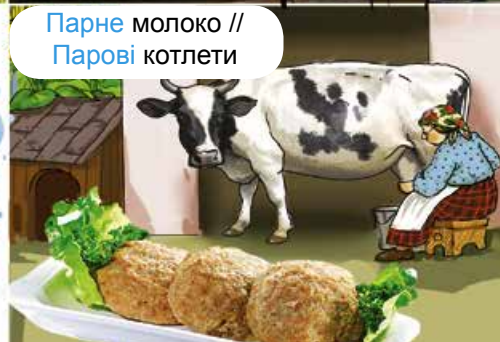
Освітлена вулиця //
Освічена дівчинка

Музична школа //
Музикальний слух

Сусідні будинки //
Сусідський собака

Парне молоко //
Парові котлети

Пароніми

Пароніми – це слова близькі (не однакові) за звучанням, але різні за значенням і написанням. **НАПРИКЛАД:** *вистава* (спектакль) – *виставка* (показ картин, книжок, квітів тощо); *тактовний* (який уміє правильно поводитися) – *тактичний* (який стосується тактики, способів дій у спорті, політиці, на війні).

110 ЧОМУ ТАК? Поміркуйте, чому в першому реченні вжито слово *військовий*, а в другому – *воєнний*.

1. **Військові** кораблі охороняють морські кордони нашої держави.
2. У музеї розгорнуто виставку **воєнної** тематики.

111 Спишіть речення, добираючи потрібне слово.

1. Ось коли б молочка (*парного, парового*), – молочка я б випив (*А. Шиян*). 2. Захар потис довгі, трохи ніби пересохлі (*музичні, музикальні*) пальці піаніста (*І. Ле*). 3. Частина кінокартин Олександра Довженка безповоротно загинула в часи (*військового, воєнного*) лихоліття (*М. Рильський*). 4. (*Освітлена, освічена*) місяцем шхуна стояла непорушно на водній поверхні (*М. Трублаїні*).

112 З'ясуйте лексичні значення виділених слів, користуючись поданими нижче відомостями з культури мовлення. Чи доречно ці слова вжито в реченнях? Відредагуйте й запишіть речення.

1. Особливо **людяні** площі й вулиці міста у свята.
2. Найважче **лічити** душу людини.
3. Софія та Максим навчаються в **музикальній** школі.
4. У Маринки **музичний** слух.

І ТАКЕ БУВАЄ

– Сергію, приходь до мене дивитися новий фільм. А ще я познайомлю тебе зі своєю бабусею.

- А вона не буде розпитувати мене про мої оцінки в школі? Ти ж знаєш, що в мене з математикою не все гаразд.
- Ні, моя бабуся дуже *тактична* людина.
- Невже вона володіє майстерністю ведення бою? – здивувався Сергій.

Поясніть, чому здивувався Сергій. Про яку рису характеру бабусі хотів сказати його товариш?

113 Виберіть дві пари паронімів. Складіть по одному реченню з кожним паронімом обраних пар (усього має бути 4 речення).

Людяний // людний; музичний // музикальний; освічений // освітлений; людяний // людний; лічити // лікувати; воєнний // військовий; досвідчений // освічений; вистава // виставка.

114 З'ясуйте лексичні значення поданих слів-паронімів. Складіть і запишіть з ними словосполучення. За потреби скористайтесь тлумачним словником або словником паронімів.

Ефектний // ефективний; пам'ятка // пам'ятник; корисний // корисливий; тактовний // тактичний; глибокий // глибинний; вихований // виховний.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

РОЗРІЗНЯЙМО

Лікувати – застосовувати ліки та інші засоби припинення болю, захворювання. *Лікувати хворого, лікувати травами.*

Лічити – називати числа в послідовному порядку, рахувати. *Лічити дні, лічити вголос.*

* * *

Людний – багатолюдний. *Людна площа.*

Людяний – доброзичливий, чуйний до інших. *Людяний учинок.*

* * *

Музикальний – обдарований здатністю тонко сприймати музику, виконувати музичні твори; мелодійний. *Музикальна дитина, музикальний слух.*

Музичний – який стосується музики як виду мистецтва. *Музична школа, музичний фільм.*

Для вас, допитливі

Чи знаєте ви, що слово *воротар* спочатку вживалося із значенням «сторожа біля воріт»? Багато цікавих історій про життя слів та культуру мовлення ви можете знайти на сторінках книжок **Євгенії Чак «Мандрівка в Країну слова»** і **«Таємниці слова»**.

Про те, що вас найбільше вразило в цих книжках, що сподобалося, розкажіть однокласникам.

§ 15. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З РОЗДІЛУ «ЛЕКСИКОЛОГІЯ»

115 І. Прочитайте текст, визначте його тему й основну думку. Що символізують кольори українського прапора?

ПРАПОР УКРАЇНИ

Єдиного офіційного **прапора** в Київській Русі не було. Кожен із князів мав власний стяг. Спочатку на прапорах зображали фантастичних тварин і рослини, а після прийняття християнства – хрест і святих.

У Запорізькій Січі кожен полк, **сотня** мали свій стяг. Особливо популярними були **малинові** прапори, однак часом траплялися й синьо-жовті.

1918 року Центральна Рада визначила синьо-жовтий прапор державним символом Української Народної Республіки. Його кольори символізували чисте небо, що розкинулося над жовтим морем хлібного лану.

Нині синьо-жовтий прапор повернувся до нас як символ державності України. Гордо замайорів він на нашій землі (*З довідника*).

Олімпійська збірна України
(Ріо, 2016)

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Поясніть лексичні значення виділених слів. Які із цих слів однозначні, а які – багатозначні? Який словник може вам знадобитися для виконання цього завдання?
2. Чи є в тексті слова, ужиті в переносному значенні? Складіть і запишіть речення зі словом *чисте*, ужитим у переносному значенні.
3. Виберіть із тексту два слова, до яких можна дібрати антоніми.
4. Який синонім до слова *прапор* ужито в тексті? З якою метою? Виберіть з тексту 2–3 слова, які можна замінити синонімами. Запишіть синонімічні ряди.
5. Виконайте усно лексичний розбір слів *прапор*, *державність*.

116 *ПОСТІЛКУЙТЕСЯ*. Що найперше постає у вашій уяві, коли вимовляєте слова «рідний край»? Із чого, на вашу думку, починається Батьківщина?

117 Випишіть з текстів казок, народних пісень 4–5 речень з епітетами, порівняннями чи синонімами. Яка роль цих засобів в усній народній творчості?

118 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Знайдіть лексичні помилки в оголошеннях. Відредагуйте усно ці повідомлення.

*Кіоск не працює. На больничному.
У продажу є соняшникове масло.
Увага! Поїзд прибуде із запізненням на два часа.
Вчасно і якісно виконаємо любе ваше замовлення.
Оголошуємо набір учнів до музикальної школи.*

119 I. Спишіть речення, уникаючи лексичних помилок. Поясніть суть допущених помилок. Скористайтеся відповідями в додатках

1. Мандрівка тривала дві неділі. 2. По радіо звучала його любима пісня. 3. Наталка старанно відноситься до своїх обов'язків. 4. Сергійко вірно відповів на запитання вчительки. 5. Назар на уроках уважний, не мішає іншим. 6. Слідуюче заняття гуртка відбудеться через тиждень.

II. Проведіть спостереження за мовленням ваших однокласників. На основі зібраного матеріалу підготуйте таблицю «Говори правильно».

120 Підготуйте усне повідомлення на одну з мовознавчих тем: «Краса і багатство української синонімії», «Омоніми та багатозначні слова в мові», «Походження слова».

121 САМООЦІНКА. Продовжте усно фрази.

1. Під час вивчення теми «Лексикологія» я навчився (навчилася) багато нового. Наприклад...
2. Найлегшим під час опрацювання матеріалу для мене було...
3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте завдання.

Перевірте виконання, користуючись відповідями в додатках.

1. У переносному значенні вжито всі виділені слова в рядку

А відкритий характер, **грати** на скрипці, **глибока** печаль

Б запашний коровай, **ніс** людини, **теплий** погляд

В холодний погляд, **спадає** вечір, **рожеві** мрії

Г висока тополя, **телефонувати** другові, **гірка** правда

2. Немає лексичної помилки в сполученні

А музикальний слух

В парове молоко

Б освічені вулиці

Г спостережливий пункт

3. Синонімічний ряд утворюють слова

- А золотий, золотим, золоті
- Б заморозки, приморозки, сніжки
- В гіллястий, крилатий, розкидистий
- Г ледарювати, лінивий, байдикувати

4. Омоніми використано в рядку

- А золота голова – золотий перстень
- Б хитра лисичка – зібрати в кошик лисички
- В людина стогне – земля стогне
- Г гострий ніж – гострий на язик

5. Лексичну помилку допущено в рядку

- А плутати слова В вимикати світло
- Б освітлена вулиця Г мішати вчитися

6. Антоніми є в прислів'ї

- А Якщо не розкусиш горіх, то зерна не з'їси.
- Б Дерево міцне корінням, а людина – завзятістю.
- В Робиш добро – не кайся, робиш зло – зла й сподівайся.
- Г Не лише силою треба боротись, а й умінням.

7. Багатозначним є виділене слово в реченні

- А Що вище дерево, то **корінь** глибше (*Нар. творчість*).
- Б І колишеться м'ята, і тремтить долина, і доріг тих багато, а вітчизна одна (*А. Малишко*).
- В Сипнули **сніги** – і забіліли поля, забілів світ (*Є Гуцало*).
- Г Прийшла пора – і тільки **осінь** знає, яка за нею випаде зима (*В. Гужва*).

8. Доберіть слово, яким можна заповнити пропуск у реченні.

1. Велике й _____ серце було в Миколи.
2. На паркані заспівав _____ півень.

- А людяний В сусідський
- Б людний Г сусідній

9. Доберіть синоніми й антонім до виділеного слова.

Цю сорочку мені вишила материнська ласкава рука (*В. Ярмуш*).

10. Складіть два речення зі словом *гарячий* так, щоб у першому реченні це слово вживалося в прямому значенні, а в другому – в переносному.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що вивчає лексикологія?
2. Що називають лексичним значенням слова?
3. Дайте визначення прямого й переносного значень слів. Як виникає переносне значення? Наведіть приклади.
4. Що таке синоніми? Розкрийте їхню роль у мовленні.
5. У чому особливість омонімів? Наведіть приклади.
6. Чим омоніми відрізняються від багатозначних слів?
7. Які слова називають антонімами? Поясніть їхню роль у мовленні. Наведіть приклади.
8. Розкажіть про пароніми.
9. З якою метою укладають словники? Які словники ви знаєте? У чому особливість кожного з них?

Об'єднайтеся в групи. Придумайте та розіграйте в ролях рекламний ролик (сценку) на одну з поданих тем.

Проект

1. СЛОВА – СКАРБИ.

Ця реклама має спонукати правильно добирати слова у властивому для них значенні.

2. ПЕРЛИНИ СИНОНІМІЇ.

Ця реклама має переконати в тому, що синоніми роблять наше мовлення виразнішим і яскравішим.

Урок розвитку мовлення

§ 16. ПИСЬМОВИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ПРЕДМЕТА

122

1. Прочитайте текст. Під час читання запишіть ключові слова.

БЛАКИТНИЙ АЛМАЗ

У природі **трапляються** кольорові алмази: блакитні, рожеві, жовті. Один з блакитних алмазів **пов'язують** з іменем відомого мореплавця Васко да Гами.

Якось славетний капітан прогулювався палубою та **милувався** коштовним **каменем**. Алмаз було вправлено у **важкий** золотий

А. Тарабанов. Музика моря

перстень. Камінь було ретельно огранено. Така обробка мала назву «троянда», алмазові вона надавала особливої краси. Блискучі грані сяяли, здавалося, що алмаз світиться ізсередини.

Цієї миті повз капітана проходив кок, підсковзнувся та штовхнув його. **Спересердя** капітан замахнувся на матроса. Перстень зіскочив з пальця і впав в океан.

Через чотири роки каравели* Васко да Гама знову опинилися на тому самому місці. Кок готував сніданок для команди. В одній зі скумбрій**, що їх спіймали матроси, він знайшов капітанів перстень!

Так, перстень був той самий! Але його прозора колись «троянда» стала блакитною! Так подіяла на алмаз морська вода за ті роки, що він лежав на **океанському дні** (За Р. Валуєвим).

* *Каравела* – старовинний вітрильний корабель з трьома або чотирма щоглами.

** *Скумбрія* – морська риба.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Визначте тему й основну думку тексту, тип і стиль мовлення.
2. Зі скількох мікротем складається текст? Назвіть їх у порядку розміщення.
3. Складіть і запишіть план тексту.
4. Зверніть увагу на написання виділених слів. Запишіть слова і сполучення *мореплавець Васко да Гама, ретельно огранено, обробка «троянда», кок, каравела, скумбрія*.
5. Доберіть синоніми до слів *ретельно, спересердя*.
6. Прочитайте текст удруге.
7. За планом напишіть докладний переказ на чернетці. Після опрацювання чорнового варіанта переписіть переказ у зошит.

ЯК ЦЕ БУЛО

БУТЕРБРОД ЧИ САНДВІЧ?

Слово *бутерброд* німецьке, воно складається з двох слів: *бутер* – «масло» і *брот* – «хліб». Проте у нас це слово набуло значно ширшого, ніж первісне, значення: це може бути хліб із сиром, ковбасою, повидлом, а масла може й не бути. Цікаво, що німці наші «бутерброди без масла» звуть *тартинами*. Про *сандвіч* розповідають таку історію: лорд Джон Сандвіч був пристрасним гравцем. Не бажаючи відриватися від карт, щоб повечеряти, він придумав зручний для нього вид бутерброда. Шматочок м'яса чи сиру він клав між двома скибками хліба, щоб не бруднити рук і ними карт. Власне кажучи, те, що ми беремо із собою до школи, у дорогу, – є не що інше, як сандвіч, хоча ми звемо його теж бутербродом (А. Коваль).

СЛОВО ПРО СЛОВО

✓ Слово *пломбір* походить від назви французького міста Пломб'є. Саме тут і придумали цей вид морозива.

✓ Слово *магнолія* (рослина) завдячує прізвищу французького ботаніка XVII століття Магнолю.

✓ Слова *футбол*, *баскетбол*, *волейбол* мають спільну батьківщину – Англію. Частина *бол* (ball) у цих словах – по-англійськи «м'яч». А перші частини різняться: *фут* – «нога», *баскет* – «кошик», *волей* – «політ».

✓ Є слова, які за життя «придбали» величезне багатство значень. Наприклад, дієслово *ставати* має більше 20 значень, *ити* – аж 30, а іменник *крило* – 10.

НА ДОЗВІЛІ

ВЕСЕЛА ВІКТОРИНА

Дайте відповіді на запитання. Поміркуйте, що стало основою формулювання цих запитань.

1. Якої коси не розчешеш?
2. Яким ключем хати не замкнеш?
3. На якій лаві не всидиш?
4. Яка мушка не літає?
5. Яку чéреду не женуть на пасовище?

УСМІХНІТЬСЯ

* * *

- Дівчинко, ти любиш солодкий стіл?
- Ні, я люблю солодкі десерти.

* * *

- У якому під'їзді ти живеш?
- Я живу в квартирі, а не в під'їзді, – обурився хлопець.

У тобі, мово, несяжна душа народу.

С. Плачинда

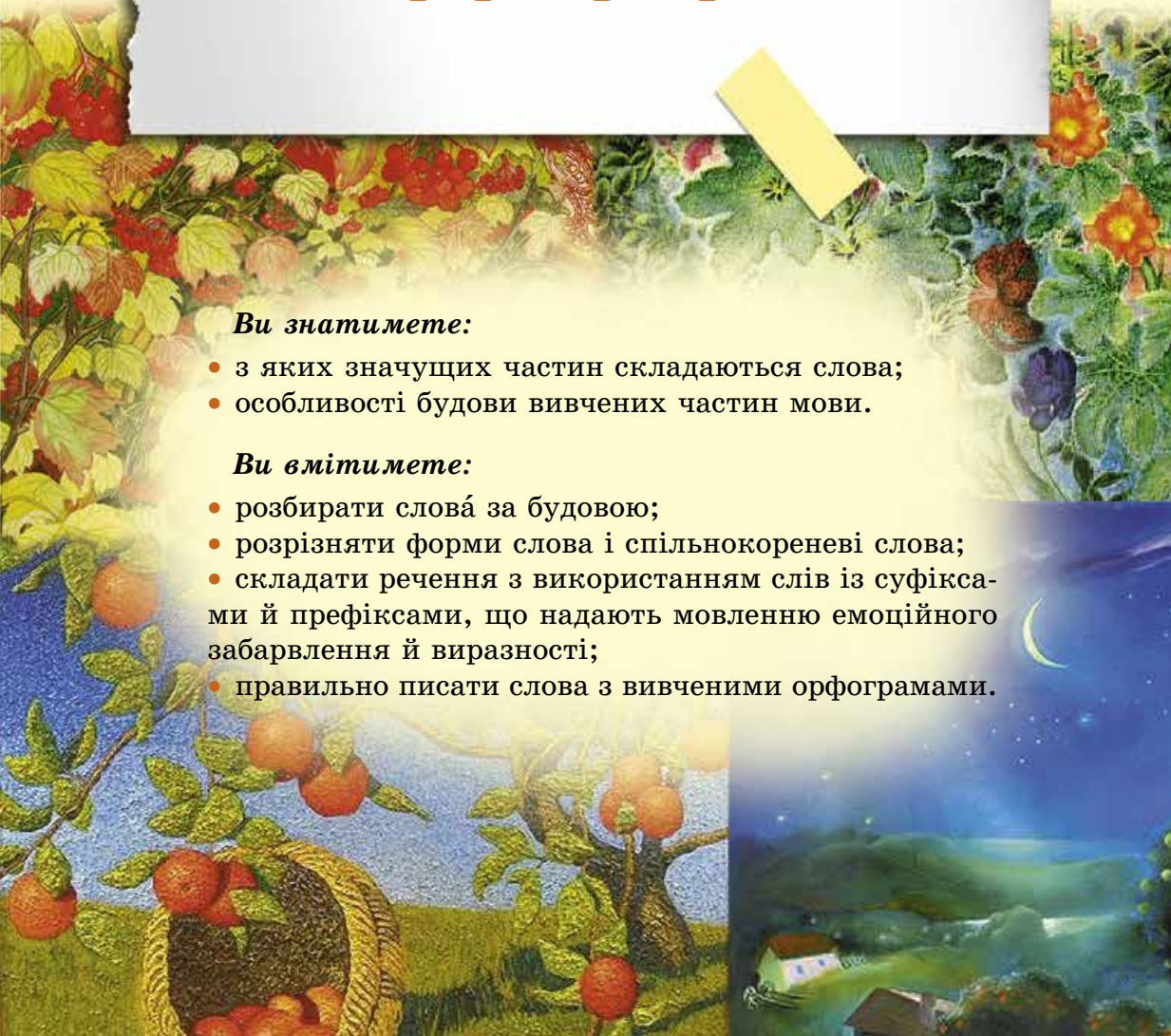
Будова слова. Орфографія

Ви знатимете:

- з яких значущих частин складаються слова;
- особливості будови вивчених частин мови.

Ви вмітимете:

- розбирати слова за будовою;
- розрізняти форми слова і спільнокореневі слова;
- складати речення з використанням слів із суфіксами й префіксами, що надають мовленню емоційного забарвлення й виразності;
- правильно писати слова з вивченими орфограмами.

Будова слова – це розділ науки про мову, що вивчає значущі частини слова, їхнє значення і функціонування.

§ 17. ОСНОВА СЛОВА Й ЗАКІНЧЕННЯ. ЗМІННІ Й НЕЗМІННІ СЛОВА

*Про те, що виражають основа слова і закінчення,
про нульове закінчення, а також про слова,
які не мають закінчень*

ПРИГАДАЙМО. 1. Що таке основа слова? 2. Як визначити закінчення у слові?

123 А. Прочитайте словосполучення. Визначте в них головні й залежні слова.

Рвати **яблука**, **вишневого** варення, **працювали** за комп'ютером.

Б. Дайте відповіді на запитання.

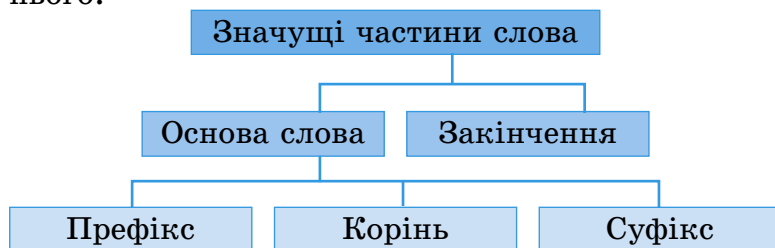
1. У якому відмінку й числі вжито виділений іменник?
2. У якому числі, відмінку й роді вжито виділений прикметник?
3. У якій особі й числі вжито виділене дієслово?

В. Яка значуща частина слова (корінь, суфікс, закінчення) допомогла вам відповісти на ці запитання? Яка роль цієї частини в слові?

Значущі
частини

Закінчення

Слово має здатність ділитися на найменші **значущі частини**, які є будівельним матеріалом для нього.

Закінчення – це значуща частина слова, яка змінюється. **НАПРИКЛАД:**

соловейк о	зимов ий	ход имо	ліс
соловейк у	зимов ого	ход иш	ліс у
соловейк и	зимов ому	ход ите	ліс и

Закінчення може бути **звуковим** і **нульовим**.

Звуковим називають закінчення, що виражене звуком і позначене на письмі буквою.

Нульове
закінчення

Нульовим називають закінчення, що не виражене звуком і не позначене буквою. **ПОРІВНЯЙМО:**

Нульове закінчення	Звукове закінчення
хліб □ яблунь □	хліб ом яблун і

Роль
закінчення

Закінчення служить для зв'язку слів у словосполученні та реченні. Закінчення виражає **граматичне значення** слова (*рід, число, відмінок, час тощо*). **НАПРИКЛАД**, у слові *хліб* □ нульове закінчення виражає таке граматичне значення: чоловічий рід, однина, називний відмінок.

Основа

Основа слова – це частина слова без закінчення. **НАПРИКЛАД:** *дуб* □, *блакитний*, *прочитали*.

Основа виражає **лексичне значення** слова. До її складу входить корінь, а також префікс (префікси) і суфікс (суфікси). **НАПРИКЛАД:** *ліс*, *гірський*, *приклад*, *заземлений*.

124 I. Використавши подані слова, відновіть прислів'я й запишіть.

1. Голова, без, розум, як, **ліхтар**, без, свічка. 2. І, сила, перед, **розум**, никну. 3. Що, написано, **перо**, не, вивезеш, і, віл. 4. Їж, борщ, з, **гриби**, **держу**, язик, за, зуби. 5. **Гарними**, розмови, **гості**, не, наситиш.

II. Позначте закінчення й основу виділених слів (у записаних прислів'ях).

125 I. Випишіть по п'ять слів з нульовим і звуковим закінченням. Позначте основи.

Біжимо, **ніч**, шелестимо, зеленій, картоном, ночами, біжиш, зеленого, **ночі**, шелестиш, зелене, біжу, картону, **зелений**, біжать, **картон**, ніччю, шелестять.

II. Доведіть, що виділені слова мають нульове закінчення.

126 Назвіть якомога більше закінчень, які може мати кожне з поданих слів.

Веселка, веселковий.

Незмінні
слова

Закінчення мають лише **змінні** слова. **Незмінні слова** не мають закінчень.

Незмінними є:

- прислівники (*зверху, вночі, високо*);
- неозначена форма дієслова (*ходить, читає*);
- окремі іменники іншомовного походження (*кіно, поні, жури, ательє*).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Слова з **нульовим закінченням** потрібно відрізнати від слів, у яких немає закінчень. Так, слова *дуб*, *будинок* мають нульове закінчення, яке стає звуковим («видимим») при зміні слова. А слова *наодинці, швидко* закінчень не мають, бо це **незмінні** слова.

127 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в словах першої групи є закінчення, а другої – немає.

1. Далекий, горі, літ, вихід.
2. Далеко, вгорі, влітку, ходити.

128 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою групи слів. Випишіть по-слідовно незмінні слова. Обміняйтеся зошитами й перевірте виконання.

Група 1. Узимку, веселка, жури, гортати, горобець, обідати, далекий, раненько, образно, написаний, далеко.

Група 2. Улітку, веснянка, жувати, солодкий, голосно, обгородити, вибігаю, радіти, опівночі, червоний, дивно.

Ключ. Підкресліть у кожному виписаному слові першу букву. Якщо завдання виконано правильно, то з підкреслених букв можна прочитати назву міста, у якому розміщений зображений на фото замок.

Замок

129 Створіть розповідь (5–9 речень) про відвідування зоопарку. Використайте незмінні слова – назви тварин.

130 I. Запишіть слова в три колонки.

Зі звуковим закінчення	З нульовим закінчення	Без закінчення

Лісник, лісники, далеч, далеко, далекий, височина, високо, вись, вчора, вчорашній, поні, кінь, зебра, перехід, виходити, ходжу, малюнок, зоопарк, арена, метро, осінній.

II. Із двома словами останньої колонки (на вибір) складіть і запишіть речення.

§ 18. КОРІНЬ СЛОВА.

СПІЛЬНОКОРЕНЕВІ СЛОВА ТА ФОРМИ СЛОВА

Про те, як правильно визначити корінь у слові, про слова зі спільним коренем, а також про роль цих слів у тексті

ПРИГАДАЙМО. Що таке корінь слова?

132 А. Прочитайте вірш. Поміркуйте, чи можна виділені слова вважати спільнокореновими.

Світлячка, що в травах мерехтів,
Обережно вніс я до світлиці.
Вимкнув світло, але він світиться
В кам'яному брані не хотів.

Я тоді надвір його узяв,
І стріпнулись криленята кволі,
І, відчувши, що ізнов на волі,
Світлячок од щастя засіяв.

М. Луків

Б. Поміркуйте, чи будуть спільнокореновими слова *світлячок* і *світлячка*.

В. Зробіть висновок про особливості спільнокоренових слів.

Корінь
слова

Корінь слова – це головна значуща частина слова, яка спільна для всіх спільнокоренових слів і виражає їхнє загальне лексичне значення.

НАПРИКЛАД: *літо, літечко, по-літньому, влітку*.
Усі ці слова пов'язані загальним лексичним значенням – віднесеності до пори року, що настає після весни. Це значення виражає корінь *літ*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Унаслідок чергування звуків корінь може змінювати свій звуковий склад. **НАПРИКЛАД:** друг – друзі; сидіти – сиджу; вітер – вітру.

Спільно-кореневі слова

Слова зі спільним коренем, але з різними лексичними значеннями називають **спільнокореневими**. **НАПРИКЛАД:** мороз, морозиво, заморожений.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Спільнокореневі слова можуть належати як до однієї, так і до різних частин мови.

Форми слова

Потрібно розрізняти спільнокореневі слова і форми слова. **Форми слова** мають одну й ту саму основу, але різні закінчення й різняться між собою лише граматичними значеннями.

ПОРІВНЯЙМО:

Спільнокореневі слова	Форми слова
<u>літо</u>	літ <u>о</u>
<u>літній</u>	літ <u>а</u>
<u>влітку</u>	літ <u>ом</u>

133 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому слова першої групи є спільнокореневими, а другої – ні.

1. Горе, горювати, горенько, загорювали.
2. Горе, горіти, горище, загорнути.

134 Позначте в словах корені, дібравши усно до цих слів по 2–3 спільнокореневих.

Барабан, пролісок, зелений, шість, книга, ходити, дуб.

135 І. Запишіть слова у дві колонки: 1) спільнокореневі зі словом *читанка*; 2) форми слова *читанка*.

Читанці, читацький, читанки, читанкою, читати, читець, читанок, перечитати, читаночка, читанками.

ІІ. Поясніть, як ви розрізнили спільнокореневі слова й форми слова. У словах першої колонки позначте корені, а в словах другої колонки – закінчення.

Спільнокореневі слова

136 Прочитайте зашифровані слова. Який корінь їх об'єднує?

❀ка, ❀нути, ❀ник, роз❀нути, за❀чати.

137 І. Прочитайте текст. Що нового для себе ви дізналися? Яким би екстремальним видом спорту ви хотіли б зайнятися? Що для цього потрібно?

ЕКСТРЕМАЛЬНІ ВИДИ СПОРТУ

Який екстремальний вид спорту можна вибрати в нашій країні?

При слові «екстрим» багато хто відразу думає про парашутний спорт. Перші стрибки з парашутом ви робитимете з невеликої висоти разом з інструктором. Згодом вам дозволять відчувати дух вільного падіння самостійно. Сьогодні школи парашутного спорту є практично в кожному місті, де є спортивний аеродром.

Більш небезпечним видом спорту є **сплав** по гірських річках, які дуже непередбачувані. Пороги, несподівані течії підстерігають сміливців на їхньому шляху. Крім того, спортсмену потрібно мати якісне спорядження та **екіпіровку**.

Не можна залишити без уваги альпінізм. Він небезпечний навіть із страховкою – дуже часто альпіністи отримують важкі травми, але після лікування знову йдуть у гори. Якщо ви вирішите зайнятися альпінізмом, вам знадобиться досвідчений інструктор, який допоможе зробити перші кроки.

Перед екстремалами відкрито сотні доріг, але головне дотримуватися правил елементарної безпеки. Не прагніть спробувати все й відразу; починайте з азів і тоді у вас з'явиться можливість стати професіоналом (*З довідника*).

II. Знайдіть у тексті спільнокореневі слова. Простежте, як вони допомагають зв'язати речення в тексті.

III. Поясніть лексичні значення виділених слів. Доберіть до них спільнокореневі. За потреби скористайтеся тлумачним словником.

138 Згрупуйте спільнокореневі слова й запишіть. Доберіть до кожної групи слів ще по одному спільнокореновому. Позначте корені, закінчення.

Морський, водяний, водити, теплий, заводити, моряк, нарада, примор'я, наводити, підводник, море, тепло, водянистий.

139 Поясніть відмінність у значенні слів: а) *водяний, водянистий*; б) *земний, земляний*. З кожним із цих слів складіть словосполучення «іменник + прикметник». За потреби скористайтеся тлумачним словником.

140 Прочитайте речення. Знайдіть у них помилки, пов'язані з невиправданим уживанням спільнокореневих слів. Запишіть речення, уникаючи помилок. Скористайтеся поданою нижче рубрикою «Культура мовлення».

1. Річні оцінки цього року в мене найкращі. 2. Ми зробили з паперу паперових птахів. 3. Щоранку я роблю ранкову зарядку. 4. Бабуся назбирала малини і зварила малинове варення. 5. Нові робітники швидко виконали роботу.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

<i>ПРАВИЛЬНО</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНО</i>
проїзд пасажирським транспортом	проїзд пасажирів пасажирським транспортом
побудували будинок із цегли	побудували цегляний будинок із цегли
працівники взяли до роботи	робітники взяли до роботи

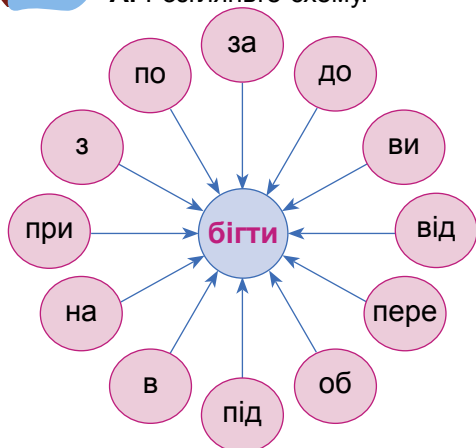
§ 19. ПРЕФІКС І СУФІКС

Про те, як визначити префікс і суфікс, про їхню роль у слові, а також про слова, що надають тексту емоційного забарвлення й виразності

ПРИГАДАЙМО. 1. Що таке префікс? 2. Що таке суфікс?

141 А. Розгляньте схему.

Б. Поясніть, які додаткові значення вносять префікси до лексичного значення дієслова *бігти*.

В. Зробіть висновок про роль префіксів.

Префікс

Префікс (від лат. *prae* – *попереду* і *fixus* – *прикріплений*) – це значуща частина слова, яка стоїть перед коренем і служить для утворення нових слів. **НАПРИКЛАД:** *пречудовий*, *виїхати*, *передплата*, *спитати*, *безхмарний*.

142 I. Спишіть слова, позначте в них корені й префікси.

Невеликий, предобрий, добудувати, перебудувати, присипати, передосінній, прочитати, безземельний.

II. З одним поданим словом (на вибір) складіть і запишіть речення.

143 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою слова: *клеїти*, *копати*. Утворіть кожен за допомогою префіксів якнайбільше нових слів від свого дієслова й запишіть. Позначте префікси. Обміняйтеся зошитами й перевірте одне в одного правильність виконання.

144 Доберіть до поданих слів антоніми. Запишіть утворені антонімічні пари. Позначте префікси й корені.

Розв'язаний, відв'язаний, вмикати, вилізати, вдихати, відцвітати, прихилитися.

145 I. Спишіть слова, позначте в них префікси.

Співучасник, списати, примазати, протитанковий, міжміський, прочитати, надписати, передосінній, прабаба.

II. Доберіть до трьох слів (на вибір) і запишіть слово з таким самим префіксом. З двома дібраними словами складіть і запишіть речення.

Суфікс

Суфікс (від лат. *sufficus* – *прикріплений*) – це значуща частина слова, яка стоїть після кореня і служить для утворення нових слів. **НАПРИКЛАД:** *палець*, *бідний*, *бігли*, *сріблястий*, *сільський*, *дівчина*, *далеко*, *ходити*.

Творення слів

Для утворення слів тієї чи іншої частини мови використовують певні суфікси. **НАПРИКЛАД:**

- суфікси *-ар(-яр)*, *-иц*, *-ист*, *-іст*, *-тель* служать засобом творення іменників (*газетяр*, *шахіст*, *учитель*);

- суфікси *-н-*, *-ив-*, *-ськ-*, *-еньк-* служать для творення прикметників (*осінній*, *красивий*, *морський*);

- суфікси *-и-, -а-, -ва-, -ува-, -ти-* допомагають утворювати дієслова (*писа^{ти}, проси^{ти}, зимува^{ти}*).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Прислівники та неозначена форма дієслова не мають закінчень, тому після кореня в них можуть бути лише суфікси. **НАПРИКЛАД:** швид^{ко}, ходи^{ти}, нести^{ти}.

146 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в словах першої групи виділені букви входять до складу закінчень, а в словах другої – до складу суфіксів.

1. Молоко, квіти, вітру
2. Глибоко, щоранку, читати

147 I. Запишіть слова в три колонки.

Матуся, дубок, дрібненький, перечитати, зубчик, відлітати, активний, сушений, шахтар, човники, мудрість, записала, водичка, бетонний.

II. Виділіть суфікси й закінчення (де це можливо).

Іменники	Прикметники	Дієслова

148 I. Спишіть слова, позначте в них корені, суфікси, закінчення.

Весняний, зимовий, літній, осінній, плазмовий, читач, сніжок, малесенький, легенький, одесит, херсонський.

II. З одним поданим словом (на вибір) складіть і запишіть речення.

Емоційне забарвлення

Окремі суфіксальні й префіксальні слова можуть надавати тексту **емоційного забарвлення** та виразності.

Слова з відтінками здрібнілості, пестливості, ласкавості, ніжності, зневаги, збільшеності, згрубілості тощо можна утворити за допомогою суфіксів. **НАПРИКЛАД:** вітер – вітере^{ць}, вітру^{ган}; кіт – коти^к, коти^{ще}; хлопець – хлопч^{еня} – хлопч^{исько}, діти – дітон^{ьки} – діточ^{ки} – діт^{ки}.

Особливої експресії, відтінок урочистості набувають слова з префіксами *по-, па-, пра-, уз-*. **НАПРИКЛАД:** *па*морозь, *пра*давній, *по*розходилися.

149 Прочитайте слова, знайдіть у них корені й суфікси. Поясніть відмінність у лексичному значенні слів. Які суфікси надають словам відтінку згрубілості, а які – пестливості?

Скрипка – скрипаль – скрипочка; вітер – вітерець – **вітрище**; ведмідь – ведмедик – ведмедище; квіти – квітень – квітник – квітувати.

150 Перебудуйте подані речення, посиливши їхнє емоційне забарвлення й виразність. Для цього замініть виділені слова спільнокореновими із суфіксами позитивної чи негативної оцінки.

ЗРАЗОК. *Здалося, що десь близько пролетіла сова. – Здалося, що десь близенько пролетіла сова.*

1. Посіявся **рясний** дощ. 2. Перед нами розкинувся **ліс**. 3. **Вовк** повільно підкрадався до села. 4. З-під торішнього листа пробилася перша **трава**. 5. **Вітер** виє голодним вовком.

151 І. Прочитайте текст. Обґрунтуйте написання виділених слів. Напишіть текст під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим.

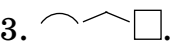
СТЕЖИНА

Якщо дружити зі **стежиною**, вона багато цікавого розповість. Тетянка вийшла на ганок, а стежинка неначе взяла її за руку і повела за собою.

Довкола картопелька цвіте **біло-рожево**, соняхи в золоті **бубни** вигупують. Зелений огірочок виповз із **грядки** на **стежку**. Квасоля-повитиця **пишається** на високих тичках, їй звідтіля все видно. А гарбуз та гарбузиха з гарбузенятами сховалися під лапатим листям, щоб сонце не напекло (За В. Чухлібом).

II. Випишіть іменники, яким суфікси надають зменшувально-пестливого відтінку. З якою метою ці слова використано в тексті? Позначте в них суфікси.

III. Доберіть із тексту по одному слову, які відповідали б таким схемам:

1. ; 2. ; 3. .

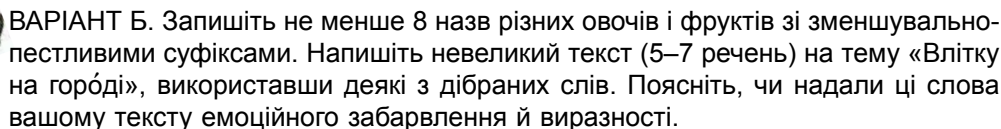
152 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Складіть невелику казку, текст якої містить слова із суфіксами, що надають значень збільшеності та згрубілості.

ВАРІАНТ Б. Доберіть фольклорний твір (колискову, забавлянку, утішку), текст якого містить слова із суфіксами, що надають значень зменшуваності й пестливості.

153 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Запишіть не менше 8 назв різних овочів і фруктів зі зменшувально-пестливими суфіксами. Складіть і запишіть п'ять речень з дібраними словами. Поясніть, якого забарвлення надали ці слова реченням.

Розбір слова за будовою

Послідовність розбору

1. Визначити закінчення й основу.
2. Визначити корінь, дібравши спільнокореневі слова.
3. Визначити префікс (префікси), суфікс (суфікси).

Зразок усного розбору

Липень. Слово має нульове закінчення. Основа слова – *ли-
пень*. Добираючи спільнокореневі слова (*липа, липневий, липо-
вий*), виділимо корінь – *лип*. Після кореня є суфікс *-ень*.

Зразок письмового розбору

154 І. Прочитайте виразно текст, виділяючи найважливіші за змістом слова підвищенням голосу. Знайдіть речення, у якому виражено основну думку прочитаного.

Батьківщина – це дім. Дім, де ти народився, **виріс**, з якого **щоранку** біжиш у школу й куди повертаєшся. Дім, у якому легко й радісно жити. І байдуже, чи буде то **хатина** в тайзі, чи шістнадцятиповерховий **красень** на березі **великої** річки, чи юрта в далекій тундрі... (Л. Захар'їн).

- II. До яких частин мови належать виділені слова?
III. Виконайте усно й письмово розбір виділених слів за будовою.

155 ПОСТІЛКУЙТЕСЯ. Що, на вашу думку, означає любити рідну землю?

156 Доберіть і запишіть слова за схемами.

1. 2. 3.

157 Спишіть слова й розберіть їх за будовою.

Навушник, премудрий, Одеса, задніпровський, лісок, лісовий, пролісок, передосінній, сніжечок, пташиний.

Урок розвитку мовлення

§ 20. ПИСЬМОВИЙ ТВІР-ОПИС ПРЕДМЕТА В ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ

ПРИГАДАЙМО. Що таке опис?

158 I. Чи є у вашій кімнаті, на подвір'ї будинку або в школі найбільш красивий чи улюблений вами предмет? Як би ви могли його описати?

II. Розгляньте ілюстрацію. Доберіть слова (словосполучення), за допомогою яких можна передати зовнішній вигляд зображеного предмета.

Петриківський розпис

**Опис
предмета**

Описати предмет означає назвати його ознаки, а також ознаки його частин.

Структура твору-опису предмета

Частини	Про що пишемо (на вибір)
<i>Зачин</i>	Загальне враження від предмета, уявлення про нього; як цей предмет з'явився в мене; для чого використовують предмет тощо
<i>Основна частина</i>	Опис: колір, форма, розмір, матеріал тощо
<i>Кінцівка</i>	Моє ставлення до предмета; місце предмета в моєму житті тощо

Художній
опис

Художній опис відображає предмети в яскравій, образній формі з метою емоційного впливу на читача. У такому описі використовуємо художні засоби (порівняння, епітети та ін.).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

До опису можна поставити загальне питання **який?**

159 I. Прочитайте текст. Визначте його стиль мовлення. Доведіть, що в тексті подано опис предмета, а не розповідь про нього.

Я тримаю в руках новенький олівець. Він виблискує на сонці своїми шістьма гранями. Олівець одягнений у жовту сорочку і схожий на сонячний промінчик. На одежині вишито візерунок з яскравих цифр і букви. Я застругую олівець, знімаю з нього дерев'яні кучерики. З-під них визирає гострий, як голка, носик чорного кольору зі сталевим відблиском. Це – стержень, серцевина невтомного трудівника. А ще олівець має маленьку гумову шапочку, якою виправлятиме мої помилки.

З таким помічником я залюбки ходитиму до школи.

II. Простежте, як розгортається думка в тексті. Для цього визначте, який предмет описано в тексті. Що нового ми дізнаємося про цей предмет з кожного наступного речення?

III. Знайдіть використані в описі художні засоби (епітети й порівняння), слова в переносному значенні.

160 I. Виберіть один з предметів, який є у вашому портфелі (будинку, квартирі, дворі, класі). Уважно роздивіться предмет, його частини, назвіть його ознаки.

II. Складіть план твору-опису цього предмета. За планом письмово опишіть предмет у художньому стилі. Використайте слова із суфіксами та префіксами, що надають тексту емоційного забарвлення й виразності. Скористайтеся поданим нижче орієнтовним планом.

Орієнтовний план твору-опису предмета

1. Як предмет з'явився в мене?
2. Розмір і форма предмета.
3. Колір (запах, смак) предмета.
4. Матеріал, з якого зроблено предмет, оздоблення.
5. Частини предмета, їхні розміри, форма, колір.
6. Я люблю користуватися предметом.

161 Пригадайте якийсь із фантастичних предметів, які згадано в казках, мультфільмах чи кінофільмах (чарівну паличку, шапку-невидимку, меч тощо). Складіть художній твір-опис цього предмета. За бажання намалюйте цей предмет (на окремому аркуші).

162 І. Розгляньте репродукції картин К. Білокур. Що на них зображено? Чи можна якийсь із предметів вважати другорядним, зайвим? Яке враження справляють картини на вас?

К. Білокур. Натюрморт з колосками і глечиком

К. Білокур. Богданівські яблука

II. Складіть усно твір-опис яблука або глечика за картиною Катерини Білокур (у художньому стилі). Скористайтеся довідкою і пам'яткою, поданими нижче.

ДОВІДКА. Яблуко червонощоке, свіже, велике, кругле; відчуваєш аромат яблук; кольори яскраві, соковиті.

ПАМ'ЯТКА

Як складати твір-опис предмета чи тварини за картиною

1. Уважно розглянути картину. Визначити, що на ній зображено, відчуття настрою художника. Звернути увагу на кольорові особливості картини.

2. Розглянути предмет (тварину), який ви бажаєте описати. Звернути увагу на деталі, що розкривають його образ.

3. Визначити тему й основну думку майбутнього висловлення. Скласти план.

4. У вступі назвати картину, її автора, стисло зазначити, що зображено на полотні.

5. В основній частині описати предмет (тварину).

6. У висновку передати своє враження від предмета (тварини): чи сподобався він вам? Чому?

§ 21. ОРФОГРАМИ В ЗНАЧУЩИХ ЧАСТИНАХ СЛОВА

Про написання букв у префіксах, коренях, суфіксах, закінченнях

163 Прочитайте слова. Знайдіть орфограми та, пригадавши вивчене в початкових класах, поясніть написання.

Український, під дощем, осінній, весняний, надписати, розказати, сказати, обличчя.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Префікси **над-, під-, від-, од-** завжди пишемо з буквою **д**. **НАПРИКЛАД:** *відпочити, підписати, надрізати.*

164 І. Спишіть слова, розкриваючи дужки. Виділені слова розберіть за будовою.

Пі(д,т)садити, (з,с)писаний, (з,с)казати, бе(з,с)тактний, (з,с)давати, ві(д,т)починок, ві(д,т)ходити, пш(е,и)ниця, з(е,и)мельний, морс(ь)кий, під плащ(е,о)м, аркуш(е,о)м, на(д,т)пилювати, вікон(н)ий, узліс(с)я, херсонс(ь)кий.

ІІ. З двома поданими словами (на вибір) складіть і запишіть речення.

е, и
в суфіксах

Запам'ятайте деякі закономірності в написанні **е** та **и** в суфіксах:

- букву **и** пишемо в суфіксах **-ик, -иц(я), -чик, -ив(о), -ищ(е), -иськ(о)**. **НАПРИКЛАД:** *братик, вогнище, морозицво;*
- букву **е** пишемо в суфіксах **-ечк-, -еньк-, -есеньк-,** у словах зі зменшено-пестливим значенням. **НАПРИКЛАД:** *рученька, донечка, більшенький.*

165 І. Запишіть слова під диктовку вчителя. Написане уважно звірте з надрукованим. Виділіть суфікси й обґрунтуйте написання в них ненаголошених голосних.

Палиця, гарнесенький, стрічечка, **ніженька**, промінчик, меншенький, корінчик, працівник, печиво, рівнесенький, **ключик**, тонесенький, доріженька.

ІІ. Доберіть і запишіть спільнокореневі слова до виділених слів.

166 І. Прочитайте вірш. Якою ви уявляєте кобзу, зроблену вітром? Які почуття викликає у вас вітер? Як слід читати його слова?

ВЕСНЯНИЙ ВІТЕР

Вітер зробив собі кобзу,
кобзу **велику** дуже:
стільки в ній струн великих,
скільки **дерев** у лісі,
стільки в ній струн маленьких,
скільки в **стефу** травинок.
Вітрові грім сміявся:
– Ну та й музика з тебе!
Он яку кобзу маєш,
тільки не чуть, як граєш!
Вітер шумів **тихенько**:
– Я не для тебе, громе,

ту свою кобзу маю,
ту свою пісню граю.
Граю я птицям раннім,
граю вітрилам білим,
граю я тихо-тихо,
я ж бо – **весняний** вітер.

Є. Горева

II. Пригадайте правила написання букв *е*, *и* в корені слова. Випишіть виділені слова. Обґрунтуйте написання.

III. Знайдіть і випишіть слова із суфіксами, що надають тексту емоційного забарвлення. Розберіть ці слова за будовою.

167 І. Спишіть прислів'я, уставляючи на місці пропуску букву *е* або *и*. Обґрунтуйте написання. Підкресліть орфограми в коренях слів.

1. Що нині ут..че, те завтра не зловиш. 2. В..рба водою живе, в..рба воду і б..реже. 3. Тиха вода високі б..реги підм...ває. 4. Набалакався – і в торбу не вб..реш. 5. З ким пов..дешся, того й наб..решся. 6. Під л..жачий камінь вода не т..че.

II. Поясніть, як ви розумієте зміст записаних прислів'їв. Опишіть життєву ситуацію, за якої можна було б використати останнє прислів'я.

168 Поставте дієслова у формі другої особи однини теперішнього часу й запишіть у дві колонки: а) з буквою *е* в закінченні; б) з буквою *и* в закінченні.

ЗРАЗОК. *Косити* – *косиш*.

Писати, кричати, малювати, гукати, читати, заходити, телефонувати, стріляти, просити, викосити, знаходити.

§ 22. НАПИСАННЯ ПРЕФІКСІВ *ПРЕ-*, *ПРИ-*, *ПРІ-*

Про правила написання букв е, и, і на позначення сумнівних голосних у префіксах

169 А. Прочитайте подані парами слова. Чи виразно в них звучать ненаголошені *е, и* в префіксах?

Предобрий – **придобритися**; **премудрий** – **примудритися**; **претихий** – **притихнути**; **престарий** – **пристаркуватий**.

Б. Який префікс можна замінити словом *дуже*?

В. Зробіть висновок, як можна перевірити написання префіксів *пре-*, *при-*.

Префікс
пре-

Префікс **пре-** пишемо в прикметниках і прислівниках для вираження найвищого ступеня ознаки. Цей префікс за значенням відповідає слову *дуже*. **НАПРИКЛАД:** *премудрий* (*дуже мудрий*), *превисоко* (*дуже високо*).

Префікс **пре-** пишемо також у запозичених зі старослов'янської мови словах *презирство*, *презирливий*, *преосвященний*, *преподобний*, *престол* і под.

Префікс
при-

Префікс **при-** пишемо в словах, що означають:

- наближення, приєднання до чогось (*приїхати*, *приклеєний*);
- неповноту дії чи ознаки (*присісти*, *приморожений*, *прикиснути*);
- знаходження біля чогось (*прикордонний*, *пригірок*).

Префікс
прі-
Вимова

Префікс **прі-** пишемо лише в трьох словах: *прізвище*, *прізвисько*, *прірва*.

Ненаголошений голосний [e] у префіксі *пре-* у вимові наближається до [и].

Ненаголошений голосний [и] у префіксі *при-* у вимові наближається до [e].

ОРФОГРАМА

- Букви *е, и, і* в префіксах

170 І. Прочитайте виразно слова вголос, звертаючи особливу увагу на вимову префіксів *пре-*, *при-*.

Пришити, **присадибний**, **предовжелезний**, **прибудувати**, **презавзятий**, **прищеплювати**, **придорожній**, **презлий**, **прибережний**, **приземлитися**, **привокзальний**, **премудрий**, **приїздити**, **приковувати**, **прикордоння**, **преніжний**.

II. Запишіть слова в три колонки залежно від значення префікса.

Наближення, приєднання до чогось	Знаходження біля чогось	Найвищий ступінь ознаки

III. Складіть і запишіть з одним словом кожної колонки речення.

171 Спишіть слова, уставляючи пропущену букву *е, и* або *і*. Обґрунтуйте написання. Правильність написання перевірте за орфографічним словником.

Пр..*вітати*, пр..*щедрий*, пр..*звище*, пр..*лютий*, пр..*порошений*, пр..*правлений*, пр..*здоровий*, пр..*танцювати*, пр..*солодкий*, пр..*сісти*, пр..*землений*, пр..*дорого*, пр..*гальмувати*, пр..*горіти*, пр..*чудово*, пр..*рва*, пр..*гіркий*, пр..*гіркий*.

172 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. I. Уявіть, що вам потрібно попросити тата приєднати педаль до велосипеда за допомогою гвинтів. Або ж у вас розірвалася кишеня, і треба звернутися по допомогу до бабусі... Замініть подані сполучення слів словом-синонімом.

Просимо тата

приєднати за допомогою гвинта; приєднати за допомогою молотка і цвяхів;

Просимо бабусю

приєднати за допомогою мотузки; приєднати за допомогою голки з нитками.

II. Складіть усно одне речення-прохання з утвореним словом (на вибір).

173 Доберіть до поданих слів спільнокореневі з префіксами *пре-, при-*. Якого значення надали словам префікси? Запишіть дібрані слова, підкресліть та поясніть орфограму в префіксах.

Дніпро, поганий, солити, звати, колоти, пудра, дороба, солодкий, копати, кропити, святий, чудовий, лаштувати, сьорбати, чіпляти, зачиняти, згадати, старець, заховати, мудрий.

174 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть кожен словниковий диктант (8 слів) на правопис префіксів *пре-, при-, роз-, без-, з- (зі-, с-)*. Продиктуйте одне одному дібрані слова. Перевірте правильність написання.

175 I. Запишіть слова у дві колонки: 1) з префіксами; 2) без префіксів. Поясніть лексичні значення слів другої колонки.

Презентація, привілей, предківський, прекрасно, пріоритет, престиж, прем'єра, презлющий, прибережжя, президент, престрашений, преамбула, предвічний.

II. Випишіть з тлумачного словника або словника іншомовних слів п'ять слів з початковою частинкою *пре-*, яка входить до складу кореня.

176 Складіть 2–3 речення-компліменти (для привітання з днем народження, святом) з використанням слів із префіксом *пре-*.

177 I. Спишіть слова, уставляючи на місці пропуску букву *е*, *и* або *і*.

Пр..*кривати*, пр..*чисте*, пр..*смачно*, пр..*гіркий*, пр..*кордонний*, пр..*рва*, пр..*мотаний*, пр..*жовкий*, пр..*старанно*, пр..*стол*, пр..*спущений*, пр..*ярок*, пр..*черствілий*.

II. З одним поданим словом (на вибір) складіть усно речення.

178 I. Спишіть речення, уставляючи в префіксах пропущену букву *е* або *и*. Обґрунтуйте свій вибір.

1. Пр..*дорожні* берези струшували холодну росу (*М. Стельмах*). 2. Ліс пр..*брався* в іній та ожеледь (*Г. Тютюнник*). 3. А пр..*мудрим* умам, роботящим рукам перелогі орать (*Т. Шевченко*). 4. Стоять дерева, мов зелені коні, що в літо пр..*скакали* із весни (*В. Малишко*). 5. Тихо сіяв на пр..*в'яле* листя, на пр..*смажені* трави і хліба дрібний, як роса холодний, дощ (*С. Васильченко*).

II. Розберіть за будовою виділені слова.

§ 23. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З РОЗДІЛУ «БУДОВА СЛОВА. ОРФОГРАФІЯ»

179 I. Прочитайте текст. Визначте його тему й мікротеми. Що нового ви дізналися?

УКРАЇНЦІ – ЗІРКИ СВІТОВОГО БАЛЕТУ

Уродженці Києва Вацлав Ніжинський і Сергій Лифар стали одними з найяскравіших зірок за всю історію світового балету.

«Бог танцю» Вацлав Ніжинський на сцені повністю перетілювався – глядачів вражали його легендарний **стрибок** і здатність зависати в повітрі, витончена грація, абсолютне розуміння стилю.

Сергія Лифаря називали «добрим генієм балету ХХ століття». У юності він співав у церковному хорі Софійського собору, відвідував клас фортепіано в Київській консерваторії. Понад тридцять років був солістом, хореографом, керівником балетної трупи «Гранд-опера» у Франції. Відірваний від батьківщини, він до кінця життя **думками** линув на береги Дніпра. І на своїй могилі на паризькому кладовищі заповів **написати** лише чотири слова: «Serg Lifar de Kiev» – «Серж Лифар із Києва».

Н. Віллон. Балет

Сьогодні естафету В. Ніжинського і С. Лифаря підхопив український танцівник, вихованець Київського хореографічного училища Іван Путров – одна з найяскравіших зірок **світового балету**. На його спектаклі в Лондоні спеціально приїждять шанувальники з Америки, Японії, Австралії, з усієї Європи.

Неможливо уявити світовий балет без плеяди* яскравих талантів з України (*Із журналу*).

* *Плеяда* – група визначних діячів у якійсь галузі.

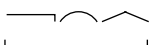
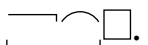
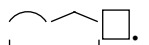
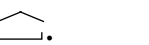
II. Виконайте завдання до тексту.

1. Випишіть по три слова зі звуковим і нульовим закінченням. Які граматичні значення виражають ці закінчення?
2. Випишіть декілька слів, які стосуються музичного й хореографічного мистецтв. Доберіть до них спільнокореневі. Виділіть корені.
3. Виконайте письмовий розбір за будовою виділених слів.
4. Випишіть 3–4 дієслова з префіксами. Якого значення надали ці префікси словам?
5. Доберіть дві форми іменника *балет* та два спільнокореневих слова до нього. З одним спільнокореневим словом (на вибір) складіть і запишіть речення.

180

Хто найшвидше добере слова до поданих схем?

1. . 2. . 3. . 4. . 5. .

181 Накресліть «східці» у зошиті та заповніть їх спільнокореневими словами.

л	і	с					

				х	і	д	

182 Підготуйте невелике усне повідомлення (на 2 хвилини) на тему «Будова слова». Доберіть приклади слів для ілюстрації теоретичних положень. Скористайтесь відповідною таблицею, поданою на форзаці.

183 *САМООЦІНКА*. Продовжте усно фрази.

1. Під час вивчення теми «Будова слова. Орфографія» я дізнався (дізналася) багато нового. Наприклад, як...
2. Найлегшим під час опрацювання матеріалу для мене було...
3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте тестові завдання.

Перевірте виконання, користуючись відповідями в додатках.

1. Нульове закінчення мають усі слова в рядку

А вітер, кінь, плач	В ідуть, ідеш, ідемо
Б весна, прохолода, віхола	Г повільно, далеко, взимку

2. Формами одного слова є всі слова в рядку

А день, днями, днем	В рука, ручище, рученька
Б ніч, нічний, нічник	Г днювати, денний, вдень

3. Спільнокореневими є всі слова в рядку

- А читати, читання, чистити
 Б читав, читали, читала
 В переходити, ходулі, вихід
 Г будувати, будильник, збудити

4. 3-поміж слів *висота, високо, поні, вечір* незмінними є

А перше й друге	В третє й четверте
Б друге й третє	Г усі слова

5. Префікс *пре-* є в слові

А пр..зидентський	В пр..м'єрний
Б пр..азовський	Г пр..кумедний

6. Букву *е* на місці пропуску слід писати в кожному слові рядка

- А пр..їхати, пр..бігти, пр..нести
 Б пр..красний, пр..хороший, пр..тихий
 В пр..чудовий, пр..великий, пр..міський
 Г пр..гасити, пр..милий, пр..чистий

7. Спільнокореневими є слова в усіх рядках, ОКРІМ

- А трава, трав'яний, травичка
 Б буква, буквений, буквоїд
 В навесні, весняний, веснянка
 Г вечір, вечором, вечорами

8. Префікси є в обох словах рядка

А відбігти, зійти	В ростити, вичитати
Б ірраціональний, схибити	Г відрізати, обкопати

9. Орфографічна помилка є в слові

А вечором	В мислиння
Б стежечка	Г криниченька

10. Суфікси є в обох словах рядка

А чужина, береза	В монітор, книга
Б ходимо, книжка	Г пташеня, листопад

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Які є значущі частини слова? Яка з них виражає граматичне значення?

2. Що таке закінчення? Як його визначити в слові? Наведіть приклади слів з нульовим закінченням.

3. Поясніть відмінність між змінними й незмінними словами. Чи однакові за змістом твердження «слово має нульове закінчення» й «слово не має закінчення»?

4. Які слова називають спільнокореновими? Чи однаковими є поняття «спільнокореневі слова» й «форми слова»? Проілюструйте відповіді прикладами.

5. Поясніть роль суфіксів і префіксів. Що спільного між префіксом і суфіксом, а що – відмінного?

6. Розкажіть про особливості вимови й написання префіксів *прі-*, *при-*, *пре-*. Наведіть приклади.

7. Чи може існувати слово без кореня? А без префікса? А без суфікса? Кожну відповідь ілюструйте прикладами.

Урок розвитку мовлення

§ 24. ПИСЬМОВИЙ ТВІР-ОПИС ТВАРИНИ В ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ

ПРИГАДАЙМО. Яка мета художнього опису?

184 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Чи є у вас удома якась тварина? Розкажіть про неї (якої вона масті; які в неї лапи, очі, вуха; які в неї звички; зла вона чи добра; що вона любить, а що – ні). Як ви ставитеся до своєї тварини?

Опис
тварин

Структура
твору

Художній
опис

Описати тварину означає назвати її ознаки, а також ознаки частин її тіла.

Структура твору-опису тварини

1. Вступ (де живе тварина, де я її бачив тощо).
2. Основна частина (опис тварини).
3. Висновок (моє ставлення до тварини).

Художній опис відображає тварину в яскравій, образній формі з метою емоційного впливу на читача.

185 I. Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль мовлення.

ЛИСЕНЯ

Одного разу я побачила в лісі лисенятко. Воно було невеличке, як кішка. Лапки здавалися міцними, але тулуб був маленьким та худеньким. Велика голова, з гострим носом і настороженими вухами, веселі, круглі, як ґудзики, оченята і рухливий кінчик носа робили лисеня дуже кумедним. Хутро рудувато-сіреньке з темнуватими плямами, шийка, щічки та живіт були білими. Я із задоволенням спостерігала за лисеням.

II. Простежте, як розгортається думка в тексті. Для цього визначте, яку тварину описано, що нового ми дізнаємося про неї з кожного наступного речення. Укажіть «відоме» й «нове» в реченнях опису.

III. Знайдіть використані в описі художні засоби (епітети й порівняння), антонімічні пари слів.

186 Складіть план твору-опису вашої улюбленої тварини. За планом опишіть тварину в художньому стилі (письмово). Використайте порівняння й епі-

тети. Не забувайте, що опис має викликати в читача інтерес до тварини. Скористайтеся орієнтовним планом, поданим нижче.

Орієнтовний план твору-опису тварини

1. Де живе тварина.
2. Розмір (зріст) тварини, її масть (забарвлення), шерсть.
3. Голова, очі, вуха, лапи, хвіст.
4. Сила (спритність, енергійність, витривалість) тварини.
5. Я люблю спостерігати за твариною.

187 I. Розгляньте репродукції картин. Що саме нам розповідають художники про тварин? Які почуття передають? Висловіть свої враження від картин.

*Валентин Рекуненко.
Дощик*

*Томас Гейнсборо.
Трістрам і Фокс*

II. Складіть твір-опис песика чи кошеняти за однією з поданих картин (у художньому стилі). Скористайтеся пам'яткою на с. 77.

188 Послухайте твори-описи своїх однокласників. Проаналізуйте висловлення за поданим планом.

План аналізу твору-опису

1. Як побудовано висловлення, чи відповідає воно структурі опису?
2. Чи відповідає висловлення художньому стилю мовлення?
3. Чи послідовно викладено матеріал?
4. Чи розкрито тему й основну думку?

ЦІКАВО ЗНАТИ

В Україні налічується понад 50 назв населених пунктів з коренем *город* (Самгородок, Вишгород, Звенигородка). У період Київської Русі це слово означало огорожене поселення, укріплене товстими стінами і вежами.

ГОРОД

І ТАКЕ БУВАЄ

I. Прочитайте текст. Простежте, як слова із суфіксами здрібнілості, пестливості надають об'єктові зображення гумористичних відтінків.

ПЕТРУСИК

Лист синові

«Дорогий синочку Петрусику! Уже сьома днинка, як ти від нас ту-ту в табір відпочинку. Ми так хвилюємося, бо ж ти вперше без матусеньки й татусенька. Будь цяця, мий рученятка. А головне, не дружи з поганими, невихованими дітками – вони навчать тебе всяких дурниць. Будь здоровенький».

Лист батькам Петруся

«Шановні Петрусикуві матусенько й татусеньку! Поспішаю потішити, що ваш синочок поки що живенький та здоровенький. Дуже жвавенький хлопчинка. У перший же вечір він закоротив двигунчика, і ми досі сидимо без світла. Ремонтик обійдеться нам в одну тисячку. Має дуже великий потяг до природоньки – у лісочку розпалив багаттячко, від якого згоріло 2,5 га сосничка, у результаті чого нам подано рахуночок на три тисячки. Уранці намагався провести з Петрусикум виховну бесіду... Після цієї розмовоньки я написав заявочку про звільнення за власним бажаннячком.

Вашого посланнячка Петрусикуві ще не віддав – він туп-туп з динамітиком на ставочок глушити рибоньку.

З табірним привітиком директор Давидюк-Вовченко».

II. Прочитайте текст удруге, замінюючи емоційно забарвлені слова синонімами з нейтральним значенням. Що, на вашу думку, втратить текст?

*О мово рідна! Здається звуком сопілки в полі,
шептанням збіжжя на різних нивах,
шелестом верб, калини, тополі...*

І. Кращук

Фонетика. Графіка. Орфоепія. Орфографія

Ви знатимете:

- звуки мови і звуки мовлення;
- особливості вимови голосних і приголосних звуків.

Ви вмітимете:

- розрізняти в словах тверді й м'які, дзвінкі та глухі приголосні, ненаголошені й наголошені голосні;
- вимовляти звуки в словах відповідно до орфоепічних норм;
- визначати основні випадки чергування звуків;
- розпізнавати у словах явища уподібнення, спрощення, чергування звуків;
- правильно писати слова з вивченими орфограмами.

Фонетика (від *грец.* phonetikos – звуковий) – це розділ мовознавства, що вивчає звуковий склад мови.

Графіка (від *грец.* grapho – пишу) – це розділ мовознавства, що вивчає систему умовних знаків для передачі звуків на письмі.

Орфоенія (від *грец.* orthos – правильний, epos – мова, мовлення) – це розділ мовознавства, що вивчає правила літературної вимови.

Орфографія (від *грец.* orthos – правильний, grapho – пишу) – це розділ мовознавства, що вивчає правила написання слів.

§ 25. ЗВУКИ МОВИ І ЗВУКИ МОВЛЕННЯ. ЗВУКИ ГОЛОСНІ ТА ПРИГОЛОСНІ

*Про те, чому звуків мовлення більше, ніж звуків мови,
чим голосні відрізняються від приголосних, а також
про фонетичну транскрипцію*

ПРИГАДАЙМО. 1. Із чого складаються слова? 2. Які є голосні звуки в українській мові?

189 А. Прочитайте вголос слова, чітко й виразно вимовляючи кожен звук.

1. Гора – пора – нора – кора.

3. Везти – вести.

2. Небо – неба – небу.

4. Камінь – камін.

Б. Вимовте звуки, за допомогою яких розрізняються слова чи форми слів.

В. Чому звуків мовлення більше, ніж звуків мови?

190 Прочитайте текст. Поміркуйте, чим відрізняються звуки мови від звуків природи. Для чого використовуються звуки мови? Чому звуків мовлення більше, ніж звуків мови?

У світі існує необмежена кількість різних звуків. Вітер шелестить листям, грає скрипка, працює мотор... Серед усіх звуків, які нас оточують, невелику групу становлять **звуки людської мови**. Узяті окремо звуки мови не називають ні предметів, ні явищ, ні дій. Тільки в певному поєднанні вони творять слова з певним лексичним значенням. Отже, зі звуків складаються слова. Наприклад, у слові *небо* є голосні [е], [о] та приголосні [н], [б].

Коли ми говоримо, то з'являється велика кількість видозмін голосних і приголосних звуків. Наприклад, у слові *село* звук [е] звучить з наближенням до [и], а в слові *гілка* звук [г] дещо пом'якшується. Отже, звуків мовлення більше, ніж звуків мови.

Поняття
звука

Звук – це найменша одиниця мови та мовлення. За допомогою звуків мови розрізняються слова та форми слів. **НАПРИКЛАД:** *шив* – *жив*; *тістечко* – *тістечка*.

Голосні

Звуки, в основі яких лежить голос, називають голосними.

Голосні бувають **наголошені** (якщо на них падає наголос) і **ненаголошені** (якщо на них не падає наголос).

Приголосні

Звуки, в основі яких лежить лише шум або шум з голосом, називають приголосними.

В українській мові 38 звуків: 6 голосних і 32 приголосних. Голосні: [a], [e], [и], [і], [o], [y]. Решта звуків – приголосні.

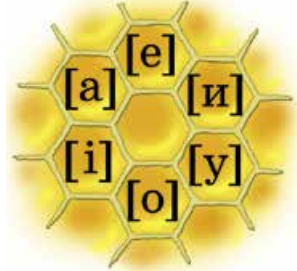
191 Від поданих слів утворіть якомога більше нових, змінюючи лише один звук.

Бій, мак, мир, маса, каша, ноша.

192 До кожного слова доберіть з довідки й запишіть звуковий відповідник. Вимовте звуки, з яких складаються слова. Які із цих звуків голосні, а які – приголосні?

Люк, льон, лінь, лан, лань.

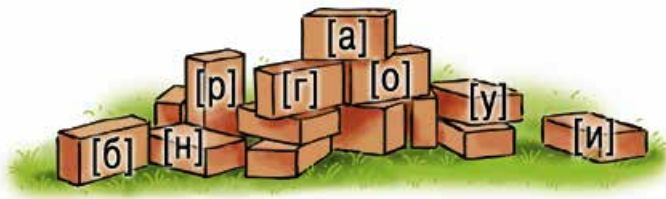
ДОВІДКА. [л'он], [л'ін'], [лан'], [лан], [л'ук].

Голосні звуки

193 Хто побудує більше слів з поданих цеглинок-звуків?

194 І. Прочитайте текст, визначте його тему й основну думку. Сформулюйте одне запитання за змістом прочитаного.

МОРСЬКА ТРАВА

Морська трава – дуже корисний продукт харчування. У ній багато вітамінів. З морської трави можна готувати салати, варити суп. Люди, що **живуть** на узбережжях і їдять дуже багато

страв із цієї рослини, мають **високий** зріст і міцне здоров'я. Крім того, зі стебел морської трави навчилися виготовляти нитки й робити тканини, як із льону та бавовни.

Морської трави в морі дуже багато. Ростає вона швидко, і протягом року можна збирати по десять **урожаїв** (Л. Лельєвр).

II. Знайдіть у тексті приклади слів, які складаються з одного, двох і трьох звуків.

III. Запишіть окремо голосні та приголосні звуки, з яких складаються виділені слова. Вимовте ці звуки. Скористайтеся картою звуків, уміщеною на форзаці.

ЗРАЗОК. Трава: гол. – [а], пригол. – [т], [р], [в].

Фонетична транскрипція

Щоб передати на письмі звучання слова, користуються звуковим записом – **фонетичною транскрипцією**. **НАПРИКЛАД:** *яблуко* [й'а́блуко], *воля* [во́л'а]. У транскрипції:

- запис беремо у квадратні дужки;
- кожен звук позначаємо окремою буквою; при цьому не використовуємо букви *я, ю, є, ї, ь, щ* та великі букви;
- якщо в слові два і більше складів, обов'язково позначаємо місце наголосу;
- м'якість приголосного позначаємо скісною рисочкою вгорі ['], а напівом'якшеність знаком [']. **НАПРИКЛАД:** [н'], [б'];
- довгі звуки позначаємо двокрапкою. **НАПРИКЛАД:** *знання* [зна́н':а́];
- звук, до якого наближається вимова основного звука, позначаємо маленькою літерою вгорі. **НАПРИКЛАД:** *село* [се^ило́].

195 I. Відтворіть і запишіть уривок вірша, уставивши пропущені букви на позначення голосних звуків.

Пахн.. хл..б,
Як т..пло п..хн.. хл..б!
Л..б..в'ю тр..дар..в,
І р..д..стю з..мн..ю,
І с..нц..м, що всміх..л..с.. в..сно..
І щ..ст..м н..ших неп..вторн..х діб.
Д..хмян.. п..хн.. хл..б.

П. Воронько

II. Підкресліть букви на позначення наголошених голосних. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією, вимовте в них спочатку голосні, а потім приголосні звуки.

III. Які слова з вірша, на вашу думку, своїм звучанням немовби передають відчуття тепла, лагідності, доброти, навіяні ароматом щойно спеченого хліба?

IV. Складіть усно невеликий текст (3–5 речень) про працю хлібороба, використовуючи слова з вірша.

196 Запишіть слова фонетичною транскрипцією. Біля кожного слова зазначте кількість букв і звуків у ньому. Назвіть ці букви, вимовте звуки.

Українець, допомога, Херсон, Луцьк, дідусь, урожай, явори.

§ 26. ПРИГОЛОСНІ ТВЕРДІ Й М'ЯКІ, ДЗВІНКИ Й ГЛУХІ

*Про те, які приголосні складаються з голосу та шуму,
а які – лише із шуму, які з них м'які, а які – тверді,
та взагалі про правильну вимову*

ПРИГАДАЙМО. Як позначаємо м'якість і напівпом'якшеність приголосних у транскрипції?

197 А. Доберіть до поданих слів такі, що відрізняються від них тільки парними м'якими чи твердими приголосними. Вимовте слова парами.

Люк, сад, злізь, синь.

Б. Зробіть висновок про особливості вимови твердих і м'яких приголосних.

В. Чи вплинула заміна звуків на лексичне значення слів?

*Тверді
й м'які*

Приголосні звуки бувають тверді й м'які.

Тверді приголосні	М'які приголосні
[д], [д̌], [т], [з], [с], [ц], [л], [н], [р]	[д́], [д̌́], [т́], [з́], [с́], [ц́], [л́], [н́], [р́]
_____	[й]
Губні: [б], [п], [в], [м], [ф]	_____
Шиплячі: [ж], [ш], [ч], [дж]	_____
[г], [к], [х], [ґ]	_____

Деякі тверді й м'які приголосні утворюють співвідносні пари. **НАПРИКЛАД:** [с] і [с́]; [д] і [д́].

Не мають пар м'яких губні звуки, шиплячі та [г], [к], [х], [ґ]. Вони лише напівпом'якшуються перед звуком [і], а також перед [а], [у], [е], які позначаються відповідно буквами я, ю, є. **НАПРИКЛАД:** гілка [г'ілка], пюре [п'урé].

*Напів-
пом'якшені*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Приголосний [й] – м'який. Він не має парного до себе твердого звука.

198 ТРЕТЕ ЗАЙВЕ. У кожній групі знайдіть одне слово, у якому підкреслена буква позначає м'який звук.

1. Онлайн, літопис, флешка.
2. Озимина, Запоріжжя, зяблик.
3. Клавіатура, Житомир, працюють.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

М'які й тверді приголосні – це різні звуки. Тому не можна, наприклад, казати, що слова *син* і *сіль* починаються однаковим звуком, адже в першому слові маємо звук [с], а в другому – [с'].

199 Випишіть спочатку послідовно слова з м'якими приголосними, а потім – з твердими, що напівпом'якшуються.

Сівалка, місто, архітектура, ансамбль, трамвай, робітник, Умань, рання, схожі, Ніна.

Ключ. Якщо ви правильно виконали завдання, то з перших букв виписаних слів кожної групи прочитаєте назви планет.

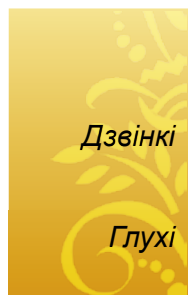

М'які звуки

200 ЧОМУ ТАК? Поміркуйте, чому в українській мові немає жодного слова зі знаком м'якшення після ж, ч, ш. А ще після яких букв ніколи не пишемо знак м'якшення?

201 Прочитайте чітко слова вголос. Запишіть їх фонетичною транскрипцією. Підкресліть і вимовте м'які звуки.

Тернопіль, телефон, лялька, їхати, Калинівка, Чернівці, Миколаїв, шкільний, журавель.

За участю голосу й шуму приголосні звуки поділяють на дзвінкі та глухі.

Приголосні звуки, які утворюються з голосу й шуму (з перевагою шуму), називають дзвінками.

Приголосні звуки, які утворюються тільки із шуму, називають глухими.

Звукові
пари

Дзвінкі та глухі приголосні, крім звуку [ф], утворюють співвідносні пари.

Дзвінкі	б	д	д'	з	з'	дз	дз'	ж	дж	г	г	–
Глухі	п	т	т'	с	с'	ц	ц'	ш	ч	к	х	ф

Звуки [в], [м], [н], [л], [р], [й], а також відповідні їм м'які [н'], [л'], [р'] не належать ні до дзвінких, ні до глухих. У цих звуках голос переважає над шумом.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Дзвінкі приголосні [дж], [дз], [дз'] у транскрипції позначаємо двома буквами з дужкою над ними.

202 I. Прочитайте вголос слова. Знайдіть у кожному з них і вимовте вголос спочатку дзвінкі приголосні, а потім – глухі. Знайдіть пари слів, які розрізняються лише одним звуком.

Гриб, грип, флешка, жолудь, плоди, плоти, гудзик, дзеркало, бджола.

II. Запишіть виділені слова фонетичною транскрипцією.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

В українській мові розрізняємо звуки [г'] і [г], які позначаємо відповідно буквами г' і г. **НАПРИКЛАД:** *грунт, гудзик, гай, горіх*. Звук [г'] вимовляємо в порівняно невеликій групі слів.

203 Спишіть слова. Зверніть увагу на їхню вимову та написання. Поясніть відмінність у вимові, написанні та значенні першого й другого слів.

Грати, ґрати, аґрус, гніт, гуля, дзига, ґанок, гава, ґречний*, ґрунт, ґвалт, ґедзь, гудзик.

* *Ґречний* – ввічливий, чемний.

204 ПОПРАЦЬОУЄ В ПАРАХ. Прочитайте по черзі одне одному пари слів, чітко й виразно вимовляючи кожен звук. Назвіть і схарактеризуйте усно звуки, якими ці слова розрізняються. Скористайтеся картою звуків, поданою на форзаці.

ЗРАЗОК. *Рис – рись.*

[с] – приголосний, глухий, твердий;

[с'] – приголосний, глухий, м'який.

Син – синь, сюди – суди, голод – холод, проріз – проріс.

205 І. Прочитайте текст, визначте його тип і стиль мовлення. Обґрунтуйте поділ на абзаци.

ЗИМОВЕ СВЯТО

Зима. Навколо білють сніги. Мороз ніби пензлем розмалював вікна. Дерева **обсипані** інеем і обліплені снігом.

Ранок. Над кожною хатою стовпом в'ється дим. Тихо. Здається, що село ще спить: на вулицях нема нікого. Але в кожній хаті давно кипить робота: сім'я готується до Святвечора. Господиня заходилася готувати дванадцять пісних страв: наставила узвар, варить горох, квасолу, смажить капусту, рибу, ліпить вареники, готує бараболу, гриби, кашу гречану з конопляним молоком, голубці з пшоном, коржі з маком та кутю з товченої пшениці. Господар напоїв худобу, підстелив свіжої соломи, потім поодкидав сніг від хати й уважно оглянув господарство. В усьому їм допомагають діти (За О. Воропаєм).

Ольга Смольницька. Святвечір – що то за предиво...

II. Випишіть по три слова, які мають: а) два й більше дзвінких звуків; б) два й більше м'яких звуків. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією.

III. Розгляньте ілюстрацію до тексту. Доберіть і запишіть 3–5 слів із дзвінками приголосними, щоб цими словами можна було передати красу зимової пори. Опишіть усно зображене на ілюстрації (3–5 речень), використовуючи дібрані слова.

206 І. Прочитайте чітко слова вголос. Запишіть їх фонетичною транскрипцією. Підкресліть і вимовте дзвінки приголосні.

Житомир, Харків, Чугуїв, дзвінок, бджола, гудзик, загадати.

II. Доберіть і запишіть слово з двома дзвінками приголосними.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

ОРФОЕПІЧНИЙ ТРЕНАЖЕР

Вимовте чітко слова та речення, дотримуючись поданих інструкцій.

1. Буквосполучення **дж**, **дз** вимовляйте як один звук [дж], [дз] у словах:

ходжу, джерело, бджоли, піджак, джаз, дзвоник, продзвеніти, дзенькати, дзеркало, дзеркальний, дзвінкий, гудзик.

2. Звук [р] у поданих словах вимовляйте твердо, не допускаючи його пом'якшення:

Харків, Ігор, лікар, буквар, пустир, тепер, звір, повір, редька, крем, ребус, снігур.

3. Звуки [ч], [ш] вимовляйте твердо, не допускаючи їх пом'якшення:

читати, чипси, чизбургер, часто, ключ, ключик, м'яч, м'ячик, чашка, чай, чисто, калач, чемодан, береш, сидиш, малюєш, мишка, фініш, щука, гуща, плющ.

§ 27. АЛФАВІТ. СПІВВІДНОШЕННЯ ЗВУКІВ І БУКВ

*Про те, якими буквами позначаємо на письмі звуки,
чому в деяких словах кількість звуків і букв різна,
а також про звукове значення букв я, ю, є, ї, щ*

ПРИГАДАЙМО. 1. Які звуки позначаємо на письмі двома буквами? 2. Якими буквами можемо позначати два звуки?

207

А. Прочитайте слова, у яких однакова кількість букв.

Ящірка – джміль.

Б. Визначте, скільки звуків у кожному слові.

В. Чому в одному із цих слів звуків на чотири більше, ніж у другому?

Алфавіт

Розташовані в певному порядку букви становлять **алфавіт** (азбуку, абетку). В українському алфавіті 33 букви. За алфавітом розміщують слова в словниках, складають списки, каталоги, довідники тощо.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Звуки ми чуємо й вимовляємо, а букви бачимо й пишемо.

208 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть свій візит до лікаря-окуліста з метою перевірити зір. Для визначення гостроти зору використовують спеціальні таблиці, на яких зображено букви різного розміру. Лікар пропонує вам сісти на певній відстані від таблиці й назвати букви, які ви бачите в підкресленому рядку. Назвіть ці букви.

209 I. Запишіть за алфавітом прізвища українських письменників. Скористайтеся алфавітом, уміщеним на форзаці.

Шевченко **Тарас**, Нестайко Всеволод, Стельмах Ярослав, Франко Іван, Забіла Наталя, Тичина Павло, Костенко **Ліна**, Збанацький Юрій, Рильський Максим, Симоненко Василь, Малишко Андрій, Вінграновський Микола.

II. Визначте, з яких звуків складаються виділені слова, та назвіть букви, якими позначено на письмі ці звуки.

210 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Твори яких письменників, згаданих у попередній вправі, ви вже читали? Який із цих творів вам сподобався найбільше? Чим саме?

211 Пригадайте 5–10 імен героїв улюблених мультфільмів. Запишіть ці імена за алфавітом.

СПІВВІДНОШЕННЯ ЗВУКІВ І БУКВ	
Букви	Що позначають
щ	Два звуки [ш ч]: <i>щука</i> [шч́ука]
ї	Два звуки [й і]: <i>їсти</i> [йі́сти]
я, ю, є	1. Один звук [а], [у], [е] та м'якість (напівпом'якшеність) приголосного (якщо стоять після букви на позначення приголосного): <i>маля</i> [мал'а́]. 2. Два звуки [й а], [й у], [й е] (якщо стоять на початку слова, а також після букви на позначення голосного, букви й, апострофа чи знака м'якшення): <i>яма</i> [йа́ма], <i>моє</i> [мойе́], <i>м'яч</i> [мйа́ч], <i>мільярд</i> [м'іл'йа́рд]
дж дз	1. Злиті звуки [дж], [дз]: <i>джу́га</i> [дж́йга]. 2. Окремі звуки [д] і [ж], [д] і [з] (коли [д] належить до префікса, а [ж], [з] – до кореня): <i>підзе́мний</i> [п'ідзе́мний]
Знак м'якшення	М'якість попереднього приголосного: <i>де́нь</i> [ден']

212 Випишіть спочатку слова, у яких букви *я, ю, є* позначають два звуки, а потім – слова, у яких ці букви позначають один звук і м'якість попереднього приголосного.

Рілля, м'ята, ясен, єдність, дбаєш, мілярд, об'єкт, кулінарія, цілющий, синє, комп'ютер.

213 Прочитайте подані в звуковому записі слова й запишіть їх орфографічно (буквами). Підкресліть букви на позначення губних приголосних.

[бойа́ц'а], [йа́блун'а], [гушча́в'ін'], [дз'об], [н'йу́тон], [бйе], [т'ук], [вйун], [л'ашч], [л'із'], [рад'йу], [ф'ін'іш], [йевропéйс'кий].

214 I. Запишіть слова фонетичною транскрипцією. Визначте кількість звуків і букв.

ЗРАЗОК. Дзюрчати – [дз'урча́ти]; 8 б., 7 зв.

Дзюдоїст, слов'янський, радощі, сяє, мобільник, ясно, воїн, бджола, віджати.

II. Вимовте перші звуки та назвіть перші букви у словах.

215 ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ. Визначте, який звук є спільним для кожної групи слів. Зіставте свою відповідь з відповіддю однокласника (однокласниці). Обґрунтуйте думку.

1. Лякати, мильний, любити, перелік.
2. Батько, сіяти, яблуко, кістка.
3. Чашка, пиццати, шість, щілина.
4. Лісовик, уїдливи́й, їхати, пісня.

216 Хто зможе правильно визначити, скільки разів ужито приголосний [д] у поданій групі слів?

Досвід, дядько, дешевий, джерело, діжка, дивосвіт, дитинство, відзимувати, спересердя, гандбол, бджола.

217 I. Спишіть речення. Підкресліть однією рисою слова, у яких звуків більше, ніж букв; двома – у яких букв більше, ніж звуків.

1. Щебечуть і джерґотять пташки, та шурхотять ящірки в траві (*Марко Вовчок*). 2. Шепче задумливо листя, в'яне, жовтіє, стріпує роси сріблясті (*М. Рильський*). 3. Спадала сутінь м'яко з даліни (*Б. Олійник*). 4. Мальви зоріють веселковими візерунками (*О. Довгон'ят*).

II. Схарактеризуйте письмово за зразком звуку у виділеному слові та позначення цих звуків на письмі. Скористайтеся картою звуків, уміщеною на форзаці.

ЗРАЗОК. Дошч – [дошч].

[д] – пригол., дзвін., тв., буква *д*;

[о] – гол., буква *о*;

[ш] – пригол., глух., тв., буква *ш*;

[ч] – пригол., глух., тв., буква *ч*.

3 букви, 4 звуки.

218 Запишіть слова фонетичною транскрипцією. Зазначте кількість звуків і букв. Знайдіть у цих словах і вимовте дзвінки приголосні.

Дзеркало, джем, їжак, дощовий, бджола, яблучко, гудзик, хрущ, людина.

§ 28. СКЛАД. НАГОЛОС

Про те, із чого утворюються склади, які з них відкриті, а які закриті, а також про наголошування окремих слів

ПРИГАДАЙМО. Що таке склад слова?

219 А. Прочитайте слова, які поділено на склади.

Мо-ре-пла-вець, твор-чий, о-вес, фа-у-на.

Б. Простежте, чи збігається в словах кількість голосних з кількістю складів. Чи є склади без голосного? А без приголосного?

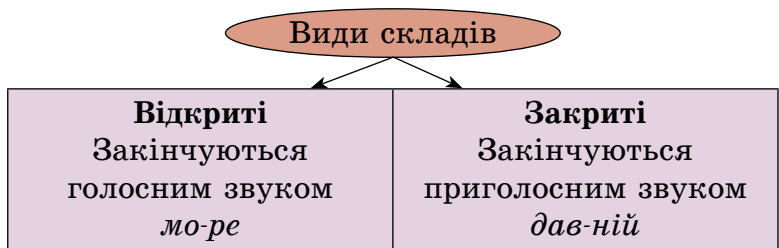
В. Зробіть висновок, із чого складаються склади та від чого залежить їхня кількість у слові.

Поняття
складу

Види
складів

Склад – це частина слова, яку вимовляють одним поштовхом видихуваного повітря. **НАПРИКЛАД:** о-лі-вець, книж-ка.

Склад утворюється або тільки з одного голосного звука, або поєднанням одного голосного з одним чи кількома приголосними.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У слові стільки складів, скільки в ньому голосних звуків.

220 Спишіть, поділяючи слова на склади (де можливо). Підкресліть відкриті склади. Позначте наголос. Які з поданих слів односкладові, а які – двоскладові?

Світязь, тролейбус, ожеледь, виходити, вірність, сім'я, каштани, сільський, тінь, фізіологія, арія, віхола, день, вітер, високо, мобільний.

221 Хто зможе дібрати слово, у складах якого «заховалося» щонайменше дві ноти? А хто добере три таких слова? А п'ять?

ЗРАЗОК. По-мі-до-ри, пе-ре-до-вий.

Наголос

Вимову одного зі складів з більшою силою голосу називають **наголосом**.

Склад, на який падає наголос, називають **наголошеним**, а решту – **ненаголошеними**. **НАПРИКЛАД**, у слові *ві́-тер* перший склад – наголошений, а другий – ненаголошений.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Деякі слова можуть мати **подвійний** наголос. **НАПРИКЛАД:** *за́гадка* і *зага́дка*; *по́милка* і *помі́лка*; *за́вжди* і *завжди́*.

Словник

Довідником правильного наголошування слів служить **словник наголосів**.

222 I. Прочитайте пари слів. Простежте, як із зміною наголосу змінюється лексичне значення слова. Розкажіть про роль наголосу в мові.

Доро́га – дорога́, за́мок – замо́к, бі́гом – біго́м, па́рне – парне́, со́рок – соро́к, ніко́ли – ніколи́.

II. З кожним словом однієї з пар (на вибір) складіть словосполучення. Виконайте синтаксичний розбір цих словосполучень (письмово).

223 Розгляньте опорні малюнки й запам'ятайте наголошування слів.

ра́зом

зру́чний

ко́сій

обру́ч

о́лень

ко́лесо

но́вий

чергові́й

224 Прочитайте вголос слова, чітко вимовляючи голосні та приголосні звуки. Зверніть увагу на місце наголосу.

Вігадка, віпадок, легкий, новий, прбстий, черговий, чарівний, вимова, запитання, завдання, відвезті, навчання, читання, дітьми, статуя, живопис, загадка, сантиметр, обруч, дочка, спіна.

225 I. Спишіть слова, позначте місце наголосу. За потреби скористайтеся словником наголосів, поданим у додатках.

Новий, гетьманський, колесо, черговий, зручний, виразний, олень, завдання, український, літопис, запитання, **одинадцять**, кидати, діалог, кілометр, легкий, чотирнадцять, корисний, столяр.

український
одинадцять
чотирнадцять
олень
тонкий

II. Виділене слово запишіть фонетичною транскрипцією, а також поділіть на склади. Який із цих складів наголошений?

226 *ТРЕТЄ ЗАЙВЕ.* У кожній групі слів знайдіть одне, у якому наголошений другий склад. За потреби скористайтеся словником наголосів, поданим у додатках.

1. Легкий, кілометр, одинадцять.
2. Вести, олень, льодовий.
3. Середина, дихання, горошина.
4. Нести, листопад, випадок.

227 *ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.* Уявіть, що ви прийшли в магазин, щоб купити канцтовари. Зверніться до продавця і замовте товар відповідно до поданого списку, правильно наголошуючи слова.

Потрібно купити:

1) 11 олівців	4) лінійку (20 сантиметрів)
2) маркер (тонкий)	5) блокнот із твердою обкладинкою
3) вузький скотч	6) клейку стрічку

228 Укладіть колективно перелік часто вживаних слів, у наголошуванні яких трапляються помилки.

229 За орфоепічним словником і словником наголосів проаналізуйте статті слів *людський* і *сміятися*. Розкажіть, як побудовано ці словники.

Логічний
наголос

У межах речення може виділятися голосом одне або кілька слів. Таке виділення слова називають **логічним наголосом**.

НАПРИКЛАД:

1. На сьогодні обіцяють сніг.
2. На сьогодні обіцяють **сніг**.

230 I. Прочитайте речення кілька разів, почергово виділяючи голосом різні слова. Як змінюється при цьому зміст речення?

1. Він розповідає про цікаву пригоду. 2. Завтра відбудеться перша зустріч. 3. Я читав цей вірш.

II. **ПОПРАЦЬОУТЕ В ПАРАХ.** Поставте один одному по два різних запитання за змістом першого речення. Дайте відповіді на запитання однокласника (однокласниці), виділяючи голосом потрібне слово.

231 I. Прочитайте текст перший раз мовчки. Визначте усно місця пауз, логічно наголошені слова, оберіть потрібний темп мовлення. Прочитайте текст другий раз уголос із правильною інтонацією.

ДАВНІЙ НАШ ЗВИЧАЙ

Рушник на стіні. Давній наш звичай. Не було, здається, жодної в Україні оселі, якої не прикрашали б рушниками. Вони навчали любити рідну землю і не забувати батьківської домівки. Хата без рушників, казали в народі, що родина без дітей.

Рушник

Рушник. Він пройшов крізь віки, він і нині усимволізовує чистоту почуттів, глибину безмежної **любові** до своїх дітей, до всіх, хто не чэрствіє **душею** (За В. Скуратівським).

II. Виконайте усний фонетичний розбір виділених слів за поданим нижче зразком. Розбір двох з них (на вибір) запишіть.

- III. 1. Хто знайде в тексті слово з найбільшою кількістю складів?
2. Хто знайде односкладове слово з п'яти букв?

Фонетичний розбір слова

Послідовність розбору

1. Записати слово фонетичною транскрипцією (під час письмового розбору).

2. Визначити, скільки у слові складів і які з них відкриті, а які закриті.

3. Указати голосні звуки, дати їм характеристику (наголошені чи ненаголошені) та пояснити позначення на письмі.

4. Указати приголосні звуки, дати їм характеристику (тверді чи м'які; дзвінкі чи глухі; губні; шиплячі) та пояснити позначення на письмі.

5. Визначити кількість букв і звуків у слові.

Зразок письмового розбору

Дідусь – [д'ідус']; ді-дусь: 2 склади; І – відкр., ІІ – закр.

[і] – гол., ненагол., буква і;

[у] – гол., нагол., буква у;

[д'] – пригол., дзвін., м'як., буква д;

[д] – пригол., дзвін., тв., буква д;

[с'] – пригол., глух., м'як., букви с і ь.

6 букв, 5 звуків.

§ 29. ОРФОГРАМА. ПРАВИЛА ПЕРЕНОСУ СЛОВА З РЯДКА В РЯДОК

*Про те, як під час написання слів користуємося правилами,
як перенести слово з рядка в рядок, а також про те,
чому деякі слова не можна переносити*

232 ПРИГАДАЙМО. Які орфограми ви знаєте з початкових класів?

233 І. Прочитайте текст, правильно наголошуючи слова. Визначте його тему та мікротеми. Що нового ви довідалися?

КАЗКА ВІД ШЕНБОРНА

У розкішному парку села Чинадієвого, що на Закарпатті, ховається справжнє казкове диво – замок Шенборн. Спочатку з-за крон дерев з'являється висока башта, прикрашена годинником і родинними гербами, а потім – нижчі башти, чудово оздоблені вікна та входи.

Замок Шенборн

А починалося все з дерев'яного мисливського будиночка в мальовничому урочищі, куди графи Шенборни приїжджали на полювання. У 1840 році на місці цієї хатинки вони звели мурований замок у романтичному стилі.

Ця споруда нагадує календар, адже в ній 365 вікон (кількість днів у році), 52 кімнати (кількість тижнів) і 12 входів (кількість місяців). Усередині замку можна помилуватися вітражем* у каплиці, камінною залогою, старими дерев'яними сходами, які охороняє зображення лева. На стелі люстра: жіноча фігурка, зроблена з оленячих рогів (З довідника).

*Вітраж – малюнок на склі або візерунок з кольорового скла.

II. Зверніть увагу на підкреслені орфограми. Укажіть слова з вивченими орфограмами, поясніть написання.

234 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Тема для розмови – «Мої враження від замку (палацу, собору, парку, міста тощо), у якому довелося побувати». Під час спілкування намагайтеся правильно вимовляти звуки та наголошувати слова, робити необхідні паузи.

Орфограма

Правильне написання за відповідним правилом або за традицією, яке обирається з кількох можливих, називають **орфограмою**.

Словник

Довідником правильного написання слів служить **орфографічний словник**.

235 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що знайомий попросив вас розмістити на спеціальному сайті в Інтернеті оголошення про продаж будинку. Для цього потрібно спочатку надрукувати текст, який приніс ваш знайомий. Проте, як виявилось, у деяких словах є пропуски. Які букви (знаки) треба вставити на місці пропусків у словах?

ОГОЛОШЕН.Я

Продаєт..ся будинок у місті Яготині Київс..кої області.
Ппри қ..мнати і кухня загал..ною площ..ю 85 м². Дах покрито
керамічною черепиц..ю. В..лике подвір..я, є сад з қр..ниц..ю,
сарай, погр..б. Ціна договірна. Шел. ...

236 ЧОМУ ТАК? Поміркуйте, чому невеличке слово *олія* можна поділити аж на три склади, але перенести з рядка в рядок не можна.

Частини слів з рядка в рядок **переносимо за складами**. **НАПРИКЛАД:** *ком-байн, ко-ло-дязь*. При цьому потрібно дотримуватися викладених нижче правил.

Правила переносу	Приклади
Одну букву не залишаємо в попередньому рядку й не переносимо в наступний	<i>оло-во</i> , а не <i>о-лво</i>
Не можна розривати буквосполучки <i>дж, дз</i> , якщо вони позначають один звук – [дж], [дз] або [дз’]	<i>гу-дзик</i> , а не <i>гуд-зик</i>
Знак м’якшення та апостроф залишаємо біля попередньої букви	<i>роз’яснити, шість-ма</i>
При переносі складних слів не можна залишати в попередньому рядку букви другої частини слова, якщо вони не становлять складу	<i>овоче-сховище</i> , а не <i>овочес-ховище</i>
Не можна розривати буквосполучки <i>йо, ьо</i>	<i>ра-йон, давньо-го</i>
Не можна відривати скорочення від слів, яких вони стосуються	<i>2012 р., 5 кг, Т. Г. Шевченко</i>

У решті випадків, які не підходять під викладені вище правила, можна довільно переносити слова за складами. **НАПРИКЛАД:** *Дні-про й Дніп-ро; се-стра й сест-ра; суспіль-ство й суспільст-во; зем-ля і зе-мля; жит-тя і жи-ття*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Не слід плутати правила поділу слова на склади з правилами переносу. **ПОРІВНЯЙМО:**

Поділ на склади	Частини для переносу
о – зе – ро	озе – ро

ОРФОГРАМА
Перенос слів з рядка в рядок

237 Визначте, за яким правилом у кожній групі слова поділено на частини для переносу. Доберіть до кожної групи 1–2 аналогічних приклади і запишіть.

1. Си-джу, гу-дзик. 2. Мово-знавство, старо-слов’янський. 3. Буль-йон, братньо-го. 4. Даль-ній, від’ємний. 5. Обо-рона, озе-ро.

238 I. Поділіть слова на частини для переносу (де це можливо) і запишіть.

ЗРАЗОК. Ін-тер-нет.

Потривожити, **ходжу**, **віджити**, підземний, 4 кг, алея, М. Коцюбинський, бездоріжжя, земля, гудзик, птаство, краєзнавство, обкласти, землетрус, витрачати, дальній, надзвичайний, бур'ян, низько, академія, далекосхідний, Десна, вишня, український, 2018 р., п'ятигранний, район, визнати.

II. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією. Укажіть кількість звуків і букв у кожному з них.

239 Спочатку поділіть подані слова на склади, а потім – на частини для переносу (де це можливо). Запишіть слова парами (за зразком). Чи завжди збігається кількість складів у слові з кількістю частин, які можна переносити? Чому?

ЗРАЗОК. Я/го/да – яго-да.

Орач, мрія, зумію, олівець, міський, п'ятнадцятий, Азія, вишня, оберіг.

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте завдання.

Перевірте виконання, користуючись відповідями в додатках.

1. Підкреслена буква позначає твердий звук у кожному слові рядка

А щирий, емблема

В любити, гучний

Б морський, природа

Г теніс, корінь

2. Усі приголосні дзвінки в обох словах рядка

А файл, зуб

В база, скайп

Б дуб, гедзь

Г дощ, джаз

3. Однакова кількість звуків і букв у кожному слові рядка

А джазовий, їстоньки, підйомний

Б дзвякає, яблунька, родючий

В кав'ярня, щирість, учениця

Г онлайновий, тьмянний, гущавінь

4. На другий склад падає наголос у кожному слові рядка

А новий, листопад

В обруч, дочка

Б чотирнадцять, нести

Г спина, швидкий

5. Правильно поділено на частини для переносу кожне слово рядка

А знайом-ство, раннь-ого, природо-знавство

Б Вінни-ця, про-цвітання, вод-жу

В новот-вір, знан-ня, дер-жава
Г хлібо-піч, баталь-йон, Дні-про

6. Звук [т] треба вимовляти в обох словах рядка

А телефон, фестиваль В тьманий, Тарас
Б тюлень, театр Г Тернопіль, потяг

7. Виділена буква позначає один звук у слові

А пощастити В в'ється
Б їстівний Г людний

8. Правильну вимову відображає звуковий запис слова

А полум'я [пóлум'а] В п'ять [пйат']
Б земля [зе^имла] Г боягуз [боагу́з]

9. Доберіть слово зі звуком [дз] і складіть із цим словом речення.

10. Виконайте фонетичний розбір слова *тюльпан*.

Урок розвитку мовлення

§ 30. ПИСЬМОВИЙ ТВІР-РОЗПОВІДЬ НА ОСНОВІ ВЛАСНОГО ДОСВІДУ В ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ

ПРИГАДАЙМО. Які особливості розповіді?

Твір-розповідь – це повідомлення про якісь події в житті людини, класу, школи, сім'ї тощо.

240 I. Прочитайте розповідь. Виділіть її складові (початок, розгортання та завершення дії). Доберіть заголовок. Чи сподобалося вам це висловлення?

Якось в одного тигра у звіринці заломився кіготь і вріс у лапу. Це завдавало йому нестерпних мук. Треба було випилати пазур. Операція виявилася важкою, але мужній лікар усе-таки скінчив її. Минув рік, і той самий тигр загнав у лапу колючку. Цього разу він сам простягнув лікарю крізь ґрати зранену лапу й терпляче чекав, поки той порався біля неї. Після цього тигр став стрибати по клітці, виказуючи радість і вдячність лікарю-рятівникові (За *О. Губком*).

II. Укажіть слова, які передають послідовність дій.

241

Напишіть твір-розповідь (0,5–1 сторінка) у художньому стилі на одну з поданих тем. Попередньо визначте основну думку висловлення та складіть його план. Доберіть заголовок.

- «Сім днів повної свободи, або Як я провів канікули»; • «Зупинись мить, або Одна година мого життя»; • «Усе за планом, або Мій робочий день»; • «Один за всіх, або Мої друзі в школі»; • «Поки всі вдома, або Вихідний день у нашій сім'ї».

§ 31. ВИМОВА ГОЛОСНИХ. ПОЗНАЧЕННЯ НА ПИСЬМІ НЕНАГОЛОШЕНИХ [Е], [И] В КОРЕНЯХ СЛІВ

Про чітку вимову наголошених голосних, особливості вимови ненаголошених звуків [е], [и], [о], а також про те, коли у слові слід писати букву е, а коли – и

ПРИГАДАЙМО. Як перевірити написання букв е, и в коренях слів?

242

А. Вимовте вголос подані слова, звертаючи увагу на місце наголосу.

зимá	зѐмонька
височѐнь	вѐсоко
о́зеро	озѐр

Б. Простежте, чи чітко й виразно звучать голосні [е], [и] у словах першої колонки. А другої?

В. Зробіть висновок про особливості вимови звуків [е], [и] в наголошених і ненаголошених складах.

[а], [у], [і]

Усі **наголошені** голосні вимовляємо **чітко й виразно**. Голосні [а], [у], [і] вимовляємо чітко і в ненаголошених складах. **НАПРИКЛАД:** [мал'унок], [о́с'ін'], [ме́ду].

[о]

Ненаголошений [о] перед складом з наголошеним [у] вимовляємо з наближенням до [у]. **НАПРИКЛАД:** [зо^узу́л'а]. В інших випадках голосний [о] вимовляємо чітко.

[е], [и]

Ненаголошений [е] переважно вимовляємо з наближенням до [и]. **НАПРИКЛАД:** [зе^ирнó].

Ненаголошений [и] переважно вимовляємо з наближенням до [е]. **НАПРИКЛАД:** [зи^ема́].

Проте в закінченнях слів ненаголошені [е], [и] звучать виразно: [мо́ре], [ма́ми].

Словник

Довідником правильної вимови слів слугує **орфоепічний словник**.

243 Прочитайте вголос речення, правильно вимовляючи голосні звуки. Знайдіть і запишіть фонетичною транскрипцією слова з ненаголошеними [о], [е], [и]. Поясніть вимову наголошених і ненаголошених голосних у цих словах.

1. Тобі, голубко, хоч води напиться (*Л. Костенко*). 2. Кришталевії джерела до весни укрила крига (*С. Фоменко*). 3. Слухайтесь мене, то вас лихो не мине (*Нар. творчість*).

Букви е, и

Написання букв на позначення **ненаголошених** [е], [и] в **коренях слів** можна перевірити **наголосом**. Для цього потрібно **змінити слово** або **дібрати до нього спільнокореневе** так, щоб ненаголошений голосний [е] або [и] став наголошеним. **НАПРИКЛАД:** великий, бо *вѐлич*; липневий, бо *лѐпень*.

Якщо написання сумнівного голосного не можна перевірити наголосом, то користуємося такими правилами:

У коренях слів пишемо	
букву <i>е</i> :	букву <i>и</i> :
• у сполуках <i>-ере-, -еле-</i> : <i>лелека, очерет</i>	• у сполуках <i>-ри-, -ли-</i> у відкритих складах: <i>грімѝти, глѝтати</i>
• якщо при зміні слова сумнівний звук випадає: <i>вітер</i> , бо <i>ві́тру</i>	• у деяких дієсловах перед <i>р, л</i> , якщо далі є наголошений суфікс <i>-а-</i> (усупереч перевірному слову): <i>стира́ти</i> , хоч <i>сте́рти</i> ; <i>здира́ти</i> , хоч <i>де́рти</i>
• якщо при зміні слова сумнівний звук чергується з [і] : <i>осені</i> , бо <i>осі́нь</i>	

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Написання [е], [и] не завжди можна пояснити правилом. **НАПРИКЛАД:** *левада, кишеня, минулий, пшениця, президент, метро, директор, пиріг, плекати, чекати, легенда, чернетка, колектив, мелодія*. Правопис таких слів треба запам'ятати.

ОРФОГРАМА

- Букви *е, и* на позначення ненаголошених голосних у коренях слів

244 Спишіть слова, уставляючи пропущену букву *е* або *и*. Як вимовляємо в них ненаголошені [е], [и]? Поряд напишіть перевірні слова з наголошеними [е], [и], позначте наголос.

ЗРАЗОК. Медо́вий – ме́д.

Безз..мельний, с..лянин, зуп..нитися, пор..нати, в..сло,
х..литися, л..пневий, в..чірній, в..шневий, т..плиці, ст..бло,
ш..рокий, з..мувати, ст..лити.

245 І. Доберіть до слів таку їхню форму, щоб ненаголошений звук [е] випав. Запишіть слова парами, позначте орфограму.

ЗРАЗОК. Ч^ов^ен – у чов^ні.

Півень, вітер, терен, рівень,
тиждень, гривень, кашель.

ІІ. Поясніть написання букви е в ненаголошених складах поданих слів.

246 ПОПРАЦЬОУЄТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою слова. Змініть свої слова або доберіть до них спільнокореневі так, щоб ненаголошений звук [е] прочергувався з [і]. Перевірте одне в одного виконання завдання. Спільно зробіть висновок про те, чому в коренях усіх поданих слів пишемо букву е.

ЗРАЗОК. Л^етіти – л^ітати.

Для першого учасника: сплесті, променистий, пекти.

Для другого учасника: затекти, дзвеніти, месті.

247 І. Прочитайте вголос текст, дотримуючись норм правильної вимови. Визначте його основну думку. Доберіть свій варіант заголовка.

МУЖНЯ УКРАЇНКА

У давні часи потерпала наша земля від нападів ординців. Зупинилися якось нападники біля степової річки на перепочинок. Іржали коні, галáкали татари, тужіли й плакали полонені. І лише одна красива дівчина з-поміж бранців мовчала, не плакала, не тужила.

Мужня українко! Не скорилася ти ворогам, не хотіла, щоб твої сльози їх потішали. А про відважних складають легенди...

Підвела полонянка голову, глянула в ясне небо. Там ширяли степові орли. І тут сталося диво. Перетворилася дівчина на орлицю і полетіла вгору до пташиного гурту.

Перелякані татари повтікали. Прийняли орли дівчину в свою родину, і стала вона їхньою сестрою. А залишені татарами бранці розійшлися Україною й розповіли землякам про бачене диво (*Легенда*).

II. Випишіть слова з ненаголошеними [е], [и] в коренях. Позначте орфограму, поясніть написання.

III. Складіть і запишіть речення про героїчне минуле українського народу, використовуючи одне із запропонованих слів: *легендарний, величний, минулий, героїчний*.

248 I. Спишіть слова, уставляючи пропущену букву *е* або *и*. Позначте орфограму. Правильність написання слів, щодо яких маєте сумнів, перевірте за словником.

Ст..повий, майст..р, л..лека, приб..р..жний,
зв..селити, тр..вога, в..дмідь, бр..ніти, м..лодія,
вос..ни, дзв..нить, ч..решня, гр..міти, підз..мелля,
з..рновий, вел..тень, кол..сати, тижд..нь, дал..-
чїнь, **пром..ніє**, вит..рати, пш..ниця.

левада
минулий
пшениця
мелодія

II. Виділені слова поділіть на частини для переносу з рядка в рядок.

249 I. Запишіть слова групами залежно від правила написання букв *е*, *и* в корені: 1) [е] чергується з [і]; 2) з випадним [е]; 3) сполуки *-ере-*, *-еле-*; 4) у корені перед наголошеним суфіксом *-а-*; 5) не можна пояснити правилом. Уставте пропущені букви.

Оч..рет, т..леграма, ч..мпіон, каш..ль, бер..гиня, дол..тіти,
відб..рати, л..вада, шел..стіти, пал..ць, ч..кати, завм..рати,
к..шення, ч..ревики, в..лосипед, справ..дливість, запл..сти,
ш..ренга, кол..ктив.

II. З одним словом (на вибір) складіть і запишіть питальне речення.

250 I. Спишіть слова, уставляючи букву *е* або *и*.

В(е,и)лосипед, скр(е,и)піти, вит(е,и)рати, ш(е,и)рокий,
зам(е,и)рзати, кр(е,и)шити, зуп(е,и)няти, трав(е,и)нь, сл(е,и)-
вовий, сп(е,и)котний, с(е,и)вина, з(е,и)рнина, оч(е,и)ретяний,
вел(е,и)тень, кр(е,и)жина, кр(е,и)ниця, п(е,и)ріг, ап(е,и)льсин,
б(е,и)нзин, р(е,и)клама.

II. З одним поданим словом (на вибір) складіть і запишіть речення.

І ТАКЕ БУВАЄ

– Ми посадили біля школи гарний *клинок**, – розповідає мамі Світлана.

– І ти думаєш, що з нього щось виросте? Напевно, ти хотіла сказати *кленок*?

– Ні, ось навіть в орфографічному словнику написано – *клинок*.

Поясніть, чому сталося непорозуміння. Чого не знала Світлана?

**Клинок* – знаряддя, яким ріжуть, колють або рубають.

§ 32. ВИМОВА ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ. УПОДІБНЕННЯ ПРИГОЛОСНИХ

Про те, як один звук впливає на інший, як правильно написати слово з приголосним, який звучить невиразно, а також про правильну вимову

251 А. Вимовте вголос слова, звертаючи увагу на глухі приголосні, позначені виділеними буквами.

просьба
боротьба

просити
боротися

Б. Визначте позицію цих звуків у словах (перед голосним чи приголосним, глухим чи дзвінким). Простежте, у якій з колонок вказані звуки звучать чітко, виразно, а в якій – як парні їм дзвінки.

В. Зробіть висновок про особливості вимови глухих приголосних.

Чітка
вимова

В українській мові приголосні **в кінці слів**, а також у середині слів **перед голосними** вимовляємо **чітко, виразно**.

Уподіб-
нення

Приголосні, що стоять поруч, можуть впливати один на одного.

Наближення у звучанні одного приголосного звука до іншого називають уподібненням. **НАПРИКЛАД:** пишемо *просьба*, а вимовляємо [прóз'ба], бо глухий [с'] перед дзвінким [б] уподібнився до нього за дзвінкістю.

глухий дзвінкий

ф у **п** б о л

[ф у **д** б ó л]

Уподібнення приголосних звуків	
Глухі перед дзвінками уподібнюються до парних дзвінких	боро т ьба [боро д ́ба]
• Дзвінкий [г] перед глухими в деяких словах (<i>ніг-ті, кігті, легко, вогко, дьогтю</i>) оглушується; його вимовляємо як [х];	лег к о [л е хко]
• префікс <i>з-</i> перед [с] вимовляємо як [с]; • кінцевий приголосний у префіксах <i>роз-, без-</i> перед глухим вимовляємо дзвінко (у повільному темпі мовлення) або <i>глухо</i> (у швидкому темпі)	<i>зсуну</i> в [с:у́нуv] <i>розп</i> исав [ро з пи́сав] і [ро с пи́сав]
Тверді приголосні перед м'якими уподібнюються до парних м'яких	пі с ня [п'іс'н'а]
Звуки [з], [ц], [с] перед шиплячими [ж], [ч], [ш] змінюються відповідно на [ж], [ч], [ш]	<i>зж</i> ати [ж:а́ти]
Шиплячі [ж], [ч], [ш] перед [з'], [ц'], [с'] змінюються відповідно на [з'], [ц'], [с']	кни ж ці [кні з ́ці]
Сполучення <i>-ться</i> вимовляємо як [ц':а], а <i>-шся</i> вимовляємо як [с':а]	<i>пиш</i> у т ся [піш у ц':а] <i>диви</i> ш с я [діви с :а]

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Дзвінкі приголосні переважно **НЕ** оглушуються. **НАПРИКЛАД:** ка**з**ка [ка́**з**ка], хо**д**ьба [хо**д**́ба].

252 Прочитайте правильно слова, користуючись транскрипцією. Поясніть вимову звуків, позначених виділеними буквами.

ЗРАЗОК. У слові *боротьба* звук, позначений виділеною буквою, під впливом дзвінкого [б] вимовляємо як дзвінкий [д'].

Вишгород [віжгород]
на флешці [фл**е**с'ці]
легкий [л**е**хкий]
берізка [бе**р**і́зка]
танці [та**н**ці]
радість [ра**д**і́сть]
на доріжці [до**р**і́зці]
білочці [бі**л**оцці]

зсадити [с:аді́ти]

зжитися [ж:й́тис'а].

253 Запишіть слова фонетичною транскрипцією. У яких словах приголосні уподібнюються?

Мотузка, вокзал, швидкий, боротьба, казка, танці, легкий, просьба, берег, важко, Марічці, здається, умиваєшся.

254 Випишіть слова, під час вимови яких відбувається уподібнення приголосних. Вимовте ці слова відповідно до норм орфоепії та запишіть фонетичною транскрипцією. Скористайтеся орфоепічним словником.

ЗРАЗОК. Слід [с'л'ід].

1. У лузі пахне вогкою травою (О. Гончар). 2. З туману тихо, мов русалки, ідуть берізки до води (Д. Іванов). 3. Хоч би чого б ти навчався, ти навчаєшся для себе (Петроній). 4. А небо засніжене ніжно так ніжиться (О. Лященко). 5. Солодкий мед духмяно пахне в ніч (Г. Овсієнко). 6. Життя, кажуть, зжити – не поле перейти (Панас Мирний). 7. Ген-ген поміж кущів малини переповз по стежці вуж (Є. Гуцало). 8. Тепле слово і кішці приємне (Нар. творчість).

ПИШЕМО	ВИМОВЛЯЄМО
-ться	[ц':а]
-шся	[с':а]
-жці	[з'ц'і]
-чці	[ц':і]
-шці	[с'ц'і]

255 ЧОМУ ТАК? Поміркуйте, чому в усному мовленні можна сплутати подані нижче слова.

1. Мишці – (у) мисці. 2. Казці – (у) касці.

256 Прочитайте речення спершу так, щоб кінцевий звук у префіксах виділених слів вимовлявся як [с], а потім – як [з]. Від чого це залежить?

ЗРАЗОК. Безпечний – [бе^цпéчний] і [бе^зспéчний].

1. Та раптом пісня з закутків нічних **розсипалась**, як бісер, край дороги (Ю. Вавринюк). 2. Вербова гілка на столі у мене **розцвіла...** (М. Рильський). 3. **Безтурботний** і від води товстіє (Нар. творчість).

257 Прочитайте речення, дотримуючись правил орфоепії. Визначте, у якому з виділених слів префікс з вимовляємо як [ж], у якому – як [с], а в якому – як [з]. Від чого це залежить?

1. Зерно до зерна треба **зжати** сповна 2. Із чужого воза і посеред дороги **зсадять**. 3. Хто знання має, той мур **зламає** (Нар. творчість).

258 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що вчитель фізкультури попросив вас повідомити (усно) ваших однокласників про проведення шкільних олімпійських ігор. Чи зможете ви правильно вимовити назви видів спорту в поданому оголошенні?

У наступну суботу на стадіоні відбудеться відкриття шкільних олімпійських ігор. До програми змагань включено такі види спорту: *легка атлетика, важка атлетика, вільна боротьба, фехтування, стрибки на батуті, футбол, гандбол, баскетбол.*

259 Запишіть слова фонетичною транскрипцією.

Сніданок, книжці, донечці, зсунути, безжурний, баскетбол, поріг, сережка, швидко, легко, молотба, дивуєшся, віднімається.

260 І. Прочитайте слова, вимовляючи дзвінко звуки, які позначені виділеними буквами. Поясніть написання цих слів. Для цього усно змініть слово або доберіть спільнокореневе так, щоб після сумнівного приголосного був голосний звук.

ЗРАЗОК. Вудка – вудочка.

Грядка, солодкий, редька, берег, голуб, гребти, рибка, близько, везти, гризти, мотузка, сережки, стружка, ніжка, дужка, мажте.

ІІ. Запишіть фонетичною транскрипцією два слова (на вибір).

Сумнівний
приго-
лосний

Щоб правильно написати слово із сумнівним приголосним, потрібно так змінити слово чи дібрати до нього спільнокореневе, щоб після цього приголосного був голосний. НАПРИКЛАД: кі²ті, бо кі²го²ть; ло²жка, бо ло²же²чка.

Написання деяких слів не можна перевірити за допомогою правила. У таких випадках слід звернутися до словника. **НАПРИКЛАД:** вокзал, призьба, футбол та ін.

ОРФОГРАМА

- Буква, що позначає сумнівний приголосний звук

261 І. Спишіть слова, розкриваючи дужки. Поряд запишіть перевірне слово (де це можливо). Написання слів, до яких не можна дібрати перевірне слово, перевірте за словником.

Лю(д,т)ський, фу(д,т)больний, боро(д,т)ьба, бере(г,х)ти, ски(б,п)ка, ва(ж,ш)ко, ни(з,с)ько, ні(г,х)тик, бри(з,с)ки, кі(х,г)ті,

при(з,с)ьба, моло(д,т)ьба, сте(ж,ш)ка, у ді(ж,з)ці, дьо(г,х)тьовий, во(к,г)зал, баске(т,д)бол, у ло(ж,з)ці.

II. Підкресліть слова, під час вимови яких відбувається уподібнення приголосних.

III. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією. За потреби скористайтесь орфоепічним словником, поданим у додатках.

262 ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою групи слів. Продиктуйте одне одному слова, дотримуючись норм вимови глухих і дзвінких приголосних. Перевірте написане.

1. Легкий, айсберг, подружці, натхнення, підказка, довідка, боротьба, ліжко.

2. Вогкий, кігті, дочці, солодкий, просьба, смужка, ходьба, рідко.

263 Спишіть слова, уставляючи пропущену букву.

У боро(д,т)ьбі, сте(ж,ш)ка, фу(д,т)бол, розві(д,т)ка, поле(г,х)кість, ни(з,с)ько, підка(з,с)ка, дьо(г,х)тьовий, кі(г,х)тистий, хо(д,т)ьба, поле(г,х)шення, мере(г,х)тіти, о(д,т)же, мабу(д,т)ь.

264 Використовуючи технічні засоби, запишіть аудіоліст-привітання. Послушайте свій лист і зверніть увагу, чи дотримано правил орфоепії.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

Орфоепічний тренажер

Вимовте чітко слова, дотримуючись поданої інструкції.

Звуки [б], [д], [з], [ж] вимовляйте дзвінко, не допускаючи їх оглушення.

Дуб, горб, лісоруб, будка, обпікся, швидко, кладка, хід, розвідка, прудко, берізка, черногуз, гарбуз, низка, верболіз, казка, боягуз, в'язка, стежка, доріжка.

§ 33. СПРОЩЕННЯ В ГРУПАХ ПРИГОЛОСНИХ

Про те, чому випадає приголосний, коли ми творимо чи змінюємо якесь слово, а також про те, чи слід писати букву, яка позначає цей звук

265 А. Прочитайте вголос ланцюжки слів. Вимовте слова так, щоб прозвучали всі звуки, позначені буквами.

1. Щастя → щаст+ливий → щасливий.

2. Виїзд → виїзд+ний → виїзний.

Б. Яке слово в кожному ланцюжку (друге чи третє) вимовляти легше? Чому?

В. На основі спостереження зробіть висновок про суть явища спрощення в групах приголосних.

Поняття
спрощення

Вимова і
письмо

Пишемо *т*

Іноді при творенні нового слова або його зміні виникає складний для вимови збіг приголосних звуків. Тоді в цій групі приголосних один із звуків випадає, і вимова стає легшою.

Випадання одного із звуків у групі приголосних називають спрощенням. **НАПРИКЛАД**, вимовляємо [ч́есний], а не [ч́е́етний], бо звук [т] випадає.

Спрощений у вимові приголосний, як правило, не пишемо.

Групи, у яких відбувається спрощення	Приклади
[ж д н] → [ж н]	тиж д ень – ти ж невий
[з д н] → [з н]	прої зд – прої з ний
[с т л] → [с л]	ща ст я – ща ст ливий
[с т н] → [с н]	раді ст ь – раді ст ний

ВИНЯТКИ

1. Не відбувається спрощення у словах *пес~~т~~ливий*, *хвас~~т~~ливий*, *кіс~~т~~лявий*.
2. Звук [т] не вимовляємо, проте букву *т* пишемо в таких словах: *шіс~~т~~надцять*, *зап'яст~~т~~ний*, *хворос~~т~~няк*, *контраст~~т~~ний*, *баласт~~т~~ний*, *компо~~ст~~тний*, *аванпос~~т~~тний*, *форпос~~т~~тний*. У цих словах пишемо -стн-, а вимовляємо [сн].

ОРФОГРАМА

- Спрощення в групах приголосних

266 І. Замініть подані словосполучення на синонімічні з прикметником (за зразком). Утворені словосполучення вимовте й запишіть. Позначте орфограму.

ЗРАЗОК. Рідина для захисту – захисна рідина.

Розпорядок на тиждень, документ на проїзд, слова зі злістю, вчинок заради користи (наживи), землі області,

ремінець на зап'ястя, яма для компосту*, лінія захисту, засіб для очистки, служба на аванпостах**.

* *Компост* – природне добриво.

** *Аванпост (форпост)* – передовий сторожовий пост, укріплений пункт на кордоні.

II. З одним утвореним словосполученням (на вибір) складіть і запишіть складне речення.

267 I. Прочитайте текст, звертаючи увагу на правильну вимову виділених слів. Визначте його тип і стиль мовлення. Висловіть свою думку щодо дій Гриня й Андрійка.

ПРИГОДА НА КОВЗАНЦІ

Катаючись на ковзанах, Гринь необережно вихопився майже на **серєдину** річки, де лід найтонший. Аж раптом він почув під собою **зловісний** тріск – почув, що поринає у крижану воду.

В останню хвилину хлопець устиг ще вхопитися руками за край льоду й несамовито закричати. Але лід **тонкий**, **ломиться** йому під руками. Почувши крик, діти наче завмерли з переляку й **жалісно** подивилися на Гриня, а дехто з більших хлопців кинувся йому на рятунок. Та спинив їх старший Андрійко: – Стійте! Ви його не врятуєте, а ще самі потопитеся.

Він десь-то читав або чув, що тому, хто тоне треба подати якусь дошку чи жердку, щоб мав за що вхопитися... Погляд Андрійка впав на човен рибалки. І сяйнула **щаслива** думка:

– Гей, хлопці, суньмо човен по льоду, **упо́перек** річки, до Гриня.

Мов мурахи, вони вхопили човна й посунули по льоду. Що то буде? Андрійко вскочив у човен і став **спéреду**, а потім схилився з нього й ухопив заkostenілі руки Гриня... Усі діти **радісно** зітхнули й похвалили рятівника за його **безкорисливий** вчинок (За О. Цегельською).

II. Випишіть з тексту чотири слова, у яких відбулося спрощення. Одне із цих слів (на вибір) запишіть фонетичною транскрипцією. Чи відповідає вимова цього слова його написанню?

III. Знайдіть у тексті речення із звертанням.

268 **ПОСПІЛКУЙТЕСЯ.** Тема для розмови – «Як уникнути нещасних випадків під час зимових розваг?».

269 Спишіть слова, уставляючи, де потрібно, пропущену букву. Позначте орфограми, поясніть написання.

Радіс...но, віс...ник, учас...ник, щотиж...невий, заздріс...ний, кіс...лявий, хвас...ливо, шіс...надцять, безжаліс...ний, виїз...ний, контраст...ний, швидкіс...ний, совіс...ний, зап'яс...ний, пере-хрес...ний.

II. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією.

270 Розподіліть слова на три групи: 1) у яких спрощення відбувається і воно позначається на письмі; 2) у яких спрощення відбувається, але не позначається на письмі; 3) у яких спрощення не відбувається. Запишіть слова групами, уставляючи, де потрібно, пропущену букву.

Жаліс...ливий, балас...ний, піс...ний, шіс...надцятий, хвас...ливий, пристрас...но, кіс...лявий.

271 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Поясніть орфограми.

1. Немає на світі нічого радіс(т)нішого й приємнішого, ніж лю(д,т)ська праця (О. Довженко). 2. Без труда щас(т)ливий тільки лінивий (Нар. творчість). 3. М(е,и)нув мені рік шіс(т)-надцятий, сімнадцятий починаю (Марко Вовчок). 4. Он на стрункій та в(е,и)сокій осічині листя пес(т)ливо тр(е,и)мтить (М. Старицький). 5. Після кількатиж(д)невих дощів, туманів та мряк вперше стало на годині* (О. Гончар).

II. Підкресліть однорідні члени речення відповідно до їхньої синтаксичної ролі.

*На годині стало (на погоді стало) – стало ясно, без хмар розпогодилось.

272 Спишіть слова, розкриваючи дужки. У яких словах спрощення позначимо на письмі?

Пес(т)ливо, пристрас(т)ний, улес(т)ливий, хвас(т)нути, хрес(т)ний, учас(т)ник, зап'яс(т)ний, совіс(т)ний, кіс(т)лявий, щотиж(д)невик, корис(т)ний, шіс(т)надцятий.

273 Напишіть невеликий роздум (5–7 речень) на тему «Вірний приятель – то найбільший скарб», використавши щонайменше три слова з довідки.

ДОВІДКА. Чесний, совісний, безкорисливий, радісно, щасливий, улесливий, заздрісний, захисник, доблесний.

Для вас, допитливі

Чи знаєте ви, що, крім паперових, є й електронні словники? В Україні видано лазерний диск «**Словники України**», який об'єднує кілька словників, зокрема орфографічний, орфоепічний, фразеологічний, словники синонімів і антонімів.

Це результат праці фахівців Українського мовно-інформаційного фонду Національної академії наук України.

§ 34. ЧЕРГУВАННЯ ГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

*Про те, як при творенні слів чи зміні їхньої форми
замість одного голосного з'являється інший,
а також про написання **и**, **і** після шиплячих та **г**, **к**, **х***

ПРИГАДАЙМО. З якими звуками може чергуватися голосний [і] в корені іменників?

274 А. Прочитайте пари дієслів.

летіти – літати

терти – стирати

котити – катати

Б. Якими звуками різняться корені слів у кожній парі?

В. Простежте, чи залежить чергування звуків у цих словах від місця наголосу та від суфікса.

Поняття
чергування

Іноді при творенні слова чи зміні його форми замість одного звука з'являється інший. **НАПРИКЛАД:** друг – дружити, стіл – стола. Таку зміну звуків називають **чергуванням**.

Чергування
голосних

В українській мові можливі такі **чергування голосних звуків**:

Звуки, що чергуються	Приклади
[o], [e] з [i]	<i>кони – кінь, колесо – коліс</i> ПРИМІТКА. [o], [e] вимовляємо у відкритих складах, а [i] – у закритих
[o] – [a]	<i>схопити – хопати, гонити – ганяти</i> ПРИМІТКА. [a] в корені дієслова вимовляємо перед суфіксом -а- (-я-)
[e] – [i] [e] – [и]	<i>пекти – випікати, стерти – стирати</i> ПРИМІТКА. [i] або [и] в корені дієслова вимовляємо перед суфіксами -а- (-я-), -ува-
[e] – [o]	<i>четверо – чотири</i> ПРИМІТКА. Чергування відбувається після шиплячих [ж], [ш], [ч]

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Чергуються звуки, а не букви.

275 І. Прочитайте пари слів. Визначте, які голосні чергуються в кожній парі.

Школа – шкільний, лебединий – лебідь, захопити – хапати, сплести – сплітати, здерти – здирати, терти – стирати, шестеро – шостий.

ІІ. Слова у виділеній парі поділіть на склади та визначте, які із цих складів відкриті, а які – закриті.

276 Доберіть до кожного з поданих слів його форму або спільнокореневе слово, щоб відбувалося чергування голосних звуків. Запишіть слова парами, а поряд – звуки, що чергуються.

ЗРАЗОК. Школа – шкіль [o] – [i].

Нога, плести, соколи, четвертий, ломити, мести́, заганяти, пекти, стелити, беру, летіти, перехід, гора, корінь, застебнути.

277 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. І. Уявіть, що ви з родиною їдете до якогось міста. У касі потрібно купити квитки. Зверніться до касира за допомогою речення «Дайте, будь ласка, три квитки до ...», уставляючи почергово на місці пропуску подані назви міст у потрібній формі.

ЗРАЗОК. 1. Дайте, будь ласка, три квитки до Канева. 2. Дайте, будь ласка, три квитки до Змієва.

Київ, Харків, Чернігів, Миколаїв, Львів, Тернопіль, Бориспіль, Ірпінь.

II. Простежте, чи не відбувається чергування голосних звуків за зміни форми назви вашого населеного пункту, мікрорайону, вулиці.

278 I. Спишіть, ставлячи подані в дужках слова в потрібній формі. Назвіть звуки, які чергуються.

1. Хочеш їсти калачі – не сиди на (піч). 2. Від своєї совісті не (втікати). 3. Кожна травичка на (свій корінь) росте. 4. З (вечір) пригожого аж до ранку вишивала дівчина вишиванку. 5. Старе дерево (ломити), а молоде нагинається (*Нар. творчість*).

II. Підкресліть слова з ненаголошеними [е], [и] в коренях. Поясніть написання цих слів.

III. Виконайте фонетичний розбір виділеного слова.

279 Спишіть слова, уставляючи пропущені букви *е* або *и*. Поясніть орфограми, опираючись на правила написання ненаголошених [е], [и] та відомості щодо чергування звуків.

1. Вит..рати, вит..рти, заст..лати. 2. Сп..кти, пол..тіти, поч..пити. 3. Хлоп..ць, січ..нь, лип..нь.

280 Хто за одну хвилину зможе дібрати п'ять дієслів, у коренях яких можливе чергування голосних звуків?

Букви *і*, *и*

У коренях слів після [ж], [ч], [ш] та [г], [к], [х] потрібно чітко вимовляти [і] та [и], які на письмі передаємо відповідно буквами *і* та *и*.

Букву *і* пишемо там, де вона позначає звук [і], який чергується з [о] або [е]. **НАПРИКЛАД:** *чіпляти* (бо *зачепити*), *міжгір'я* (бо *гора*).

Букву *и* пишемо там, де вона позначає звук [и], який не чергується. **НАПРИКЛАД:** *чижик*, *хитрий*, *жити*.

ОРФОГРАМА

- Букви *и* – *і* після *ж, ч, ш, щ* та *г, к, х* у коренях слів

281 Випишіть спочатку слова, у яких на місці пропуску слід уставити букву *и*, а потім – у яких слід уставити букву *і*. Обґрунтуйте орфограму. За потреби скористайтеся словником.

Ч..тати, веч..рній, ч..пляти, ключ..к, щ..лина, ч..сло, шк..льний, щ..пці, щ..чка, щ..т, легк..сть, ж..ття, ш..сть, ш..ти, х..ст, переш..птуватися, х..тати, х..жак, щ..льний, ч..слений, ч..стота.

§ 35. ЧЕРГУВАННЯ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

Про те, як при творенні слів чи зміні їхньої форми замість звуків [г], [к], [х] з'являються інші приголосні

ПРИГАДАЙМО. Які слова називають спільнокореневими?

282 А. Простежте, які зміни відбулися в коренях слів кожної групи.

1. Друг – друзі, дружити. 2. Молоко – у молоці, молочний.
3. Кожух – у кожусі, кожушок.

Б. Знайдіть у першій групі форму слова друг і спільнокореневе до нього слово.

В. На основі спостереження розкажіть, які можливі чергування приголосних в українській мові і за яких умов це відбувається.

В українській мові можуть чергуватися приголосні звуки.

Звуки, що чергуються	Приклади
$\begin{matrix} & [ж] \\ [г] & \swarrow \searrow \\ & [з'] \end{matrix}$	$\begin{matrix} & н\textcolor{blue}{і}ж\textcolor{blue}{ка} \\ но\textcolor{blue}{га} & \swarrow \searrow \\ & (на) ноз\textcolor{blue}{і} \end{matrix}$
$\begin{matrix} & [ч] \\ [к] & \swarrow \searrow \\ & [ц'] \end{matrix}$	$\begin{matrix} & ру\textcolor{blue}{ч}ка \\ ру\textcolor{blue}{ка} & \swarrow \searrow \\ & (в) ру\textcolor{blue}{ці} \end{matrix}$
$\begin{matrix} & [ш] \\ [х] & \swarrow \searrow \\ & [с'] \end{matrix}$	$\begin{matrix} & ву\textcolor{blue}{ш}ко \\ ву\textcolor{blue}{хо} & \swarrow \searrow \\ & (у) ву\textcolor{blue}{сі} \end{matrix}$
$\begin{matrix} [д] - [д\textcolor{blue}{ж}] \\ [зд] - [ж\textcolor{blue}{д}ж] \end{matrix}$	$\begin{matrix} ход\textcolor{blue}{і}ти - ход\textcolor{blue}{ж\textcolor{blue}{у}} \\ їз\textcolor{blue}{д}ити - ї\textcolor{blue}{ж\textcolor{blue}{д}жу} \end{matrix}$

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Приголосні [г], [к], [х] чергуються із [з'], [ц'], [с'] перед голосним [і].

283 Доберіть до поданих слів форми слова або спільнокореневі слова із чергуванням приголосних. Запишіть слова групами. Вимовте звуки, які чергуються, та підкресліть букви на позначення цих звуків.

ЗРАЗОК. Дорóга – у дорозі́, дорі́жка.

Молоко, флешка, рік, Кременчук, берг, книга, Острог, ворог, горох, тихо, муха, заходити.

284 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому подані слова вважаються спільнокореневими, хоча в їхніх коренях немає спільних звуків.

1. Річний – у році. 2. Нога – ніжка.

285 Поставте іменники у формі зазначеного біля них відмінка й запишіть. Вимовте звуки, які чергуються.

1. У давальному: Ольга, Галинка, учителька.
2. У місцевому: підлога, грядка, футболка.
3. У кличному: друг, парубок, козак.

286 Простежте, чи не відбувається чергування приголосних звуків за зміни форми назви вашого населеного пункту, мікрорайону, вулиці або назви річки, озера, урочища тощо, які є у вашій місцевості.

287 Прочитайте гумореску Грицька Бойка. Випишіть слова, у яких можливі чергування голосних або приголосних звуків. Хто знайде чотири таких слова? А хто шість? А хто сім?

НЕКУЛЬТУРНІ ХАЗЯЇ

Із гостини по сніжку
Хлопчики вертались,
А товариш запитав:
– Як вам гостювалось?
– Та нічого, все як слід...
Тільки, бачиш, друже,
В тому домі хазяї
некультурні дуже.
Навіть з наших козушин
Снігу не струсили...
То ми так, як увійшли,
І до столу сіли.

288 Змініть слова або доберіть до них спільнокореневі так, щоб відбулося чергування приголосних звуків.

Допомога, дружити, щітка, Прага, Кременчук, ріжок, річний, книжка, могти, берег, смуга, казати, сидіти, їздити.

289 Прочитайте речення, ставлячи подані в дужках слова в потрібній формі. Запишіть утворені слова. Підкресліть букви на позначення звуків, які чергуються.

1. На (язик) медок, а на (думка) льодок. 2. (Друг у множині) знаходить щастя, а перевіряє біда. 3. І короткий хвіст (муха) не подобається (Нар. творчість). 4. Червона калино, чого в (луг) гнешся? (І. Франко). 5. Близько сорока нових зірок з'являється в нашій (Галактика) кожного року (З енциклопедії).

290

ПОСПІЛКУЙТЕСЯ.

Як ви розумієте вислів «Друзів знаходить щастя, а перевіряє біда»?

§ 36. ЧЕРГУВАННЯ У – В, І – Й

Про те, коли потрібно вживати прийменник у, а коли – в, коли послугуємося сполучником і, а коли – й, а також про початкові букви у – в та і – й

291

А. Прочитайте вголос подані парами сполучення слів.

1. Дуб і береза – дуб й береза.
2. Почав іти – почав йти.
3. Працюють у нас – працюють в нас.
4. Побачив усіх – побачив всіх.

Б. Простежте, сполучення якої колонки вимовляти легше. Чому?

В. На основі спостереження зробіть висновок про те, у яких випадках треба вживати у, і, а в яких – в, й, щоб досягти милозвучності.

Засіб
милосвуч-
ності

Одним із засобів милозвучності української мови є чергування у – в, і – й. **ПОРІВНЯЙМО:**

працював <u>у</u> полі	працювала <u>в</u> полі
він <u>і</u> шов	вона <u>й</u> шла

Чергування У – В

Уживаємо У	Уживаємо В
між приголосними: <i>вечір у місті; наш учитель</i>	між голосними: <i>живе в Івано-Франківську</i>
на початку речення перед приголосним: <i>У лісі багато грибів. Увійшли до хати.</i>	на початку речення перед голосним: <i>В Одесі тепло.</i>
перед наступними <i>в, ф, св, хв, тв, льв</i> і под. (незалежно від закінчення попереднього слова): <i>зайшла у фойє</i>	після голосного перед приголосним (крім <i>в, ф, св, хв, тв, льв</i> і под.): <i>пішла в садок; наші вчителі</i>
після паузи (на письмі позначається розділовим знаком) перед приголосним: <i>Знаю, у чому секрет.</i>	після приголосного (у тому числі <i>в</i>) перед голосним: <i>човен в очереті; працював в Ужгороді</i>

Чергування *І – Ї*

Уживаємо <i>І</i>	Уживаємо <i>Ї</i>
між приголосними: <i>прийшов і запитав; він ішов</i>	між голосними: <i>Ольга й Андрій</i>
перед словом, що починається на <i>й, я, ю, є, ї</i> : <i>Ольга і Йосип; хто і як</i>	після голосного перед приголосним (крім <i>й, я, ю, є, ї</i>): <i>на траві й квітках; вона йшла</i>
після паузи (на письмі позначається розділовим знаком): <i>Звечоріло, і пішов дощ.</i>	
на початку речення: <i>І на тім рушничкові оживе все знайоме до болю</i> (А. Малишко).	
при зіставленні понять: <i>дні і ночі; батьки і діти; війна і мир</i>	

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Чергування *у – в, і – ї* чітко простежується в прозових творах, а в поетичній мові досить часто порушується з вимог ритму вірша.

292 І. Прочитайте текст. Визначте тематичні речення та ключові слова (словосполучення).

ВЕРБА

Майже в усіх народів є улюблені рослини-символи. У канадців, скажімо, клен, у росіян – береза, а в українців – верба й калина.

Верба – одне з найулюбленіших дерев у народі. Здавна супроводжує вона людські поселення й оселі. Обсадити вербою ставки й річки – значить укріпити береги, стримати зсуви. В усіх місцевостях України колись поширеними були тини з верболозу.

Здавна криниці переважно копали під вербою, бо вона – природний фільтр усіляких домішок. У річці воду для пиття також брали під цим диво-деревом, а у відро клали вербову дощечку. Це дезінфікує воду, поліпшує її смакові якості.

Верби-красуні над ставом – традиційна прикмета українського села (*З посібника*).

II. Простежте, як у тексті досягається милозвучність мовлення завдяки чергуванню *у – в, і – ї*. Поясніть ці чергування.

293 I. Спишіть сполучення слів, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте свій вибір.

Відпочили (у,в) аквапарку, (у,в) теплу воду, вихід (у,в) місто, купався (у,в) літку, читав (у,в) літку, працюють (у,в) трьох, працювати (у,в) трьох, зникли (у,в) лісі, день (і,й) ніч, Сашко (і,й) Юрко, дуби (і,й) ялини, знає (у,в) се, знав (у,в) се, фільм (і,й) де, друзі (і,й) дуть, наш (у,в) учитель, наші (у,в)чителі, зайшла (у,в) фойє.

II. З одним сполученням (на вибір) складіть і запишіть питальне речення.

294 Запишіть, розкриваючи дужки, сполучення так, щоб досягти милозвучності.

Човен (у,в) очереті, плавав (у,в) озері, ходімо (у,в) кіно, добре (у,в)читися, тренуватися (у,в) спортзалі, знятися (у,в) фільмі, уписав (у,в) овал, фото (у,в) Інтернеті, швидко (і,й)ди, почекайте (і,й) його, почекайте (і,й) нас, я (і,й) не знав, ціна (і,й) якість, Шевченко (і,й) сучасність, добро (і,й) зло.

295 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Поясніть свій вибір.

1. **Садок** (у,в)же одцвівся (і,й) густо (у,в)крив землю білими пелюстками (*Г. Тютюнник*). 2. Плачуть (і,й) моляться білі троянди (*Л. Костенко*). 3. (У,В) своїм краї, як (у,в) раї (*Нар. творчість*). 4. (У,В) степу ще дужче розжеврілось, (і,й) на **грядках**, (у,в) кого (у,в)же зорано, червоно виблискують скиби*, а (у,в) борознах, як **сніг** (у,в) проваллі, біліє опалий цвіт (*Г. Тютюнник*). 5. Тато щось майструє (у,в) дворі (і,й) задоволено на гойдалку поглядає (*В. Чухліб*).

* *Скіба* – шар землі, який вивертає плуг під час оранки.

II. До виділених слів доберіть форми слова або спільнокореневі слова із чергуванням звуків. Дібрані слова запишіть.

III. Підкресліть граматичні основи двох перших речень.

296 Складіть невелике повідомлення (5–8 речень) про рослини, які є символами українського народу, дотримуючись правил уживання у – в, і – й.

Урок розвитку мовлення

§ 37. ЕСЕ

Есе

Есе (франц. *essai* – «спроба», «проба», «нарис») – це твір-міркування в довільній формі невеликого обсягу з вільною композицією.

ПАМ'ЯТКА

Сім правил для написання цікавого есе

1. **Тільки позитивна мова** (описувати краще те, що є, а не те, чого немає.)
2. **Слова-зв'язки** (вони допомагають плавно переходити від однієї частини до іншої).
3. **Різна структура речень** (читати речення з однотипним порядком слів нудно; добре писати різні за довжиною речення).
4. **Зрозумілі слова** (розумійте значення слів, які ви вживаєте в есе; пишіть для того, щоб вразити змістом, а не словниковим запасом).
5. **Різні слова** (синонімія).
6. **Лаконічність.**
7. **Кожне слово важливе** (без повторів; кожне речення повинно нести унікальний зміст).

297

Напишіть невелике есе (розмірковування в довільній формі) про красу й милозвучність української мови.

§ 38. ПРАВОПИС ПРЕФІКСІВ *З-* (*ЗІ-*, *С-*), *РОЗ-*, *БЕЗ-*

ПРИГАДАЙМО. 1. Як вимовляємо префікс *з* перед дзвінкими приголосними?
2. Як вимовляємо кінцевий приголосний префіксів *роз-*, *без-* перед глухим приголосним?

298

А. Визначте префікс у поданих словах.

Скопіювати, списати, стоптати, сфотографувати, схитрувати.

Б. Назвіть у наведених словах букви, перед якими вжито префікс.

В. Зробіть висновок про те, за яких умов у префіксі пишемо букву *с*.

Префікс
з-(зі-,с-)

На письмі перед буквами **к, п, т, ф, х** префікс **з-** передаємо відповідно до вимови буквою **с**. Перед усіма іншими приголосними префікс **з-** передаємо на письмі буквою **з**. **ПОРІВНЯЙМО:**

сказати**з**шити**с**фотографувати**з**носити**Префікси**
роз-, без-

Префікси **роз-, без-** завжди пишемо з буквою **з**. **НАПРИКЛАД:** **роз**казати, **без**печний.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Для милозвучності та полегшення вимови перед коренем, який починається кількома приголосними, уживаємо звук [л]. **НАПРИКЛАД:** **зі**гріти, **ро**зігріти, **під**ігріти.

ОРФОГРАФИ

- Букви **з – с** у префіксі **з-(с-)**
- Буква **з** у кінці префіксів **роз-, без-**

299 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в першому слові в префіксі пишемо букву **з**, а в другому – **с**, хоча в обох випадках буква на позначення сумнівного звуку стоїть перед **х**.

Розхвилювався, **с**хвилювався.

300 Спишіть слова, уставляючи на місці пропуску букву **з** або **с**.

(З,С)куштувати, (з,с)плутати,
ро(з,с)стелити, бе(з,с)характер-
ний, (з,с)долати, (з,с)терпіти,
(з,с)бентежитися, (з,с)каламути-
ти, (з,с)цідити, (з,с)чорнілий,
бе(з,с)жальний, (з,с)чеплення,
(з,с)прожого, ро(з,с)порядження.

301 І. Прочитайте виразно текст, правильно наголошуючи виділені слова. Визначте тему й основну думку прочитаного.

РОДИННИЙ ЗАТИШОК

Яким теплом і лагідним родинним **затишком**, якою добро-
тою та материнською ласкою віє від тебе, рідна хато!..

З батьківської хати розпочиналося пізнання світу... Білі стіни, біла стеля – неначе виткані з маминого полотна. Сонячне сніп'я лилося через вікна, і від того на стінах вигравали розгаптовані* квітами рушники, розпростерті крила, немов жарптиці. На плоскімному **полотні** кукурікали вогнисті півники, кували голубі зозулі, воркували сизі горлиці. Червоні кетяги калини аж горіли в дозрілій пишноті. Золотисті китички хмелю звисали з рушників до самого столу й пахли хлібом. А може, то йшов дух від паляниць, які спекла мама на **капустяному** листі й поклала на столі, накривши білою скатертиною...

Хато моя, рідна батьківська хато! (За І. Цюпою).

* *Гаптований* – вишитий шовковими нитками, укритими тонким шаром золота або срібла.

II. Випишіть із тексту слова з префіксами *роз-*, *без-*, *з-* (*с-*).

302 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте написання.

1. Не (з,с)тримати хвилю Черемошу, коли він **зануртує**, (з,с)кидаючи з себе зимову одіж (*І. Пільгук*). 2. Недалеко від печери крикнула (з,с)полохано сова, вдарила крильми, (з,с)ко-
лихнувши тишу. 3. Люблю, коли в вікно ро(з,с)крите шумлять **бе(з,с)журно** дерева (*В. Сосюра*). 4. Сонце вже похилилося геть із полудня і стало над вершиною лісу, купаючи своє (з,с)кісне проміння в (з,с)пінених хвилях потоку (*І. Франко*).

 II. Поясніть лексичне значення виділених слів. За потреби скористайтесь тлумачним словником.

303 Уставте на місці крапок префікс *роз-* або *без-* і запишіть слова. Позначте корені й префікси.

...казати, ...шити, ...щеплений, ...кінечний, ...болісний,
...чарований, ...сумнівний, ...питати.

304 I. Утворіть від поданих слів нові за допомогою префікса *з-*, (*с-*, *зі-*). Запишіть утворені слова у дві колонки:

З буквою з (зі-) у префіксі	З буквою с у префіксі

Ховати, формувати, гадати, хвалити, рветься, єднати, сохнути, косити, рівняти, терти, планувати, чистити, цементувати.

II. З одним утвореним словом складіть і запишіть речення.

306 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Пригадайте й запишіть три прислів'я (приказки), у яких є слова з префіксами *роз-*, *без-*, *с-* (*с-*, *зі-*). Розберіть ці слова за будовою.

ВАРІАНТ Б. Випишіть із художніх творів чотири речення, у яких є слова з префіксами *роз-*, *без-*, *с-* (*с-*, *зі-*). Розберіть ці слова за будовою.

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте завдання.

Перевірте виконання, користуючись відповідями в додатках.

1. Літеру *и* на місці пропуску треба писати в кожному слові рядка

А ст..хати, хв..лястий, пш..ниця

Б чов..н, гр..міти, нев..димка

В ш..рокий, шел..стіти, ч..ревики

Г сх..лятися, кр..хкий, м..нулий

2. Правильну вимову відображає фонетичний запис слова

А вўзько [вўз'ко]

В солодкий [солóткий]

Б лéгко [лéгко]

Г вёрнешся [вёрне^ишс'а]

3. Уподібнення приголосних відбувається за вимови кожного слова рядка

А боротьба, злість

Б граєшся, швидкий

В зсунути довідка

Г вуздечці, клавіатура

4. Чергування приголосних відбувається за зміни обох слів рядка

А сопілка, калина

В муха, вітер

Б веселка, допомога

Г молоко, вікно

5. Правильно записано всі слова в рядку

А спитати, знести, зфальшивити

Б зкосити, зшити, бездіяльний

В спалений, розвідка, бесхитрісний

Г спекти, безпечний, розтривожити

6. Орфографічну помилку допущено в реченні

А Орбіту літа дописав листок і ліг на стежку, що прямує в осінь (М. Боровко).

Б ...Полину в безмежному просторі, легкий, як пір'їна (Д. Ткач).

В Коли на небі зарожевіла тоненька смушка, озеро почало прокидатися (Д. Ткач).

Г То пронесеться над болотом чайка, то промайне швидкий чибіс (А. Шиян).

7. Букву *т* на місці пропуску потрібно писати в обох словах рядка

А чес..ний, контраc..ний

В пес..ливий, радіс..ний

Б зап'яс..ний, піс..надцятий

Г кіс..лявий, очис..ний

8. Прийменник *в* потрібно поставити на місці обох пропусків у рядку

А човен ... очереті, гуляли ... саду

Б сидіти ... вагоні, співати ... хорі

В знімки ... фотографа, вітрина ... магазині

Г зима ... Карпатах, дуб ... лісі

9. Утворіть і запишіть прикметники від слів *щастя, тиждень*.**10. Запишіть слова *боротьба, вечірня* фонетичною транскрипцією.**

Об'єднайтеся в групи й підготуйте вікторину з 8–10 запитань на тему «Фонетика. Орфоепія» (на основі теоретичного матеріалу та вправ цього розділу).

Проект

Проведіть вікторину для учнів інших груп.

§ 39. ПОЗНАЧЕННЯ М'ЯКОСТІ ПРИГОЛОСНИХ НА ПИСЬМІ. ПРАВИЛА ВЖИВАННЯ ЗНАКА М'ЯКШЕННЯ

*Про те, якими буквами позначаємо на письмі
м'які приголосні звуки, коли пишемо знак м'якшення,
а також про правильну вимову*

ПРИГАДАЙМО. З якою метою використовують на письмі знак м'якшення?

307 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому у слові *колодязні* є три м'які приголосні звуки, проте немає жодного знака м'якшення. Наведіть аналогічні приклади.

М'якість приголосних на письмі позначаємо:

знаком м'якшення
день [ден']

буквою *i*
літо [л'іто]

буквами *я, ю, є*
хвиля [хвіл'а]

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Букви *ь, і, я, ю, є* можуть позначати м'якість відразу двох приголосних. **НАПРИКЛАД:** *стіл* [с'т'іл].

308 I. Прочитайте виразно вірш. Який його основний мотив?

РІДНА МОВА

Народилася я в Україні,
де річки й світанки сині-сині.
Змалку вчила мене моя мати
мову й рідне слово шанувати.
Моя рідна українська мова,
я люблю твоє співуче слово.
Я без нього – наче без родини,
бо я донька рідної України.
Серце моє квітне як в обнові,
коли чую українське слово.
А воно, як птах, небес сягає,
краще мови рідної немає.

О. Довгон'ят

II. Знайдіть слова з м'якими приголосними та визначте, як позначено м'якість цих звуків на письмі: а) знаком м'якшення; б) буквами *я, ю, є*; в) буквою *i*.

III. Розгляньте ілюстрацію до вірша та складіть за нею речення, використавши щонайменше одне зі знайдених слів.

309

А. Прочитайте слова парами.

Місцевий відмінок

у хатинці
у скриньнці
по стежинці
по доріженці

Називний відмінок

хатинка
скриньнка
стежинка
доріженка

Б. Зверніть увагу на наявність чи відсутність знака м'якшення в словах першої колонки. А чи в усіх словах другої колонки він є?

В. На основі спостереження зробіть висновок, як можна перевірити наявність чи відсутність знака м'якшення в словах першої колонки.

Уживання знака м'якшення	
Пишемо ь	Не пишемо ь
1. Після букв, які позначають м'які приголосні [д´], [т´], [з´], [с´], [ц´], [л´], [н´], [дз´], у кінці слова та складу (<i>ві<u>с</u>ь, дя<u>д</u>ько</i>)	1. Після букв на позначення губних, шиплячих і [г], [к], [х], [г] (<i>до<u>ш</u>, дрі<u>б</u></i>)
2. У суфіксах - <i>зьк</i> -, - <i>ськ</i> -, - <i>цьк</i> - (<i>мор<u>с</u>ький</i>)	2. Після <i>р</i> у кінці складу і слова (<i>Хар<u>к</u>ів, чо<u>т</u>ирма</i>)
3. У дієсловах на - <i>ть</i> -, - <i>ться</i> (<i>вча<u>т</u>ься</i>); у дієсловах наказового способу перед суфіксом - <i>ся</i> (<i>пого<u>д</u>ься</i>)	3. Після <i>н</i> перед <i>ж, ч, ш, щ</i> (<i>тон<u>ш</u>ий, промін<u>ч</u>ик</i>). <u>Виняток</u> : <i>ня<u>н</u>ь-чити, бринь<u>ч</u>ати, жень<u>ш</u>ень</i> і похідні від них слова
4. Після букви <i>л</i> перед буквою на позначення м'якого приголосного (<i>і<u>д</u>аль<u>н</u>я, сі<u>л</u>ь<u>с</u>ький</i>)	4. Між буквами на позначення м'яких або напівпом'якшених приголосних (крім випадків, зазначених у пунктах 3, 4 першої колонки) (<i>ку<u>з</u>ня, промін<u>ц</u>і</i>). <u>Виняток</u> : <i>ть<u>м</u>яний, рі<u>з</u>ь<u>б</u>яр</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Коли знак м'якшення уживається у формі **називного** відмінка іменника (*нянька*), то він **зберігається** й у всіх інших відмінках (*няньці*), а також в утворених від цього іменника прикметниках із суфіксом -*ин*- (*няньчин*). Коли ж у **називному** відмінку його нема, то й в інших відмінках і в прикметниках на -*ин*- його **не пишемо**. **ПОРІВНЯЙМО**:

Пишемо ь	Не пишемо ь
скринь <u>н</u> ці (бо скринь <u>н</u> ка) Оль <u>ч</u> ин, Оль <u>ц</u> і (бо Оль <u>к</u> а) нень <u>ц</u> і, нень <u>ч</u> ин (бо нень <u>к</u> а)	хатин <u>ц</u> і (бо хатин <u>к</u> а) Натал <u>ч</u> ин, Натал <u>ц</u> і (бо Натал <u>к</u> а)

ОРФОГРАМА

Знак м'якшення

310 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в першому слові після виділеної букви знак м'якшення не пишемо, а в другому – пишемо.

1. Волинський – тернопільський.
2. Олénці – Ваньці.
3. Промінчик – неньчин.

311 Подані іменники поставте у формі давального відмінка однини, а також утворіть від них прикметники із суфіксом *-ин-*. Запишіть слова групами. Підкресліть знак м'якшення і поясніть його наявність чи відсутність.

ЗРАЗОК. *Лялька – ляльці, ляльчин.*

Вихователька, Тетянка, яблунька, рибалка, матінка, донька.

312 Спишіть слова, уставляючи, де потрібно, знак м'якшення. Підкресліть орфограму.

Змен..шення, промін..чик, камін..чик, нен..чин, закін..чувати, дон..чин, брин..чання, гон..щик, камін..ці, підвод..ся, облич.., майбут..нє, черкас..кий, боїт..ся, колодяз..ний.

313 I. Спишіть речення, уставляючи, де потрібно, знак м'якшення. Поясніть його наявність чи відсутність.

1. Снігу мен..шає, чорними латами криєт..ся земля (*У. Самчук*). 2. Степ.. та воля – козац..ка доля (*Нар. творчість*). 3. Зліва, при мокрій долині..ці, кін..чались жита і починалася лука (*М. Коцюбинський*). 4. Із ледве чутним щебетанням низен..ко ластівка летить (*М. Рильський*). 5. О материн..с..ке слово, рідні очі, мені ви ніжніс..т.. і любов.. вливали (*В. Грінчак*).

II. Підкресліть слова, за вимови яких тверді приголосні змінюються на м'які (уподібнюються).

314 Випишіть послідовно спочатку слова, у яких пишемо знак м'якшення, а потім – у яких не пишемо.

Дібровон..ці, едел..вейс, хатин..ці, Олен..чин, ремін..чик, снігурон..ці, освіт..ній, нян..чити, лікар.., аргентинс..кий.

Ключ. Якщо ви правильно виконали завдання, то з перших букв слів кожної групи прочитаєте назви двох українських річок.

315 ПОПРАЦЬОУЄ В ПАРАХ. Складіть кожен словниковий диктант із шести слів на різні правила вживання знака м'якшення. Продиктуйте свій диктант однокласнику (однокласниці), перевірте написання.

316 І. Хто правильно визначить, скільки м'яких звуків є в кожному з поданих слів?

1. Танцювальний. 2. Яснісінький. 3. Схвильованість.

II. Запишіть за одну хвилину якомога більше слів, у яких: а) знак м'якшення пишемо в кінці слова; б) знак м'якшення пишемо після л.

317 І. Спишіть слова, уставляючи, де потрібно, знак м'якшення. Підкресліть орфограму й поясніть написання.

Сяд..мо, ковал..с..кий, велетен..с..кий, чотир..ма, вишен..ка, (у) скрин..ці, (на) сторін..ці, боїт..ся, низ..кий, нян..чити, **пiс..ня**, тан..цювати, різ..блення, камін..чик, брин..чить, мен..шен..кий, малесен..кий, надсилаєт..ся, донец..кий, Вас..чин, учител..чин, хлібопiч.., т..м'яний.

тонший
менший
камінчик

II. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією. Підкресліть м'які звуки.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

ОРФОЕПІЧНИЙ ТРЕНАЖЕР

Вимовте чітко слова, дотримуючись поданих інструкцій.

1. Вимовляйте [л] перед [е] твердо, не допускаючи його пом'якшення:

електрика, балет, білет, телефон, волейбол, лейтенант, лебідь, проблема, легенда, легко, колесо, елегантний, елементарний, календар, клеїти, папець.

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
ба[л]ет	ба[л']ет
[л]екція	[л']екція
проб[л]ема	проб[л']ема
те[л]ефон	те[л']ефон

2. Вимовляйте [з], [с] перед [е] твердо, не допускаючи їх пом'якшення:

газета, зерно, озеро, зебра, земля, вазелін, сезон, семеро, село, сестри, секрет, секунда, селезень.

§ 40. СПОЛУЧЕННЯ БУКВ ЙО, ЇО

Про те, коли у словах пишемо буквосполучення йо, а коли – їо, а також про правильну вимову

318 А. Прочитайте речення.

1. Степова далечінь знемагала в надвечірньому сонці, а тут все було ще соковитим, як **ранньою** весною (О. Гончар). 2. А ввечері, ще й сонце не зайшло, **батальйон** уже відвечерявся і знову шикувався: на цілу ніч мав бути марш та **бойові** навчання (О. Гончар).

Б. Знайдіть і вимовте вголос слова зі сполученнями букв *йо*, *ьо*.

В. Простежте, яке із цих сполучень пишемо на початку складу, а яке – у кінці складу.

Пишемо <i>йо</i>	Пишемо <i>ьо</i>
на початку слова або складу для позначення сполучення приголосного [й] з голосним [о]: <i>йод</i> , <i>його</i> , <i>район</i> , <i>Воробйов</i> , <i>мільйон</i>	у середині або в кінці складу для позначення м'якості приголосного перед [о]: <i>льон</i> , <i>тръох</i> , <i>Ковальов</i> , <i>сьогодні</i>

ОРФОГРАМА

Сполучення букв *йо*, *ьо*

319 І. Прочитайте слова вголос, правильно вимовляючи приголосні, м'якість яких позначено знаком м'якшення.

Льодовик, павільйон, йогурт, районний, Валерійович, дзьоб, ознайомлення, войовничий, польовий, третього.

ІІ. Поділіть слова на склади і запишіть. Підкресліть орфограму «сполучення букв *йо*, *ьо*», поясніть написання.

320 І. Спишіть слова, уставляючи сполучення *йо* чи *ьо*. Підкресліть орфограму. Перевірте написання за допомогою орфографічного словника.

Л..тчик, л..дяний, під..м, трет..го, бо..вий, пол..вий, зна..мий, бад..рий, міль..н, медаль..н, га..к, ..рж, буль..н, павіль..н, ма..р, Вороб..в, син..го, кур..з, ранн..го, ..дування, дз..бик, сер..зно, вол..вий, Корол..в, обідн..го.

ІІ. Виконайте фонетичний розбір виділеного слова.

321 Виконайте це завдання за варіантами. До кожного з поданих слів доберіть спільнокореневе зі сполученням букв *йо* чи *ьо*. Якщо хоча б один учень з вашого варіанта правильно добере слово, то ваш варіант одержить один бал.

Для першого варіанта. Працювати, сім, гай, поле, лід, синіти, літати.

Для другого варіанта. Хвилюватися, три, бій, воля, колір, ранковий, воювати.

322 І. Спишіть речення, уставляючи на місці крапок сполучення букв *йо* чи *ьо* та розкриваючи дужки. Підкресліть і поясніть вивчені орфограми.

1. Тихо пл(е,и)ве блакитними річками л..н (*М. Коцюбинський*). 2. Є тисячі доріг, міль..н ву(з,с)ьких ст(е,и)жинок, є

тисячі ланів, але один лиш мій (В. Симоненко). 3. Усе лякало нас: трава, що тихо ма..ріла, і гаю дал(ь)н..го стіна, що в заході горіла (Леся Українка). 4. Над яром явір тонкостанний калині сл..зи вит(е,и)рав (Д. Іванов). 5. Буде ще після ц..го простір лиману*, і віт(е,и)р попутний, і біла зам(е,и)тіль ча..к над головою (О. Гончар).

* Лимán – затока з морською водою або озеро поблизу моря.

II. Визначте частини мови й підкресліть члени речення в першому реченні. Поясніть уживання розділових знаків в останньому реченні.

323 Уявіть, що ви літньої пори йдете лісовою стежкою. Що ви відчуваєте? Що бачите навкруги? Про що думаєте? Розкажіть про це. Завершіть свою розповідь висловленням про необхідність дбайливо ставитися до природи. Використайте в тексті слова із сполученнями букв йо,ьо, та слова в переносному значенні. Ви можете скористатися поданими нижче словами.

мальовничий

бальорий

синьою

майоріти
тютькати

надвечірнього

раннього

сьогодні

схвилюваний

кольоровий

літнього

§ 41. УЖИВАННЯ АПОСТРОФА

Про те, коли перед буквами *я, ю, є, ї* пишемо апостроф, а коли не пишемо, а також про правильну вимову

ПРИГАДАЙМО. 1. Які є губні приголосні? 2. У яких випадках букви *я, ю, є* позначають два звуки?

324 А. Прочитайте слова, звертаючи увагу на вимову звуків, позначених виділеними сполученнями букв.

в'язати
бур'ян
б'ють

цвях
буряк
бюро

Б. У словах якої колонки чується звук [й], а також роздільна вимова губного приголосного перед цим звуком?

В. На основі спостереження зробіть висновок про роль апострофа.

Апостроф пишемо перед <i>я, ю, є, ї</i> :	Апостроф НЕ пишемо перед <i>я, ю, є, ї</i> :
1. Після букв <i>б, п, в, м, ф</i> : <i>рум'яний, солов'ї, черв'як</i>	1. Після <i>б, п, в, м, ф</i> , якщо перед ними в корені слова є буква на позначення приголосного, крім <i>р</i> : <i>св'ято, цв'ях</i>
2. Після <i>р</i> , що позначає твердий звук (у вимові чується [й]): <i>бур'ян, пір'я</i>	
3. Після префіксів, що закінчуються приголосним: <i>від'їзд, роз'яснення</i>	
4. Після першої частини складних слів, яка закінчується твердим приголосним: <i>дит'ясла, пів'яблука</i>	2. Після букви <i>р</i> , що позначає м'який звук [р'] (у вимові не чується [й]): <i>буряк, крюк</i>
5. У слові <i>Лук'ян</i> та похідних від нього словах: <i>Лук'яненко, Лук'янівка</i> тощо	

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Букви *я, ю, є, ї* після апострофа позначають два звуки – [йа], [йу], [йе], [йї]. **НАПРИКЛАД:** *м'ята* [мй'áта].

Орфограма
Апостроф

325 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому перше слово кожної пари пишемо з апострофом, а друге – без апострофа. Вимовте правильно слова.

1. Підв'язати – святкувати.
2. Торф'яний – медвяний.
3. Бур'ян – буряк.

326 Спишіть слова, уставляючи на місці пропуску, де потрібно, апостроф. Обґрунтуйте написання.

Цв..яшок, лл..ється, уп..ятьох, роз..яснити, медв..яний, риб..ячий, безправ..я, міжгір..я, глазур..ю, бр..язкіт, надхмар..я, верф..ю, зап..ястя, в..їжджати, пів..ями, львів..янин, зв..язківець, Примор..я, без..язикий.

327 Утворіть від поданих іменників прикметники за допомогою суфікса -ян-. Запишіть слова парами. Підкресліть орфограму. Вимовте правильно утворені слова.

ЗРАЗОК. Морква – морквяний.

Різдво, дерево, кров, кроква*, торф, солома, трава, тьма, зоря.

*Кр^оква – з'єднані під кутом два бруси, на яких тримається дах.

328 І. Спишіть слова, уставляючи, де потрібно, апостроф. Позначте префікси.

Без..язикий, підв..язати, роз..яснити, без..іменний, зв..язківець, з..їздити, возз..єднування, під..єднати, під..ярок, з..юрмитися, розм..як, без..ядерний, перед..ювілейний.

ІІ. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією.

329 Складіть усно невеликий текст-опис (3–4 речення) на тему «Квіти – очі природи», використавши якомога більше слів з довідки. Поясніть написання слів, як ви обрали.

ДОВІДКА. Рясно, духмяно, м'яко, різнобарв'я, різнотрав'я, медвяний, п'янкий, зів'ялий, надвечір'я, трав'янистий, в'ється, в'юниться, любов'ю.

Апостроф

330 ТРЕТЕ ЗАЙВЕ. У кожній групі слів знайдіть одне, яке відрізняється від інших написанням.

1. Мавп(')ячий, черв(')як, від(')ємний.
2. Трох(')ярусний, пів(')яблука, духм(')яний.
3. Р(')ясно, дзв(')якнути, з(')єднання.
4. Риб(')ячий, без(')язикий, верб(')я.

331 I. Випишіть спочатку слова з апострофом, а потім – без апострофа. Написання слів, щодо яких виникли сумніви, перевірте за словником.

Зв..язатися, медв..яний, під..їзний, зап..ястний, св..ятковий, різдв..яний, цв..ях, рівноправ..я, духм..яний, матір..ю, пів..ящика, тьм..яніє, солов..їний, любов..ю, міжгір..я, Лук..яненко, бур..яковий, лл..ється, моркв..яний, дит..ясла, св..ященик, переджнив..я, б..ється, мавп..ячий.

св..ято
духм..яно
пів'яблука
любов'ю

II. Поміркуйте, які дві орфограми «заховалися» в кожному з виділених слів.

332 Доберіть якомога більше слів, у яких після *б, п, в, м, ф* перед *я, ю, є, ї* не пишемо апостроф.

333 I. Спишіть речення, уставляючи, де потрібно, апостроф і розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть і поясніть усі вивчені орфограми й пунктограми.

1. Полум..яні язики відривалися від гілок поволі спадали до землі й кричали під ногами (*У. Самчук*). 2. Бджоли сонячним дощем падають на медв..яний лан (*М. Стельмах*). 3. Сміються плачуть солов..ї і б..ють піснями в груди (*Олександр Олесь*). 4. Маю я св..яте синівське право з матір..ю побути на самоті (*В. Симоненко*). 5. І океанів тих немає, щоб вірні роз..єднать серця (*М. Рильський*).

II. Знайдіть два слова, у кожному з яких звуків більше, ніж букв. Запишіть ці слова фонетичною транскрипцією.

334 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ви загубили ключі, тому вирішили написати оголошення й повісити його біля свого будинку. Які слова в поданому оголошенні ви напишете з апострофом?

10 березня біля п(')ятого під(')їзду будинку загублено зв(')язку клячів із дерев(')яним брелóком, на якому вирізьблено ім(')я Св(')ятослав. Про знахідку прошу повідомити за номером ...

Наперед вд(')ячний(-а).

335 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть словниковий диктант із шести слів на різні правила вживання апострофа. Продиктуйте диктант однокласнику (одно-класниці), перевірте написання.

§ 42. УСНИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ З ЕЛЕМЕНТАМИ РОЗДУМУ

ПРИГАДАЙМО. Чим роздум відрізняється від розповіді?

336 I. Прослухайте текст із голосу вчителя чи однокласника. Визначте тему й основну думку.

КІНЬ УТІК

Це було в четвертому класі. Усі схилюлися над зошитами. Учитель дав задачі – і діти працювали самостійно.

На останній парті сидить Вітя. Він уже закінчував розв'язувати, коли на парту впала записка.

«Знову, мабуть, від Петрика, – подумав собі. – Знову просить ковзани. Чого я маю весь час йому їх давати?»

– Іване Петровичу, – сказав Вітя, – мені хтось записку кинув... Хіба ж можна записки на уроці писати?

– Записки на уроці писати не можна, – відповів Іван Петрович. – Але як уже тобі хтось написав, то розповідати про неї вчителю недобре, Вітю. Записка – це ж таємниця, що мусить бути відома тільки тобі й твоєму товаришеві. А ти розкриваєш свою таємницю. Візьми записку, заховай, на перерві прочитаєш...

Вітя почервонів. Тепер йому стало зрозуміло, що він немовби пішов з доносом на товариша.

У класі тиша. Хлопці час від часу піднімали голови, позирали на Вітю, і в їхніх поглядах він бачив подив і обурення.

Вітя розгорнув записку й прочитав: «Вітю, – писав Петрик, – я намалював вогнегривого коня. Якщо хочеш, дам тобі».

На перерві Вітя підійшов до Петрика.

– Давай коня... – сказав.

– Утік кінь, – тихо відповів Петрик (*В. Сухомлинський*).

II. Доведіть, що прослуханий текст є розповіддю з елементами роздуму.

III. Докладно перекажіть текст (усно), користуючись власним або поданим нижче планом.

IV. Поясніть, до яких видів мовленнєвої діяльності ви вдавалися, виконуючи вправу.

План

1. Це було в четвертому класі.
2. Записка від Петрика.
3. Записка – це таємниця.
4. Подив й обурення однокласників.
5. Утік кінь.

§ 43. ПОДВОЄННЯ БУКВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЗБІГУ ОДНАКОВИХ ПРИГОЛОСНИХ

Про те, як на межі частин слова збігаються однакові приголосні, та про позначення цих звуків двома однаковими буквами

ПРИГАДАЙМО. Що таке корінь, префікс і суфікс слова?

337 А. Прочитайте вголос слова. Зверніть увагу на вимову звуків, які позначені двома однаковими буквами.

Осі́нній, со́нний, оббі́гти, бе́ззвучний, спе́ццех.

Б. На межі яких частин слова збігаються ці приголосні?

В. Зробіть висновок, у яких випадках простежується збіг однакових приголосних.

Подвоєння
букв

Збіг
приголо-
сних

Приголосні звуки в деяких випадках вимовляємо довше, ніж звичайно. На письмі такі звуки позначаємо **подвоєними буквами** (двома однаковими буквами), а в транскрипції – значком [:]. **НАПРИКЛАД:** *осі́нній* [ос'і́н':ій].

Два однакові приголосні звуки можуть збігатися на межі:

✓ префікса й кореня	<i>ві́дділити, оббі́гти</i>
✓ кореня й суфікса	<i>де́нний, розрі́сся</i>
✓ двох суфіксів	<i>глиби́нний, письме́нник</i>
✓ частин складного слова	<i>спор́ттовари, спе́ццех</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У прикметниках, утворених від іменників за допомогою суфіксів **-ан-** (**-ян-**), **-ин-**, **-ін-**, букву **н** не **подвоюємо**. **НАПРИКЛАД:** *єли́нний, журавлі́ний, солов'ї́ний*.

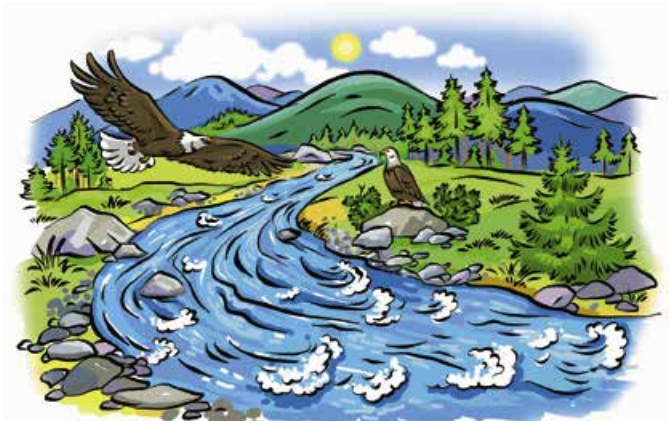
ОРФОГРАМА

Подвоєні
букви

338 І. Прочитайте текст. Обґрунтуйте його поділ на абзаци. Чи доводилося вам бувати на гірських річках? Розкажіть про свої враження.

ПІСЕННА ДУША ЧЕРЕМОШУ

Віддавна переказують, що до схід сонця злітаються із Чорногóri* найдужчі орли полоскати свої дзьоби і крила в бистрині Черемошу. Річка ця несе водограї, щоб химерними закрутинами

обіймати задумливі гуцульські гори. Шумить, вирує і піниться Черемош, як оскажений, розпорошує дрібні бризки, **оббиває камінні береги**, нестримним плином перекочує через холодні брили...

Про що шепочуть **пінні** хвилі? Які таємниці ховає в собі незмовкна мелодія невидимих струн зачарованої арфи? Яку пісню награв вона, де її початок і кінець? Серцем пізнавати її **глибинну** печаль і коломийково-грайливі наспіви – така вдача гуцула, що увібрав у свою мову та пісню голос рідної річки.

Снує одвічну пісню **швидкоплинний** Черемош, а її відгомін западає в душу, наповнюючи емоціями, яких не змити хвилями часу... (За І. Пільгуком).

**Чорногора – гірський масив у Карпатах.*

II. Знайдіть і вимовте шість словосполучень зі словами, у яких є подвоєні букви. Поясніть особливості вимови та написання цих слів.

339 I. Запишіть слова в три колонки залежно від місця збігу приголосних: 1) на межі префікса й кореня; 2) на межі кореня та суфікса; 3) на межі частин складного слова. Позначте корені в словах, підкресліть орфограми.

Туманність, **пасся**, **годинник**, **віддалятися**, **юннат***, **беззубий**, **фіззарядка**, **оббитий**, **стінний**, **сезонний**, **роззброїти**.

**Юнна́т – юний натураліст.*

II. Виділене слово запишіть фонетичною транскрипцією. Визначте в ньому кількість звуків і букв.

340 Спишіть слова, уставляючи, де потрібно, пропущену букву.

Під..убний, закон..ий, возніс..я, орлин..ий, беквен..ий, адресован..ий, гречан..ий, перед..ень, роз..броїтися, роз..ути-ся, охорон..ий.

341 Утворіть і запишіть слова з подвоєними буквами, додаючи до поданих слів один із префіксів з довідки. Позначте ці префікси, підкресліть та поясніть орфограми.

Земельний, зоряний, ділити, з'єднувати, дати, бити, бігати, бризкати, дерти, дражнити.

ДОВІДКА. Без-, від-, об-, воз-, під-.

342 Утворіть і запишіть слова з подвоєними буквами, додаючи до поданих слів суфікс -н-. Позначте цей суфікс, підкресліть та поясніть орфограми.

ЗРАЗОК. Камін – камі^нний.

Полудень, телефон, закон, рівнина, зміна, мільйон, екран, істина, судина, салон, баштан.

343 Поясніть відмінність у вимові, написанні та значенні виділених слів кожної пари. Якими частинами мови є ці слова? З кожним словосполученням однієї пари (на вибір) складіть усно одне речення.

Ціна товару – цінна порада; хвилина мовчання – хвилинна перерва; відома істина – істинна мужність.

ПОРІВНЯЙМО:

Пишемо -нн-	Пишемо -н-
Змін+н+ий (бо утворено від зміна)	Бджол+ин+ий (бо утворено від бджола)

344 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Спишіть словосполучення, уставляючи, де потрібно, букву н. Перевірте одне в одного правильність виконання завдання.

Цін..ий подарунок, журавлин..ий клич, двохвилин..а затримка, осин..е гніздо, Півден..ий Буг, щоден..е меню, олов'ян..ий солдатик.

туманний
туманність
туманно

345 I. Спишіть слова, уставляючи, де потрібно, пропущену букву. Обґрунтуйте написання.

Дерев'ян..ий, глибин..ий, безвин..о, закон..о, безсон..ий, від..авна, бджолин..ий, без..ахисний, електрон..ий, кін..ий, під..аватися, годин..ик, закордон..ий, від..звонити, роз..броїти, спорт..овари, розріс..я.

II. Запишіть виділені слова фонетичною транскрипцією. Які орфограми «заховалися» в кожному з них?

346 Чи правильним є твердження, що в слові віддзвеніти на межі префікса й кореня спостерігається збіг однакових приголосних? А подвоєння букв? Обґрунтуйте відповідь, доберіть аналогічні приклади.

§ 44. ПОДВОЄННЯ БУКВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ПОДОВЖЕНИХ ПРИГОЛОСНИХ

Про те, у яких випадках у словах подовжуються приголосні звуки, та про позначення таких звуків на письмі двома однаковими буквами

ПРИГАДАЙМО. 1. Які є м'які звуки? 2. За якої умови шиплячі звуки напівпом'якшуються?

347 А. Прочитайте вголос іменники жіночого роду. Визначте їхнє число та відмінок.

ніччю	радістю
папороттю	щирістю
памороззю	любов'ю

Б. Між якими звуками (голосними чи приголосними) стоять звуки, позначені виділеними буквами?

В. Зробіть висновок про подвоєння букв в іменниках жіночого роду.

Подовження

Подвоєними буквами позначаємо на письмі подовжені м'які й напівпом'якшені приголосні.

Подовжуються приголосні [д´], [т´], [з´], [с´], [ц´], [л´], [н´], [ж´], [ч´], [ш´] між голосними в таких випадках:	Приклади
в іменниках середнього роду на -я. Виняток: назви малих за віком тварин (<i>гусе^ня, качен^я</i>)	<i>збіжж^я, знанн^я, гілл^я, читанн^я</i>
у деяких іменниках чоловічого й жіночого роду на -я. Виняток: слово <i>статт^я</i> у формі Р. в. мн. – <i>статей</i>	<i>судд^я, Ілл^я, рілл^я, статт^я</i>
в іменниках жіночого роду, що закінчуються на приголосний, у формі орудного відмінка однини	<i>пічч^ю, подорожж^ю</i>
у формах дієслова <i>лити</i> та споріднених дієсловах	<i>лл^ю, зілл^{яти}</i>
у прислівниках на -нн ^я , -нн ^ю	<i>спросо^{нн}я, попідти^{нн}ю</i>

Подовження зберігається і в усіх похідних словах (*життя – життєвий, гілля – гіллячка*).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

1. Приголосні подовжуються, якщо стоять між голосними. **НАПРИКЛАД:** митт^ю, АЛЕ: радист^ю, безсмерт^я.

2. Не подовжуються губні приголосні та [p]. **НАПРИКЛАД:** любов'ю, кров'ю, матір'ю.

348 I. Поясніть наявність чи відсутність подвоєння букв у поданих географічних назвах.

Запоріжжя, Закарпаття, Поволжя, Поділля, Білогір'я, Білопілья, Полісся, Заболоття, Россю, Прип'яттю, Керчу.

II. Чи є в місцевості, де ви проживаєте, географічні об'єкти, назви яких пишемо з подвоєними буквами?

349 Спишіть слова, уставляючи, де потрібно, пропущену букву.

Ган..а, смирен..ий, вишукан..ість, священ..ий, Січ..ю, суд..івський, Криворіж..я, дозвіл..я, Рос..ю, Волин..ю.

350 *ЧОМУ ТАК?* Поясніть, чому одне з поданих слів пишемо з подвоєними буквами, а інше – без подвоєних букв.

Блакиттю – гордістю.

351 I. Поставте іменники у формі орудного відмінка однини й запишіть, поряд зазначте подовжений звук (якщо він є). Підкресліть орфограми, поясніть написання.

ЗРАЗОК. Молоддю [dː].

Міць, честь, суміш, подорож, мідь, сталь, щедрість, глазур, розповідь, ніч, вись, якість, любов, паморозь, медаль, печаль.

II. Вимовте утворені слова, дотримуючись правил орфоепії.

352 I. Прочитайте текст. Визначте його тему, тип мовлення. Чим приваблює відвідувачів заповідник «Асканія-Нова»?

«АСКАНІЯ-НОВА»

Є на півдні України заповідник «Асканія-Нова». На його території лежить цілинний степ, є перелоги, дендропарк*, зоопарк, землі сільськогосподарського призначення, населені пункти.

Щорічно «Асканію-Нову» відвідують десятки тисяч людей. Хтось приїздить, щоб ознайомитися із системою збереження довкілля, вивчити природні процеси. А хтось просто насолоджується подорожжю, прямуючи до місць відпочинку на узбережжях Чорного й Азовського морів...

У заповіднику можна натрапити на лисицю, захоплену полюванням на полівок, сполохати зайця, побачити оленя, байбаків, які вигріваються на земляних горбочках біля нір. Тут науковці виявили майже 500 видів квіткових рослин.

Неповторні краєвиди степу зі стадами екзотичних й аборигенних копитних тварин, чудова природа, місцини з буйною рослинністю створюють дивовижне **відчуття безмежжя** і допомагають людині зрозуміти своє місце на планеті Земля (*Із журналу*).

* *Дендропарк* – великий парк з різними видами дерев і кущів.

II. Випишіть слова з подвоєними буквами. Підкресліть ті з виписаних слів, у яких подвоєні букви позначають подовжені приголосні. Поясніть вимову й написання.

III. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією. Вимовте їх, дотримуючись правил орфоепії.

353 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. З якою метою створюють заповідники і що в них можна побачити? Що зображено на фото до попередньої вправи?

354 I. Спишіть речення, уставляючи, де потрібно, пропущені букви. Підкресліть вивчені орфограми, поясніть написання.

1. Істин...а ввічливість полягає в доброзичливому ставлен...і до людей (*Ж.-Ж. Руссо*). 2. Від серця до серця мелодія л...ється (*П. Перебийніс*). 3. Сонце стоїть високо, сипле рясним промін...ям у відкриті юні облич...я (*О. Гончар*). 4. Колисав мою колиску вітер рідного Поділ...я і зливав на сон...і вії степового запах зіл...я (*Олександр Олесь*).

II. Знайдіть в останньому реченні слова, до яких можна дібрати форми слова або спільнокореневі слова із чергуванням звуків. Запишіть слова парами.

355 ТРЕТЕ ЗАЙВЕ. У кожній групі слів знайдіть одне, яке відрізняється від двох інших особливостями написання.

1. Л...ється, передгроз...я, стат...ей.
2. Лют...ю, хитріст...ю, кров...ю.
3. Ган...а, качен...я, вугіл...я.

ллється гіллячка Ілля матір'ю
--

356 Спишіть слова, уставляючи, де потрібно, пропущені букви. Підкресліть орфограми й обґрунтуйте написання. За потреби скористайтеся орфографічним словником.

Плавaн...я, облич...я, зал...ється, гіл...ястий, любов...ю, стал...ю, безділ...я, щеплен...я, гусен...я, ділен...я, пам'ят...ю, скатерт...ю, колос...я, Поліс...я, безсмерт...я, відкрит...я, ртут...ю, насін...я, суд...я, стат...я, стат...ей, Іл...я, зіл...я, бажан...я, свіжіст...ю, зран...я, навман...я.

§ 45. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З РОЗДІЛУ «ФОНЕТИКА. ГРАФІКА. ОРФОЕПІЯ. ОРФОГРАФІЯ»

357 І. Прочитайте вголос текст, дотримуючись орфоепічних правил. Визначте його тему й основну думку. Що корисного для себе ви дізналися?

СНІДАЙТЕ ВЧАСНО

Сніданок – найважливіша частина нашого щоденного меню. Від того, що ми з'їли вранці, багато в чому залежить наше самопочуття протягом дня.

Учені довели, що люди, які нехтують сніданками, більшою мірою схильні до стресів, судинних захворювань, депресії та ослаблення імунітету. Крім того, якщо вранці ви не поїли, будьте певні, що за обідом з'їсте мінімум у два рази більше, ніж зазвичай, щоб відновити витрачені сили.

Привчіть себе їсти не раніше, ніж через півгодини після **пробудження**. Уставши з ліжка, випийте півсклянки **тепленької** води. Це активізує процеси **життєдіяльності** в організмі. Якщо ви не любите звичайну воду, додайте туди кілька крапель лимонного соку або чайну ложку меду. Випивши води, займіться звичними справами: прийміть душ, одягніться, зберіть сумку. За цей час шлунок почне працювати – і ви відчуєте легкий голод (*Із журналу*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Знайдіть по два слова з двома: а) м'якими звуками; б) дзвінками звуками; в) глухими звуками.
2. Запишіть виділені слова фонетичною транскрипцією. Назвіть у них букви та вимовте звуки.
3. Знайдіть щонайменше три слова, під час вимови яких приголосні уподібнюються.
4. Знайдіть щонайменше два слова, які можна змінити або до яких можна дібрати спільнокореневі слова так, щоб відбулося чергування звуків.
5. Поясніть доцільність чергування у – в.
6. Випишіть п'ять слів з вивченими орфограмами, обґрунтуйте написання.
7. Виконайте фонетичний розбір слова *сніданок*.

358 I. Спишіть прислів'я, розкриваючи дужки. Підкресліть вивчені орфограми, поясніть написання.

1. Без нашого Гриця вода не осв(')ятит(ь)ся. 2. В(е,и)лике дер(е,и)во поволі росте. 3. Під л(е,и)жачий камінь вода не т(е,и)че. 4. Хоч бли(з,с)ько, та сли(з,с)ько. 5. Яке корі(н,нн)я, таке й насі(н,нн)я. 6. Лобом муру не проб(')єш(ь). 7. (І,Й)буд(е,и)нь, і н(е,и)діля – усе лінивому безді(л,лл)я. 8. Дома (і,й)стіни допом(о,а)гають.

II. Вивчіть напам'ять два з поданих прислів'їв (на вибір).

359 *ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.* Тема для розмови – «Чому в народі кажуть, що дома й стіни допомагають?».

360 I. Спишіть слова, розкриваючи дужки.

Т(е,и)матичний, ож(е,и)леদিця, др(е,и)жати, гря(д,т)ка, моту(з,с)ка, соло(д,т)кий, шви(д,т)кий, **тиж(д)невий**, пес(т)ливий, чес(т)ний, барабан(ь)щик, вишен(ь)ці, вікон(ь)ця, львів(')янин, розм(')якшити, **різдв(')яний**, торф(')янистий, дал(л)ю, радіст(т)ю, незмін(н)ий, без(з)ахисний.

II. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією.

361 САМООЦІНКА. Продовжте усно фрази.

1. Під час вивчення теми «Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія» я дізнався (дізналася) багато нового. Наприклад, як...
2. Найлегшим під час опрацювання матеріалу для мене було...
3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

Готуємося до тематичного оцінювання

Перевірте виконання, користуючись відповідями в додатках.

1. Підкреслена буква позначає той самий звук в усіх словах рядка

А Терно <u>п</u> іль, мо <u>н</u> ітор, р <u>і</u> шення	В купат <u>и</u> ся, <u>т</u> иса, <u>т</u> яму <u>щ</u> ий
Б <u>с</u> іль, <u>с</u> ю <u>т</u> а, <u>с</u> ьом <u>г</u> а	Г <u>д</u> испл <u>е</u> й, Одес <u>а</u> , Дн <u>і</u> стер

2. Апостроф на місці пропуску треба писати в усіх словах рядка

- А різдв..яний, під..еднати, ластів..я
 Б тьм..яний, суб..ективний, пів..ідальні
 В арф..ярка, зв..язківець, бар..ер
 Г св..ященик, розв..язати, безвір..я

3. Знак м'якшення на місці пропуску треба писати в усіх словах рядка

- А полтавс..кий, балкон..чик, здаєт..ся
 Б брин..чати, сіл..ський, внучен..ці
 В сім..десят, малесен..кий, зірон..ці
 Г на стеблин..ці, черкас..кий, дз..обати

4. Подвоєні букви треба писати в усіх словах рядка

- А гуаш..ю, радіст..ю, зустріч..ю
 Б маз..ю, недбаліст..ю, заметіл..ю
 В акварел..ю, подорож..ю, мит..ю
 Г мід..ю, матір..ю, тін..ю

5. Букву н на місці пропуску потрібно писати в обох словах рядка

А дерев'я <u>н</u> .. <u>ий</u> , щоден.. <u>ик</u>	В глибин.. <u>ий</u> , юн.. <u>ий</u>
Б ячмін.. <u>ий</u> , глинян.. <u>ий</u>	Г район.. <u>ий</u> , мільйон.. <u>ий</u>

6. Букву й на місці пропуску потрібно писати в обох словах рядка

А сь.. <u>о</u> годні, медаль.. <u>он</u>	В баталь.. <u>он</u> , ль.. <u>о</u> довий
Б буль.. <u>он</u> , міль.. <u>он</u>	Г поль.. <u>о</u> вий, ма.. <u>о</u> ріти

7. Орфографічну помилку допущено в реченні

А Дерево стояло ще голе, однак на віттях його вже починалося життя (*Ю. Бедзик*).

Б І ніч проминула, і сон не приніс забуття (*Л. Костенко*).

В Тьмяно полискували наповнені водою колії (*О. Гончар*).

Г Люблю довкіля степове безкрає, могутні м'язи рідної землі (*В. Стус*).

8. Правильну вимову відображає звуковий запис слова

А зв'язок [зв'азók]

В латаття [латат'а]

Б в'ється [вйёт'с'а]

Г каньйон [канйóн]

9. Доберіть слово з подвоєними буквами та складіть з ним речення.

10. Запишіть іменники *любов*, *юність*, *сіль* в орудному відмінку однини.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що вивчає фонетика, орфоепія та орфографія?

2. У чому полягає відмінність у творенні приголосних і голосних звуків? Наведіть приклади дзвінких і глухих, м'яких і твердих приголосних.

3. Як позначають м'якість приголосних на письмі? Наведіть приклади.

4. Дайте визначення складу слова. Наведіть приклад поділу слова на склади.

5. Як правильно перенести слово з рядка в рядок? Наведіть приклади.

6. Які звуки й за яких умов уподібнюються? Наведіть приклади.

7. Які чергування голосних і приголосних характерні для української мови? Наведіть приклади.

8. Що таке спрощення? У яких групах приголосних воно відбувається?

9. Які приголосні й за яких умов подовжуються? Наведіть приклади.

10. Назвіть орфограми, вивчені в цьому розділі. Доберіть по два приклади на кожну з них. Поясніть написання дібраних слів.

Урок розвитку мовлення

§ 46. ПИСЬМОВИЙ ТВІР-РОЗДУМ У ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ

ПРИГАДАЙМО. Які особливості тексту-роздуму?

362 Напишіть твір-роздум на одну з поданих тем у художньому стилі, попередньо склавши план. Розпочніть роботу з визначення теми й основної думки майбутнього висловлення.

1. Яке народне свято мені подобається найбільше і чому?
2. Чому людина має бути чемною? 3. Коли людина стає дорослою? 4. Чому потрібно захищати слабших? 5. Чому потрібно вивчати іноземну мову?

363 I. Прочитайте твердження (тези). Доберіть переконливі аргументи, за допомогою яких можна було б довести кожне з них.

1. Кожна людина повинна знати послідовність розташування літер в алфавіті.
2. Пропускати уроки без поважних причин не можна.
3. Діти повинні не лише вчитися, а й допомагати своїм батькам по господарству.
4. Говорити правду не завжди легко.

II. Напишіть твір-роздум за одним із тверджень (на вибір) у художньому стилі, попередньо склавши план висловлення. Скористайтеся словами (сполученнями слів) з поданої нижче таблиці, щоб поєднати тезу й аргументи, а також приєднати висновок.

Текст-роздум

Теза	Аргументи	Висновок
<i>тому що через те, що по-перше по-друге наприклад</i>		<i>отже тому таким чином</i>

Збірник творчих робіт**Проект**

Об'єднайтеся в групи (по 2–5 учнів) і колективно виконайте запропоноване творче завдання (на вибір).

Види творчих завдань:

- написати казку, оповідання чи вірш;
- скласти комікс;
- намалювати ілюстрацію, плакат чи карикатуру;
- розробити макет головної сторінки веб-сайту (на аркуші паперу).

Орієнтовні теми творчих робіт: «У світі фонетики та орфоепії», «Пригода в країні Звуків», «Як подружилися голосні й приголосні звуки», «Букви в гостях у звуків», «Острів Фонетики», «Секрети орфографії», «Царівна Орфоепія», «Букви та звуки в туристичному поході».

Оформіть роботу на стандартному аркуші паперу. Скріпіть аркуші з роботами учнів свого класу в одну книжку; зробіть обкладинку, доберіть назву, укажіть клас, школу, рік видання.

ЦІКАВО ЗНАТИ

ЧИ РОЗМОВЛЯЮТЬ ТВАРИНИ?

Свою мову мають і тварини, і рослини. Бджола, наприклад, повернувшись до вулика, виконує своєрідний «танець»: він сигналізує іншим, куди потрібно летіти.

Здатність папуг досить точно наслідувати людське мовлення зовсім не означає, що вони можуть свідомо володіти людською мовою. Отже, набір звукових сигналів у тварин лише зі значними застереженнями можна назвати *мовою тварин* (Із довідника).

У СВІТІ БУКВ

Власні назви можуть позначатися різною кількістю букв. У Норвегії, наприклад, є містечко, що зветься *А*, у Франції – село *І*. На території Росії є річки *Ю* і *Я*.

* * *

Є словники, у яких слова розміщено за алфавітом не перших, а останніх літер слова. **НАПРИКЛАД:** *а, ба, баба, прабаба* і т. д. Такі словники називаються зворотними.

НА ДОЗВІЛІ

МОВНИЙ ЕКСПРЕС

Добираючи слова, потрібно дістатися від одного міста до іншого. Умова: кожне наступне слово має починатися складом, на який закінчується попереднє. Наприклад, здійснити поїздку від *Калинівки* до *Володарки* можна так: *Калинівка – ка-ли-на – на-пра-во – Во-лодарка*.

Здійсніть такі поїздки: Жмеринка – Васильків, Полтава – Канів, Ялта – Калуш, Черкаси – Запоріжжя, Одеса – Коломия, Бровари – Козятин, Лубни – Коломия.

УСМІХНІТЬСЯ

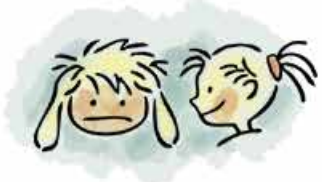
– Васильку, – звернувся вчитель до учня, – як буде минулий час від дієслова «прокидатися»?

– Спати, – відповідає учень.

* * *

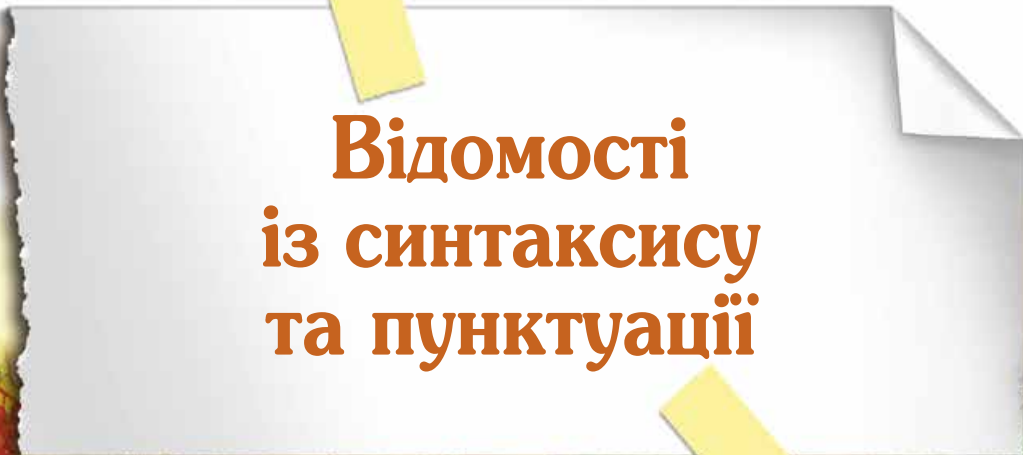
– Як ви впізнали, що я українець? Ви хіба чули, як я говорив українською?

– Ні, але я чув, як ви говорили англійською.

*Мова – це море, у якого немає дна
і берегів, яке багатоманітне і невичерпне.*

Валерій Шевчук

Відомості із синтаксису та пунктуації

Ви знатимете:

- що вивчає синтаксис і пунктуація;
- види речень за метою висловлення.

Ви вмітимете:

- правильно виділяти словосполучення, головні й другорядні члени речення;
 - будувати речення з однорідними членами, звертаннями, вставними словами, складні речення та речення з прямою мовою;
 - правильно інтонувати речення різних видів;
 - розставляти та обґрунтовувати розділові знаки;
 - використовувати в мовленні синонімічні словосполучення, різні види речень, виражальні можливості другорядних членів речення.
-

Синтаксис (від *грец.* syntaxis – побудова, поєднання) – це розділ мовознавства, що вивчає словосполучення і речення.

Пунктуація (від *лат.* punctum – крапка) – це розділ мовознавства, що вивчає правила вживання розділових знаків.

§ 47. СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

Про те, чим словосполучення відрізняється від слова й речення, а також про головне та залежне слово у словосполученні

ПРИГАДАЙМО. Чим словосполучення відрізняється від слова?

364 А. Прочитайте сполучення слів трьох колонок.

на дисплеї	кучеряві хмари	брат і сестра
перед школою	підземний перехід	флешка й диск

Б. У якій з них подано словосполучення? Для виконання завдання скористайся алгоритмом.

В. Зробіть висновок про особливості словосполучення.

Поняття словосполучення

Головне і залежне слово

Словосполучення – це щонайменше два самостійних слова, одне з яких є головним, а інше – залежним. **НАПРИКЛАД:** джерельна вода, дивитися фільм.

Головним називають слово, від якого ставлять питання. **Залежним** називають слово, яке відповідає на поставлене питання.

НАПРИКЛАД, у словосполученні *джерельна вода* головне слово – *вода*, бо від нього ставимо питання, а залежне слово – *джерельна*.

яка?
↓
джерельна вода

яка?
↓
○ ⊗

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

На відміну від слова, словосполучення точніше називає предмет, ознаку, дію, явище. Від речення словосполучення відрізняється тим, що не виражає закінченої думки.

365 I. Прочитайте словосполучення. Визначте в них головні й залежні слова. Поставте питання від головного слова до залежного. Запишіть словосполучення за зразком.

ЗРАЗОК.

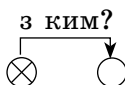
як?
 $\times$ $\swarrow$
 їхати швидко

Багата уява, схожий на батька, швидко бігти, спортивний зал, відчувати спрагу, повернутися вчора, звернутися з проханням, швидше за всіх.

II. Складіть і запишіть речення з двома словосполученнями (на вибір).

III. Складіть словосполучення за схемою

366 I. Розподіліть словосполучення на три групи й запишіть: а) з головним словом дієсловом; б) з головним словом іменником; в) з головним словом прикметником. Поставте усно питання від головного слова до залежного.

Добре вчитися, вищий за брата, зустрітися з товаришем, висока нагорода, схожий на матір, нетлінна краса, працелюбні мурашки, вирощувати гриби, красивий у роботі, останній місяць, виходити з хати, пишатися успіхами.

II. Виберіть з кожної групи по два словосполучення і накресліть їхні схеми.

**Варто
розрізняти**

До словосполучень не належать:

- підмет з присудком (*мама усміхнулася*);
- іменник чи займенник з прийменником (*перед школою, наді мною*);
- однорідні члени речення (*дощ і вітер*).

367 ЧОМУ ТАК? Поміркуйте, чому поєднання слів у першій колонці є словосполученнями, а в другій – ні.

пиши красиво
 писатиму завтра

пишу й малюю
 брат пише

368 Утворіть з кожної пари слів словосполучення, а потім доберіть до нього синонімічне. Утворені словосполучення запишіть. За потреби для граматичного зв'язку слів використовуйте прийменники.

ЗРАЗОК. *Вовк, слід – слід вовка, вовчий слід.*

Будинок, цегла; дні, осінь; комп'ютер, програма; витвір, природа; економіка, розвиток; земля, Україна; сік, яблука; хвили, Дніпро; берег, море.

369 І. Спишіть текст, замінюючи виділені словосполучення синонімічними. Простежте, чи допомогла така заміна посилити виразність, образність та емоційність.

Культурний набуток **народу України** давно ввійшов до скарбниці **цивілізації світу**. Одне з найпочесніших місць у ньому належить писанкарству, у якому розкрився небуденний народний талант.

У писанках Наддніпрянщини переважає **орнамент з рослин**; на Поділлі використовують геометричний орнамент; у Східних Карпатах малюють тонкими жовтими й білими контурами.

Писанка випромінює радість, красу, тепло **рук людини** (За Т. Глушенком).

Музей писанки в м. Коломиї

ІІ. Випишіть усі можливі словосполучення з першого речення тексту.

370 Утворіть за 1 хвилину якомога більше словосполучень з поданих слів і запишіть. Форму слів можна змінювати.

День, сорочка, повільно, сонячний, дім, вечір, пізно, село, плавати, річка, над (наді), із, у, до, мене, робота, уранці, клас, великий, ходить, учорашній, на, червоний, хлопчик.

371 I. Спишіть, добираючи з дужок таке слово, щоб утворився стійкий вислів – фразеологічне словосполучення. Поясніть значення кожного фразеологізму.

Накивати (п'ятами, руками), пекти (раки, млинці), скласти (книжки, руки), народитися (восени, в сорочці), вовчий (хвіст, апетит), зарубати на (носі, колоді), підставити (стілець, ногу).

II. Складіть і запишіть речення з двома фразеологізмами.

372 Виправте словосполучення, користуючись поданою нижче таблицею «Культура мовлення». Відредаговані словосполучення запишіть за зразком. З двома словосполученнями (на вибір) складіть і запишіть речення.

ЗРАЗОК. Вибачте (кому?) нам.

Дякую тебе, зламав по неухважності, подякувати однокласників, вибачте мене, потребує допомогу, хворий ангіною, опанувати новою технікою.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

<i>ПРАВИЛЬНО</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНО</i>
вибачте мені пробачити другу дякую вам хворий на грип сталось через неухважність потребувати допомоги сподіватися на краще оволодівати знаннями опановувати знання	вибачте мене пробачити друга дякую вас хворий грипом сталось по неухважності потребувати допомогу сподіватися кращого оволодівати знання опановувати знаннями

Синтаксичний розбір словосполучення

Послідовність розбору

1. Визначити головне й залежне слово.
2. Поставити питання від головного слова до залежного.
3. Визначити, якими частинами мови виражено головне й залежне слово.
4. Указати, за допомогою чого здійснюється граматичний зв'язок між словами.

Зразок письмового розбору

Прихилилась до шибки жоржина (М. Луків).

до чого?
 × ┌───────────┐
 прихилилась до шибки
 (дієсл.) (і.м.)

Зразок усного розбору

У словосполученні *прихилилась до шибки* головне слово – *прихилилась*, залежне – *шибки*. Прихилилась (*до чого?*) до шибки.

Головне слово виражене дієсловом, залежне – іменником. Залежне слово пов'язане з головним за допомогою прийменника *до* та закінчення.

373 І. Прочитайте вголос речення, намагаючись інтонацією передати красу природи, її загадовість, спокій.

Тиша ходить між деревами, стає навшпиньки біля кожної черешні, тягнеться до густого листя, до ягід, торкається до них промінням липневого сонця (*В. Грінчак*).

II. Випишіть усі можливі словосполучення. Виконайте письмово синтаксичний розбір чотирьох з них (на вибір).

374 Складіть висловлення (4–5 речень) з використанням опорних словосполучень: *улюблені книжки, відповіді на запитання, запам'ятаю назавжди*.

§ 48. РЕЧЕННЯ, ЙОГО ГРАМАТИЧНА ОСНОВА

*Про те, коли слова стають реченням,
про підмет і присудок як його головні члени,
а також про речення з одним головним членом*

ПРИГАДАЙМО. Які є головні члени речення? На які питання вони відповідають?

375 А. Прочитайте, визначте межі речень.

Не обминула радість старого дуба летів улітку бджолиний рій сів перепочити на гілку а тут дупло далі бджоли не полетіли оселилися в ньому швидко почистили його затишно стало сухо невдовзі бджоли обжилися меду наносили довго їм дупло за вулика було (*За А. Давидовим*).

Б. Поясніть, як ви виокремили групи слів у речення.

В. Зробіть висновок про особливості речення.

Поняття речення

Найменшою одиницею людського спілкування є речення.

Речення – це одне або декілька слів, які виражають відносно закінчену думку. Речення передає повідомлення, запитання або пораду, прохання, наказ.

Інтонація

В усному мовленні на початок і кінець речення вказує відповідна інтонація. Одне речення від іншого відділяємо **паузами**.

Зв'язок слів

Слова в реченні пов'язані між собою за змістом і **граматично**. Граматичний зв'язок здійснюється за допомогою **закінчень** і **службових слів**.

376 І. Відновіть з кожної групи слів прислів'я та запишіть. Доведіть на прикладі одного з речень, що слова в ньому пов'язані за змістом і граматично.

- Криниці, водиці, схочеш, бо, не брудни.
- Вчасно, будеш, рясно, посієш, хліб, мати.

II. Поясніть значення відновлених прислів'їв. Змодельуйте усно життєві ситуації, у яких ці прислів'я можуть бути використані.

Граматична основа

Кожне речення має **граматичну основу**, яка складається з **головних членів речення**.

Підмет

Підмет – це головний член речення, що називає предмет, про який говориться в реченні, і відповідає на питання *хто? що?*

Підмет найчастіше виражено іменником або займенником у називному відмінку. **НАПРИКЛАД:**

1. Вишня губить листя на причілку хати (М. Боровко). 2. А я вже стрічалась з зозулькою в лузі (Л. Завіщана).

Присудок

Присудок – це головний член речення, який називає дію, стан або ознаку, приписувану підмету, і відповідає на питання *що робить підмет? що з ним робиться? який він є? хто він такий? що він таке?*

У реченні присудок найчастіше виражено дієсловом, рідше – прикметником або іменником.

НАПРИКЛАД: 1. І древні села перами тополь скорписом листи у літо пишуть (М. Боровко). 2. Книжка – найкращий порадник (Нар. творчість).

Граматична основа може мати різну будову.

Склад граматичної основи	Приклади
підмет і присудок	Прямо над нашою хатою <u>пролітають лебеді</u> (М. Стельмах).
один присудок і декілька підметів до нього	<u>Відлітають гуси і лелеки</u> у краї заморські і далекі (Олександр Олесь).
один підмет і декілька присудків до нього	<u>Надбігла хмара</u> чорна і <u>закрила</u> останній клапот неба (Б. Лепкий).
один головний член речення	Золотий <u>гомін</u> (П. Тичина). Для добрих друзів <u>відчиняю</u> дім (А. Малишко).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Є речення з одним головним членом. **НАПРИКЛАД:** 1. Пишу листа додому. 2. Зимовий вечір.

377 І. Прочитайте. Доведіть, що підкреслені слова становлять граматичні основи речень. Охарактеризуйте склад граматичної основи в кожному реченні. Яке речення з одним головним членом?

Київ... Усі захоплюються його прекрасною історією. Проходили над містом століття, приносили горе й радість, залишали свої сліди на його обличчі.

На честь перемоги над печенігами в Києві Ярослав Мудрий спорудив собор Святої Софії. Це диво – архітектурна окраса й слава Київської Русі.

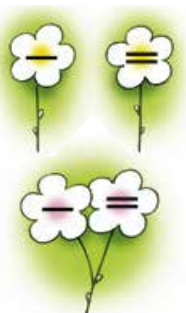
ІІ. На які питання відповідають присудки в другому й останньому реченнях? Якими частинами мови їх виражено?

378 І. Спишіть речення, уставляючи пропущені букви *е* або *и*. Правильність написання перевірте за орфографічним словником.

1. І ось уп..ріщив дощ, зашумів над полями, над пасікою (В. Приходько). 2. Мерзнуть зорі в небі сірім (В. Підпалій). 3. Признаюсь у любові лісам, полям, заплавам рік (В. Крищенко). 4. Прил..тіли ластів'ята, сіли край віконця, прин..сли у нашу хату в..сняного сонця (В. Крищенко). 5. Травневе сонце в травах споч..вало (В. Підпалій).

ІІ. Підкресліть граматичні основи. Укажіть речення з одним головним членом.

Граматичні основи

III. Випишіть усі словосполучення з першого речення. Чи будете ви виписувати граматичну основу? Чому?

379 Розгляньте фото Софійського собору в місті Києві. Чим вас найбільше захоплює ця пам'ятка архітектури? Складіть і запишіть три речення, використавши деякі із запропонованих словосполучень. Підкресліть граматичні основи.

Пам'ятка архітектури, Софійський собор, окраса Києва, золоті бані, древній Київ, дзвони Софії, подих століть.

Софійський собор, м. Київ

380 ПОСТІЛКУЙТЕСЯ. Чому ви порадили б своїм друзям і знайомим обов'язково відвідати Київ?

381 ЧОМУ ТАК? Поміркуйте, чому в першому реченні граматична основа складається з одного головного члена, а в другому – з підмета і присудка.

1. Кілька днів замітало колючим снігом.
2. Кілька днів замітав колючий сніг.

382 I. Доведіть, що подані речення мають один головний член. Доберіть до цих речень синонімічні, щоб виділені слова стали підметами. Запишіть речення парами, підкресліть граматичні основи.

ЗРАЗОК. Віє **вітрами** з луку. – Віють **вітри** з луку.

1. Пахло скошеною **травою**.
2. З моря повіяло **холодом**.
3. **Водою** залило дороги.
4. Пахне **барвінком** нічним.

383 I. Спишіть речення, підкресліть граматичні основи.

1. На протилежному боці долини чорнів безлистий ліс (*В. Малик*). 2. Соснові шишки, великі й короткі, котилися під ноги (*М. Коцюбинський*). 3. Невісточками в народі називають ромашки (*О. Васильківський*). 4. Багряне сонце сутінню лісною у **просвіт** хмар показує кіно (*Л. Костенко*). 5. З порожнього відра води не черпай (*Нар. творчість*). 6. Сонько лежить, а життя **біжить** (*Індійське прислів'я*).

II. Доберіть синоніми до виділених слів.

384 I. Випишіть з речень тексту граматичні основи.

ПЕРЕКОТИПОЛЕ

З дрімотного поля повів вітерець. Він саме розганявся в степу, дужчав. І там, у степу, страшний переполох. Низько, при самій землі, котились прудкі втікачі. Сірі, кудлаті, стрибали вони по канавах, зупинялись на хвилю й припускалися чимдуж. Гналися за ними такі ж волохаті клубки. Разом вони бігли до села й злякано ховались у садки, у кущі, у канави (*За В. Близнецем*).

II. Перекажіть усно прочитане, користуючись виписаними граматичними основами.

385 I. Спишіть. Підкресліть граматичні основи.

1. Гарними розмовами гостей не наситиш (*Нар. творчість*). 2. Я матусі поцілую сивину (*Р. Котик*). 3. У плавнях затривожилася дика птиця... (*М. Стельмах*). 4. Без першої ластівки весна не приходить (*Нар. творчість*). 5. Юрко і Петрусь весело побігли до зеленого килима поля (*В. Іваненко*).

II. Складіть і запишіть два речення так, щоб в одному з них підмет був виражений іменником, а в іншому – займенником.

§ 49. ВИДИ РЕЧЕНЬ ЗА МЕТОЮ ВИСЛОВЛЕННЯ. ОКЛИЧНІ РЕЧЕННЯ

Про роль у мові розповідних, питальних і спонукальних речень, про окличні речення, а також про інтонацію

ПРИГАДАЙМО. 1. Які розділові знаки ставимо в кінці речення? 2. Чим окличне речення відрізняється від неокличного?

386 Прочитайте речення вголос. Чи з однаковою інтонацією ви їх читатимете? Від чого це залежить? Яку думку висловлено в кожному реченні?

1. Діти усміхнулися.

3. Діти усміхнулися?

2. Діти, усміхніться.

4. Діти усміхнулися!

Речення за метою висловлення

Розповідні

Питальні

Спонукальні

Розповідне

Розповідним називають речення, у якому повідомляється про факт дійсності, явище, подію. **НАПРИКЛАД:** *Лелеки прилетіли.*

Питальне

Питальним називають речення, у якому про щось запитується. **НАПРИКЛАД:** *Лелеки прилетіли?*

Спонукальне

Спонукальним називають речення, у якому виражається спонукання до дії (наказ, прохання, порада, вимога, побажання тощо). **НАПРИКЛАД:** *Прилітайте, лелеки.*

387 І. Прочитайте виразно вірш. З якими проханнями дитина звертається до матері? Про що запитує?

ЗОРІ

Мамо любя, глянь, як сяють
Ясні зорі золоті.
Кажуть люди, то не зорі –
Сяють душі то святі.
Кажуть, хто у нас на світі
Вік свій праведно прожив,
Хто умів людей любити,
Зла нікому не робив,
Бог того послав на небо
Ясно зіркою сіять...

Правда, мамо, то все душі,
А не зорі там горять?
Так навчи ж мене, голубко,
Щоб і я так прожила,
Щоб добро робити вміла
І робить не вміла зла.

Б. Грінченко

II. З'ясуйте, які види речень за метою висловлення вживає автор?

388 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Як ви розумієте вислів «На сонці тепло, а біля матері добре»?

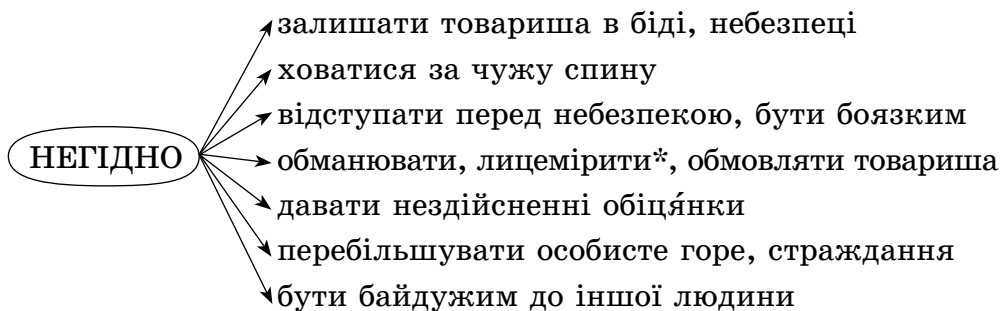
389 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. I. Прочитайте одне одному речення, дотримуючись правильної інтонації. Від чого вона залежить? Визначте види речень за метою висловлення.

1. Доцвіли й осипалися квіти в кришталевій вазі на столі (М. Луків). 2. Не стелись, тумане, не шуміть, тополі (В. Сосюра). 3. Зірваний з клена останній листок тихо сідає на воду (В. Скомаровський). 4. Чому не спить верба в прозорі осінь?.. (М. Стельмах). 5. Витри піт солоний і трудись (М. Луків). 6. Чуєш, як шумить, як шелестить, кипить травнева злива? (В. Мордань).

II. Запишіть речення в такій послідовності – розповідні, питальні, спонукальні. Підкресліть граматичні основи в розповідних реченнях.

III. Складіть і запишіть три речення, різні за метою висловлення.

390 I. Прочитайте поради Василя Сухомлинського. Як ви їх розумієте? Чи потрібно їх дотримуватися? Сформулюйте усно ці поради у формі спонукальних речень.

**Лицемірити* – поводитися нещиро; удавати доброчесну, щиросердну людину.

II. Сформулюйте у формі спонукальних речень дві власні поради, яких, на вашу думку, мають дотримуватися п'ятикласники.

391 І. Відновіть прислів'я, поєднуючи за змістом частини правої і лівої колонок. Запишіть відновлені прислів'я. Усно поясніть їхнє значення. Визначте види речень за метою висловлення.

Наука в ліс не веде	а лінь марнує
Праця чоловіка годує	а з лісу виводить
Вір своїм очам	одна правда останеться
На світі все минеться	а не чужим речам
Доброго не бійся	а поганого не роби

II. Пригадайте прислів'я або приказку у формі спонукального речення.

392 Напишіть для веб-сайту або газети вашого навчального закладу повідомлення про цікавий випадок із життя класу з використанням різних за метою висловлення речень (6–15 речень).

Речення за емоційним забарвленням

Окличні

Неокличні

Окличні
речення

Розповідні, питальні й спонукальні речення можуть виражати сильні емоції (почуття, переживання) – радість, здивування, захоплення, біль, сум, відчай, страх. Такі речення називають **окличними**. **НАПРИКЛАД:**

1. *Лелеки
прилетіли!*

2. *Прилітайте,
лелеки!*

3. *Лелеки
прилетіли?!*

↓
розповідне
окличне

↓
спонукальне
окличне

↓
питальне
окличне

Інтонація

В усному мовленні окличні речення вимовляємо з **окличною інтонацією**, тон підвищуємо на початку і в кінці речення. На письмі в кінці окличного речення ставимо **знак оклику**.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У питальному окличному реченні ставимо знак оклику і знак питання. **НАПРИКЛАД:** *Ліси мої, хто вас убереже?!* (О. Пахльовська).

393 І. Прочитайте текст, визначте його тему й основну думку.

КАШТАН ЗАЦВІВ!

Вересень прошумів над каштаном грозовими дощами. Які то були блаженні дощі! Тільки в травні одного разу пролопотів такий дощ над каштановою головою. Усього лише раз! А літо

пройшло без рясних злив, без трепету і гроз, у важкій, нестерпній спекоті...

Теплі вересневі дощі ніби повернули каштанові загублену молодість. Коріння набралось вологи з глибин землі й погнало соки стовбуром до кожної гіллячки, до кожної бруньки.

І сталося диво!

У середині вересня каштан зацвів! (І. Цюпа).

II. Випишіть окличні речення. З якою метою їх використав автор? З яким почуттям слід вимовляти кожне з них (радості, захоплення, здивування, замилювання, співчуття, болю, страху)? Зачитайте виписані окличні речення вголос, дотримуючись відповідної інтонації.

III. За виписаними реченнями усно перекажіть прочитане. Наприкінці розповідних речень трохи сповільнюйте темп.

394 ЖИТТЕВІ СИТУАЦІЇ. 1. Уяви, що ти їдеш у громадському транспорті. Тобі потрібно вийти, але перед тобою стоять пасажери. Як ти звернешся до них, дотримуючись гарних манер? Яким видом речення за метою висловлення скористаєшся?

2. Уяви, що ти позичив(-ла) диск своєму однокласнику. Він пообіцяв повернути його наступного тижня, але не дотримав слова. Можливо, забув? Як сказати про це однокласнику, щоб він зрозумів тебе й не образився? Яким видом речення за метою висловлення скористаєшся?

395 Уявіть, що ви зустрілися на відпочинку з групою дітей з різних країн і маєте розказати про себе як представника України. Підготуйте й запишіть розповідь (5–7 речень) на тему «Я – українець (українка)». Використайте різні за метою висловлення речення, а також окличні речення.

396 Підготуйте для веб-сайту або радіогазети вашого навчального закладу аудіозапис повідомлення, що містить окличні й неокличні речення (5–10 речень).

Урок розвитку мовлення

§ 50. ПИСЬМОВИЙ ТВІР-РОЗДУМ У ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ

ПРИГАДАЙМО. Що таке роздум?

397 I. Прочитайте текст. Про яку актуальну проблему сьогодення в ньому йдеться? Як ви розумієте сказане останньому реченні?

ТУРБОТА ПРО СВІТ ПРИРОДИ

Вважається, що людина – цар природи. Жодна жива істота не зрівняється з нею за розумовими здібностями, умінням мис-

лити й аналізувати. Але чому ж тоді ми свідомо забруднюємо повітря, ґрунт, воду морів і океанів? Чому масово знищуємо живу природу, прирікаючи рослини і тварин на вимирання?

Виїжджаючи на відпочинок на природу, ми бачимо пластикові пляшки, розкидане сміття, витоптані галявинки, обгорілий ліс. Дехто призвичаївся до цього, навчився не помічати негативних моментів. Однак у більшості це викликає обурення. Потрібно

Охорона природи

дотримуватися елементарних правил поведінки на природі, а саме: не ламати гілля дерев і кущів, не псувати кору дерев, не рвати квіти в лісі й на луках, не підходити близько до гнізд птахів, не обривати павутину, не руйнувати мурашників тощо. У лісі потрібно намагатися ходити стежками, щоб не витоптувати траву й ґрунт, бо від цього гине багато рослин.

Природа влаштована набагато мудріше, ніж здається на перший погляд. Навіть поведінка комах набагато складніша, ніж будь-який сучасний людський механізм. Тож учімося мудрості в матінки-природи й живімо в гармонії з навколишнім світом (*Із журналу*).

II. Поміркуйте й скажіть, чи потребує природа захисту. Відповідь обґрунтуйте.

398 Складіть колективно план твору-роздуму в художньому стилі на тему «Чому потрібно оберігати природу». За складеним планом напишіть твір.

399 I. Поміркуйте над поданими темами висловлень.

1. Чому потрібно знати історію свого народу.
2. Чому потрібно знати звичаї свого народу.
3. Чого не можна купити за гроші.
4. Що може зробити мене щасливим.

II. Складіть план твору-роздуму в художньому стилі на одну із зазначених тем. За планом напишіть цей твір.

§ 51. ДОДАТОК

*Про додаток як другорядний член речення
та про способи його вираження*

ПРИГАДАЙМО. На які питання відповідають іменники в непрямих відмінках (родовому, давальному, знахідному, орудному, місцевому)?

400 А. Прочитайте речення.

1. Уже другий рік живе чирик у Юрка, бере з рук насіння, літає по хаті (О. Копиленко). 2. Їм обом стало жаль молодого дерева (М. Коцюбинський).

Б. Схарактеризуйте виділені в них додатки за такими критеріями: а) що означає (предмет, ознаку предмета чи ознаку дії); б) якою частиною мови виражено; в) на яке питання відповідає.

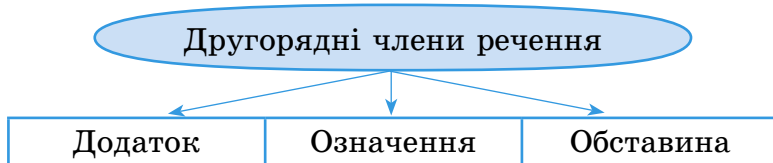
В. Зробіть висновок про особливості додатка як другорядного члена речення.

Другорядні
члени
речення

Поняття
дodatка

Способи
вираження

У реченні, крім головних членів, можуть бути ще й **другорядні**.

Додаток — це другорядний член речення, що означає предмет і відповідає на питання будь-якого відмінка іменника, крім називного: *кого? чого? кому? чому? кого? що? ким? чим? на кому? на чому?*

Додатки найчастіше виражаються іменниками або займенниками.

НАПРИКЛАД:

кого?	чим?
↓	↓
<u>Мене</u> пригостили <u>яблуком</u> .	

Додаток підкреслюють так: _____.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Прийменник може входити до складу другорядних членів речення.

НАПРИКЛАД: Діти співали про сонце.

401 І. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте написання. Правильність написання перевірте за орфографічним словником.

1. Миттю перехопився через скошений перелаз, перебіг нев(е,и)личке подвір'я (Г. Епик). 2. Ту калину давно посадили батьки (М. Луків). 3. Звозить осінь своє збі(ж,жж)я... (В. Мордань). 4. У л(е,и)дачного господаря і чоботи з ніг украдуть (Нар. творчість).

II. Підкресліть граматичні основи та додатки як члени речення. Над кожним додатком надпишіть частину мови, якою він виражений.

402 І. Спишіть речення, ставлячи іменники, що в дужках, у потрібному відмінку. Підкресліть ці іменники як члени речення.

1. Сьогодні на ставку скошуватимуть (рогоза*) та комиш (О. Донченко). 2. На городі цибатий** соняшник (голова) крутить весь день (В. Малишко). 3. Теплий вечір у сивих туманах вже останню (зоря) погасив (В. Мордань). 4. Вечірні сутінки на землю раптом сіли і засмутили (вода) голубу (С. Жуковський).

*Рогоза – багаторічна трав'яниста рослина.

**Цибатий – розм., з довгими тонкими ногами.

II. Знайдіть речення з одним головним членом. Перебудуйте це речення на речення з підметом і присудком.

403 І. Прочитайте виразно вірш та розгляньте репродукцію картини К. Моне. Розкажіть, чим співвідносні ці два твори й чим різняться.

ВІТЕР

Вітер носить, літає,
Топче луки і поля,
Жовті трави *пригинає*,
Лист зриває із *гілля*.
То скирти, стоги розносить,
То у сурми загуде,
То в *безсиллі* заголосить
І до скелі припадає.

Олександр Олесь

К. Моне. Вітряний день

II. Підготуйтеся до написання вірша під диктовку. Зверніть увагу на написання виділених слів. Поясніть значення слів *скирта*, *стіг*.

III. Напишіть вірш під диктовку вчителя або однокласника. Написане уважно звірте з надрукованим. Підкресліть додатки. Від яких дієслів вони залежать?

404 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою запропоновані слова. Складіть і запишіть по два речення з кожним обраним словом так, щоб в одному з них слово було підметом, а в іншому – додатком. Форму слова можна змінювати. Обміняйтеся зошитами й перевірте одне в одного правильність виконання завдання.

Берізка, Десна, листок, Андрій.

405 I. Спишіть речення, підкресліть граматичні основи й додатки.

1. Цю сорочку мені вишила материнська **ласкава** рука (*В. Ярмуш*). 2. Пахне вітром і землею **вогкий** вітер-срібнокрил (*М. Рильський*). 3. Замело снігами полтавські села та хутори (*І. Цюпа*). 4. Додає і насаги, і сили нам любистковий подих землі (*В. Крищенко*). 5. Сові сонце очі ріже (*Нар. творчість*).

II. Доберіть антоніми до виділених слів.

§ 52. ОЗНАЧЕННЯ

*Про означення як другорядний член речення,
способи його вираження та роль у мовленні*

ПРИГАДАЙМО. На які питання відповідають прикметники?

406 А. Прочитайте речення.

1. Високо під небом вечірнім пролетіли величезним табуном дикі гуси (*М. Коцюбинський*). 2. Відлітає журавлями наше літо в ірій* (*І. Нехода*).

Б. Схарактеризуйте виділені в них означення за такими критеріями: а) на що вказує (предмет, ознаку предмета чи ознаку дії); б) якою частиною мови виражене; в) на яке питання відповідає.

В. Зробіть висновок про особливості означення як другорядного члена речення.

* *Ірій* – теплі краї, куди відлітають на зиму перелітні птахи.

Поняття
означення

Означення – це другорядний член речення, що вказує на ознаку предмета і відповідає на питання: **який? чий? котрий?**

Означення підкреслюємо так: ~~~~~.

Способи
вираження

Означення найчастіше виражається **прикметником** або **займенником**, рідше – **іменником**. **НА-ПРИКЛАД:** З пагона клена зірвався широкий жовтий лист (Г. Тютюнник).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

який?
сік з винограду

які?
гілки ялини

чий?
батькові слова

407 І. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Правильність написання перевірте за орфографічним словником.

1. Топився зимовий сніг і болотними шви(т,д)кими струмками збігав до сумного потоку (Н. Кобринська). 2. За ш(е,и)рокою долиною, за б(е,и)резовим ліском із розквітлою калиною розмовляв вітрець баском (П. Сингаївський). 3. На обрії червоно сходило сонце, його промі(н,нн)я торкнулося жайворонкових крил і запалило їх золотистим вогнем (В. Грінчак). 4. Бджола л(е,и)тить на всякий цвіт (Нар. творчість).

ІІ. Підкресліть означення. Напишіть над ними питання, на які вони відповідають. Які із цих означень є епітетами?

408 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому виділені іменники в першій групі речень є означеннями, а в другій – додатками. На які питання відповідають ці іменники?

Перша група. 1. І на хмарах смаглявого вересня спочивають ключі журавлів (В. Мордань). 2. Над Дніпром пливе поволі пісня журавля (І. Нехода).

Друга група. 1. Хтось вересня веде по ниві на золотому поводі вечірніх променів (В. Мордань). 2. Високо в осінньому небі ми побачили журавля (О. Квітневий).

409 Складіть і запишіть три речення з іменником соловейко так, щоб у першому з них іменник був додатком, у другому – означенням, у третьому – підметом. Форму слова можна змінювати.

410 І. Поширте речення всіма означеннями, поданими в дужках, і запишіть. Поясніть, як ви добирали потрібні означення. Яку роль виконують означення в мовленні?

1. Осінь небесами вже несе плач (*розставальний, жовтокрила, голими, пташиний*) (За Д. Івановим). 2. А степ уже вгортався у прозелень, сонно зітхав вітрисько, із-за стовпів на шляху сходив місяць (*круглий, червоний, утомлений*) (За Г. Тютюнником). 3. Луна в дібровах пісня, чарує світ зореграй (*дніпровський, солов'їна*) (За Д. Луценком).

II. Підкресліть граматичні основи, означення й додатки. Які речення мають дві граматичні основи?

411 ЖИТТЕВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що вам потрібно привітати з днем народження бабусю. Поширте текст вітальної листівки означеннями, щоб посилити його виразність, образність.

Бабусю!

Вітаю тебе з днем народження. Бажаю щастя, здоров'я, радості. Нехай для тебе завжди усміхається сонце, щебечуть пташки, қолюються жита.

412 І. Прочитайте вголос текст, правильно наголошуючи виділені слова. До якого типу мовлення він належить? Яке речення виражає загальну тему тексту?

ГОЛОС ПРИРОДИ

Свій голос має кожне дерево в лісі. Округлі тьмяно-зелені листки осики завжди тремтять. Коли **здіймється** сильний вітер, **осіковий** лист рветься, дерево тривожно шумить, ніби скаржитися на свою долю.

Радісно, ласкаво шелестить березове листя. **Легкий** приємний голос має м'який лист липи. Могутній дуб при тихому вітрі **басисто** лопоче, сильнішає вітер – дуб наче лається з ним деренчливим голосом.

Легкий вітерець не розбудить **мовчазну** ялину. Йому ні за що зачепитися в її гострій верхівці (За В. Пархоменком).

II. Знайдіть у реченнях тексту і випишіть словосполучення з означеннями. За виписаними словосполученнями усно перекажіть прочитане.

413 І. Розгляньте й порівняйте художні фото Нілли Шарафан та Івана Маляренка. Розкажіть, що зображено на кожному з них, які почуття домінують. Яка кольорова барва переважає? На якому фото природна стихія здається більш загрозливою? Які епітети можна використати, описуючи зображене? Пригадайте засоби творення пейзажу в літературі та образотворчому мистецтві.

Н. Шарафан. «Стихія»

І. Маляренко. «Гроза»

II. Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Напишіть опис (5–7 речень) на тему «Стихія». Використайте епітети, підкресліть їх як члени речення.

ВАРІАНТ Б. Напишіть розповідь (5–7 речень) на тему «Гроза». Використайте епітети, підкресліть їх як члени речення.

414 I. Спишіть речення, підкресліть означення.

1. І пізній ранок, і короткий день – усе зими окреслені прикмети (*В. Крищенко*). 2. Повлягалися літні тумани на **духмяні вечірні** покоси (*В. Назарук*). 3. Шипшина вбралась у коралове намисто, і літо бабине **вплелось** між намистин (*Є. Гуцало*). 4. Вже вийшов місяць, і сова гукала, і тепла скирта уві сні зітхала, і дуб дрімав у срібному плащі (*Л. Скирда*). 5. Сосновий ліс перебирає струни, рокоче тиша на глухих басах (*Л. Костенко*).

II. Знайдіть орфограми у виділених словах, поясніть написання.

§ 53. ОБСТАВИНА

*Про обставину як другорядний член речення,
способи її вираження та роль у мовленні*

ПРИГАДАЙМО. Що таке прислівники? На які питання вони відповідають?

415 А. Прочитайте речення.

1. Через хмари вечорові ходить місяць навпрошки (В. Мордань). 2. Я так люблю, як дощ приходить в місто умити світ, дерева напоїть (В. Малишко).

Б. Схарактеризуйте виділені обставини за такими критеріями: а) на що вказує (місце, час, спосіб дії); б) якою частиною мови виражена; в) на яке питання відповідає.

В. Зробіть висновок про особливості обставини як другорядного члена речення.

Поняття
обставини

Обставина — це другорядний член речення, що вказує на ознаку дії (місце, час, причину, мету, спосіб або ступінь дії) і відповідає на питання: *як? де? куди? звідки? коли? відколи? чому? з якою метою? навіщо?* і под.

Способи
вираження

Обставина найчастіше виражається **прислівником** або **іменником** у непрямому відмінку з прийменником. **НАПРИКЛАД:** 1. Стіл київський захопив підступно Святополк (П. Загребельний). 2. Місячне світло влилося в кімнату (Л. Завіщана). Обставину підкреслюємо так: _____.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Потрібно правильно ставити питання до обставини. **Наприклад:**

коли?	де?
↓	↓
Прийшли <u>через день</u> .	Працювали <u>в саду</u> .

416 І. Доведіть, що виділені слова — обставини. Якими частинами мови виражено ці обставини?

1. Вітри безжально рвали тендітне вбрання на берізці (І. Цюпа). 2. Сердитий вітер після зливи трусив щосили вишню й сливу (А. Качан). 3. Журавель зітхає потихеньку (В. Малишко). 4. Чутки про подвиги Сагайдачного не

вдовзі дійшли до Польщі (Д. Яворницький). 5. Зерно нап'ється сонця в полі (В. Сосюра).

II. Доберіть до прислівників синоніми (де це можливо). За потреби зверніться до словника синонімів.

417 I. Прочитайте прислів'я та поясніть їхнє значення. Зверніть увагу на написання виділених слів.

1. Чого **вранці** не зробиш, того **ввечері** не здоженеш. 2. Вода, що витекла, назад не повернеться. 3. Хто **влітку** пісні співає, той **узимку** сльози проливає. 4. На рідній землі тепло і **вдень** і **вночі**. 5. **Восени** – багач, а **навесні** – прохач. 6. Хто в четвер скаже, той у п'ятницю плаче. 7. Гірко поробиш, солодко з'їси.

II. Запишіть речення під диктовку вчителя або однокласника. Написане уважно звірте з надрукованим. Чи правильно ви написали виділені прислівники?

III. Підкресліть обставини як члени речення. Напишіть над ними питання, на які вони відповідають. Які з обставин протилежні за значенням?

418 I. Прочитайте текст. Визначте його тему, мікротеми. Свою відповідь аргументуйте.

ФУТБОЛ

Найулюбленіша, найпопулярніша гра в усьому світі – футбол. Вона виникла в Англії дуже давно, десь у XII столітті. У містах Англії у футбол грали спочатку на базарних площах і навіть на кривих та вузьких вуличках тогочасних міст.

Король Едуард II у 1313 році заборонив гру в межах міста. Пізніше гру було заборонено в усьому королівстві. Було встановлено суворі покарання за порушення цього наказу.

Але народ і далі грав у футбол і таки відстояв свою улюблену гру. У 1663 році заборону було знято, а згодом футбол увійшов до програми Олімпійських ігор.

Спорткомплекс «Олімпійський», м. Київ

Сьогодні важко уявити життя будь-якого народу без футбольних матчів (За А. Коваль).

II. Випишіть з тексту щонайменше п'ять обставин разом з дієсловами-присудками, від яких вони залежать. Поставте питання від головного слова до залежного. Поясніть роль обставин у тексті.

III. Спишіть останнє речення. Підкресліть члени речення.

419 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Розкажіть про ваш улюблений вид спорту. Де й коли ви ним займаєтеся? Чи порекомендували б ви його своїм однокласникам? Чому?

420 I. Прочитайте фразеологізми. Як ви розумієте їхнє значення? Доберіть до кожного фразеологізму синонімічний прислівник з довідки.

Наче грім серед ясного неба, за тридев'ять земель, від усієї душі, за сімома замками, просто неба, куди оком не глянеш.

ДОВІДКА. Надворі, скрізь, несподівано, щиро, надійно, далеко.

II. Складіть і запишіть три речення з дібраними прислівниками (на вибір). Прислівники підкресліть як члени речення.

421 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Поширте кожне подане речення щонайменше однією обставиною, означенням і додатком. Утворені речення запишіть. Поясніть роль другорядних членів речення.

1. Настав вечір. 2. Пролунав дзвінок. 3. Зірвався вітер.

422 Складіть і запишіть речення за поданими схемами.

1. _____

2. _____

3. _____

423 I. Спишіть речення, ставлячи іменники, що в дужках, у потрібному відмінку. Яку синтаксичну роль виконують ці іменники? На яке питання вони відповідають?

1. Опівночі айстри в (сад) розцвіли... (Олександр Олесь).
2. На (пустище) дикім росте бузина, сіріє край (поле) хатина сумна (М. Луків). 3. Деся у (поля) і (ліси) танули сніги (В. Грінчак). 4. На (берег) річки зібрався гурт людей (Д. Гаврищак).
5. Івана Айвазовського захоплено приймали в (Петербург, Рим, Париж, Лондон) (О. Ламонова).

II. Підкресліть головні та другорядні члени речення. Укажіть обставини, виражені іменником з прийменником.

424 Спишіть речення, підкресліть присудки й обставини. З'ясуйте, на яке питання відповідає кожна обставина.

1. Тільки шелестіло яблуневе листя й невиразно чорніли стовбури дерев (Г. Тютюнник). 2. А журавлі летять собі додо-

му ключами (*Т. Шевченко*). 3. Зайду в траву і ляжу горілиць (*Д. Луценко*). 4. Метелик білий в маки залетів (*Л. Костенко*). 5. Ніколи не повертаються назад три речі: час, слово, можливість (*Англійське прислів'я*). 6. Добре діло роби сміло (*Нар. творчість*).

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте тестові завдання.

Перевірте виконання, користуючись відповідями в додатку.

1. Словосполученням є кожне поєднання слів у рядку

- А прийшов до хати, електронне табло, футбольний матч
- Б високо в горах, зелений килим, біля хати
- В зошит і книжка, комп'ютерні ігри, іду швидко
- Г падає сніг, холодна роса, живу далеко

2. З одним головним членом є речення

- А На незабудці бринів рудий джмелик (*Є. Шморгун*).
- Б В'їжджає в степ червоне літо на незагнузданім коні (*В. Підпалий*).
- В З-поміж хмар переблискує місяць (*М. Луків*).
- Г Дерева в лісі нагинало до самої землі (*В. Іваненко*).

3. Правильно визначено граматичну основу в реченні

- А Вітер листям вкриває холодну землю.
- Б Хмарки сльози гублять.
- В Нам життя дарує нові зустрічі.
- Г Діти матерям цілують руки.

4. Три додатки є в реченні

- А Мороз уночі намалював квіти на холодному склі.
- Б Пролетіли гуси над долиною, над калиною.
- В Вітер з моря розносив прохолоду.
- Г Дітям подарували книжки й фотоальбоми.

5. Виділене слово є означенням у реченні

- А Теплом дихала земля.
- Б У гаю весело щебетали пташки.
- В Запам'ятав дідусеві слова.
- Г Земля дала мені крила.

6. Підкресліть члени речення.

У небі вітер кучерявий колише темную блакить, і на землі гойдає трави, і затихає, й знов шумить (*М. Рильський*).

ЦІКАВО ЗНАТИ

ЗВУКИ, ЯКІ КВАКАЮТЬ

Майже в усіх мовах світу звуки створюються шляхом видихання повітря, а в бушменських мовах (племени Південної Африки) – навпаки. Їхні звуки називаються клацаючими, або кліксами. Наприклад, є звук «квакаючий». Є звук, що нагадує бухкання корка. В одній з бушменських мов кількість кліксів становить 60 %. Мовлення такою мовою створює дивне враження якогось клацання, квакання, звуків поцілунків.

ТРЕНУЙМО ВИМОВУ

СКОРОМОВКИ

1. Через грядку гриб тхір ямку.
2. Ніс Гриць пиріг через поріг, став на горіх, упав на поріг.
3. Пиляв Пилип поліна з лип, притупив пилку Пилип.

НА ДОЗВІЛІ

ЧАРІВНЕ КОЛЕСО

Знайдіть слова, які заховалися в колесі. Читати мо-
ку, але не пропускаючи букв.

ПЕРЕТВОРЕННЯ

1. Перетворіть *козу* на *вовка*. Для цього, замінюючи щоразу одну букву, утворюйте нове слово, поки не «дійдете» до слова *вовк*.
2. Так само перетворіть *море* на *поле*.

ВЕСЕЛА ВІКТОРИНА

Дайте відповіді на запитання.

1. Яке слово об'єднує 33 букви?
2. Який звук потрібно додати до слова *іду*, щоб швидше дістатися до якогось місця?
3. Назви яких букв починаються з *е*?
4. Що слід зробити з *кладом*, щоб знайти приміщення для його зберігання?
5. Як за допомогою звуків перетворити *джмеля* на рослину?
6. Який звук позначаємо на письмі трьома буквами?

МОЯ сторінка

ЦІКАВО ЗНАТИ

З БІОГРАФІЇ РОЗДІЛОВИХ ЗНАКІВ

Кома й крапка – найдавніші розділові знаки. Вони з'явилися в друкованих книжках шістнадцятого століття.

Кома – слово з латинської мови. У латинській мові воно мало таке значення: б'ю, відсікаю, відрубую, відділяю. Тире – слово французьке. Означало воно у французькій мові – «тягти».

ЩО КРАЙ, ТО ЗВИЧАЙ

І ТАКЕ БУВАЄ

У Японії та Австрії за давньою традицією вчать дітей писати і правою, і лівою рукою. У більшості країн учать писати зліва направо. Проте справа наліво пишуть учні арабських країн. А в Давній Греції вчили писати перший рядок справа наліво, а другий – навпаки.

В Іспанії з давніх часів утвердилося правило окличні та питальні знаки ставити на початку і в кінці речення. Іспанські педагоги вважають, що ця традиція допомагає учням заздалегідь зорієнтуватися, якою інтонацією вимовляти речення під час читання.

ОЦЕ ТАК РЕЧЕННЯ!

Багато років тому наші предки, коли щось писали, не робили проміжків між словами в реченні. Тому воно було схоже на одне велике слово. Ось приблизно таким могло бути речення:

Вітерзгаємеграєтьсяажсторожхитається.

Чи зрозуміли ви, про що в ньому йдеться?

НА ДОЗВІЛІ

ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Прочитайте питальні речення, виділяючи більшою силою голосу виділені слова. Чи вплинула зміна інтонації на зміст висловлювання? Поставте ці питання одне одному та дайте повні відповіді на кожне з них.

1. **Сашко** приніс тобі книжку?
2. Сашко **приніс** тобі книжку?
3. Сашко приніс **тобі** книжку?
4. Сашко приніс тобі **книжку**?

426 І. Прочитайте речення вголос, дотримуючись правильної інтонації. Знайдіть у кожному з них однорідні члени речення та слово, якого вони стосуються. Визначте засоби зв'язку однорідних членів речення.

1. Теплом дихала настояна на квітах і травах земля (Ю. Збанацький). 2. Вода гототіла, гурчала струмками (В. Іваненко). 3. Легко й радісно зітхнув густий парк із столітніми дубами (С. Васильченко).

II. Накресліть схеми однорідних членів речення, позначаючи кожен однорідний член речення кружечком. У схемах поставте відповідні сполучники та розділові знаки (у разі їх наявності).

Розділові знаки

Між однорідними членами речення ставимо кому, якщо:

- вони з'єднані без сполучників. **НАПРИКЛАД:** Веселий дощик *прошумів, омив* деревам листя (М. Луків);
- вони з'єднані сполучниками *а, але, та* (у значенні *але*). **НАПРИКЛАД:** Недавно листя *тріпотіло* над головою, *а* тепер голосно *шелестить* (В. Думанський);
- вони з'єднані сполучниками *і, й, чи, або, та* (у значенні *і*), які повторюються. **НАПРИКЛАД:** Радіє *і* небо, *і* земля.

Не ставимо кому між однорідними членами речення перед неповторюваними сполучниками *і, й, чи, або, та* (у значенні *і*).

ПОРІВНЯЙМО:

Сполучник повторюємо	Сполучник не повторюємо
І вишні, і яблуні висадили в садку. і О, і О	Вишні і яблуні висадили в садку. О і О
Вишні, і яблуні, і сливи висадили в садку. О, і О, і О	Вишні, яблуні і сливи висадили в садку. О, О і О
	

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Перед неповторюваним сполучником **та** кому не ставимо, якщо його вжито в значенні **і**. Якщо ж сполучник **та** вжито в значенні **але**, то кому перед ним ставимо.

427 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в реченнях першої групи між виділеними однорідними членами ставимо кому, а в реченнях другої групи – не ставимо.

Перша група. 1. **І птахам, і звірятам** цікаво було дивитися на людей (*В. Бережний*). 2. **Тече** вода в синє море, **та не витікає** (*Т. Шевченко*).

Друга група. 1. Сосни немов **розступилися і обгорнули** поляну (*М. Коцюбинський*). 2. На розпутті кобзар **сидить** та на кобзі **грає** (*Т. Шевченко*).

428 I. Спишіть речення, розставте пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте їхнє вживання. Підкресліть однорідні члени речення відповідно до їхньої синтаксичної ролі.

1. Теплий дощ застав і птахів і людей серед поля (*В. Земляк*). 2. Досі кожному сниться домівка колишня і лелече гніздо на дуплистій вербі (*В. Скомаровський*). 3. Мати дала нам і сонце і долю (*В. Крищенко*). 4. Тут живуть мої старі батьки і мене у гості виглядають (*М. Луків*). 5. Молодь вийшла у сад погуляти поспівати та пожартувати (*О. Маковей*).

II. Прочитайте виразно речення, дотримуючись інтонації переліку при однорідних членах речення. Пам'ятайте, що при інтонації переліку однорідні члени речення вимовляємо однаковою тонацією, з рівним за силою наголосом на кожному з них.

III. Накресліть схеми розташування однорідних членів двох речень (на вибір).

429 Розгляньте схеми речень з однорідними членами. Складіть речення до кожної схеми.

1. і ○, і ○

2. ○ або ○

3. ○, ○ та ○

430 I. Хто швидше знайде три групи однорідних членів речення, які «заховалися» в одному реченні?

Від сивої давнини **й** до наших днів у радості **й** у горі рушники **й** пісня супроводили людину все життя.

II. Поясніть, чому в реченні не ставимо кому перед сполучниками **і**, адже цих сполучників є аж три.

431 I. Уявіть, як широкою долиною тече повноводна річка. Неоднакова вона в різні пори року. Навесні – гомінка, улітку – могутня, восени – замріяна, узимку – мовчазна. На її берегах ростуть різні рослини, а в її водах ховається незвідане й таємниче царство риб.

II. Складіть і запишіть твір-мініатюру (4–6 речень) на тему «Повноводна річка». Використайте в тексті речення з однорідними членами.

432 Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть однорідні члени речення відповідно до їхньої синтаксичної ролі.

1. Ранкові поля стрепенулися перехлюпнулися за іскристий обрій чітко заворушилися на тлі золотого лиття хмарин і вмилися сонцем (*М. Стельмах*). 2. Мороз хапав зубами калюжі і землю і так тримав їх, доки міг (*М. Вінграновський*). 3. Легенда починається з кохання із подвигу і мужності людської з джерельця чистого води живої із сонячного дивного світання (*В. Грінчак*). 4. Так пахне осінь листям грибами печеною картоплею медами і вогкістю, що із долини йде (*В. Грінчак*).

433 І. Підготуйтеся до написання тексту під диктовку. Зверніть увагу на написання виділених слів. Знайдіть окличні речення. Прочитайте їх з відповідною інтонацією.

ЯК МИ САДИЛИ САД

Недавно наш клас вирішив посадити сад. Яких ми яблунь насадимо яких груш абрикосів слив вишень! **Навколо** саду вирішили посадити захисну смугу з акацій кленів **беріз**. Уже місяць ми воюємо з пустирем звільнили від **бур'янів** і терну **величезну** площу.

У жовтні привезли до школи саджанці яблунь і груш. Ми руками **розправляли** корінці присипали їх **пухкою** землею заступами біля кожного корінця робили лунки*.

Яка була радісна робота! (За *О. Донченком*)

**Лунка* – заглибина.

II. Напишіть текст під диктовку, розставте пропущені розділові знаки. Написане уважно звірте з надрукованим.

III. Підкресліть однорідні члени речення відповідно до їхньої синтаксичної ролі.

434 Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки, розкрийте дужки.

1. Моя Полтаво, ти благословен(н)а минулим і майбутнім у віках (М. Бойко). 2. Сплять і лошата і корови і бджоли і оси (Л. Костенко). 3. Люблю довкілля степове бе(з,с)крає могутні м'язи рідної землі і запах чебр(е,и)цю і жайворонів крик і ластівок тр(е,и)вогу (В. Стус). 4. Пр(е,и)тулились журавлі до білокорой б(е,и)рези та й курличуть щось тихо-тихо (В. Сухомлинський). 5. Додає і наснаги і сили нам любистковий подих землі (В. Крищенко).

§ 55. УЗАГАЛЬНЮВАЛЬНЕ СЛОВО ПРИ ОДНОРІДНИХ ЧЛЕНАХ РЕЧЕННЯ

*Про те, які слова можуть бути узагальнювальними
і як правильно вживати розділові знаки при них*

435 А. Порівняйте речення в колонках. У кожному з них виділено однорідні члени речення та узагальнювальне слово при них.

1. У кошику в Даринки лежали різні **гриби**: лисички, боровики, опеньки.

2. Денис найбільше любить такі **фрукти**: апельсини, яблука, груші.

1. І в **саду**, і в **лісі** – **скрізь** чуються дзвінки пташині голоси.

2. **Мальви**, **волошки**, **ромашки** – ці та інші **квіти** росли біля тину.

Б. Зробіть висновок, що таке узагальнювальне слово.

В. Коли в реченні з узагальнювальним словом потрібно ставити двокрапку, а коли – тире?

Узагальнювальне слово

При однорідних членах речення може бути **узагальнювальне слово**, яке своїм значенням об'єднує однорідні члени речення. **НАПРИКЛАД:** Музиканти грають на різних інструментах: скрипці, трубі, кларнеті.

У ролі узагальнювальних слів, крім іменників, можуть також бути займенники або прислівники **все**, **всі**, **ніхто**, **всюди**, **скрізь** та ін. **НАПРИКЛАД:** Ніхто не запізнився: ні дорослі, ні діти.

Інтонація

На схемах узагальнювальне слово позначаємо так: Δ .

В усному мовленні узагальнювальне слово вимовляємо з підвищеною інтонацією, після нього робимо паузу й знижуємо голос.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Узагальнювальне слово й однорідні члени речення виконують однакову синтаксичну роль.

436 Доберіть до виділених узагальнювальних слів однорідні члени та доповніть ними речення (усно). Прочитайте вголос утворені речення, дотримуючись правильної інтонації.

1. ... – **усе** навколо благало дощу. 2. На клумбі зацвіли різні **квіти**: ... 3. Весняне небо грало всіма **кольорами**: ... 4. Значні площі займають **баштанні культури**: ... 5. ... – **скрізь** бує весна.

Розділові знаки

Узагальнювальне слово може стояти перед однорідними членами речення або після них. Залежно від цього ставимо **тире** або **двокрапку**.

• Якщо узагальнювальне слово стоїть перед однорідними членами речення, то перед ними ставимо двокрапку	<i>Велика галявина поросла лісовим зіллям: папороттю, конвалією, дерев'єм.</i> Δ : ○, ○, ○
• Якщо узагальнювальне слово стоїть після однорідних членів речення, то після них ставимо тире	<i>Пагорбки, трави, кущики – усе оповите туманом.</i> ○, ○, ○ – Δ

437 І. **ЧОМУ ТАК?** Поясніть, чому в першому реченні при виділених однорідних членах речення ставимо тире, у другому – двокрапку, а в третьому не ставимо ні тире, ні двокрапки.

1. Земля, і вода, і повітря – усе послухало (М. Коцюбинський).
2. До віночка влітають різні квіти: **ромашки**, **волошки**, **незабудки**, **чорнобривці** (О. Кириченко). 3. Я спішу до **землі**, до **зеленого дива**, до свого **джерела**, до живої **води** (П. Перебийніс).

II. Спишіть перше речення. Підкресліть члени речення.

438 I. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть однорідні члени речення та узагальнювальні слова відповідно до їхньої синтаксичної ролі в реченні. Обґрунтуйте вживання тире або двокрапки.

1. У наших лісах ростуть хвойні дерева ялини сосни кедрі смереки тис (*О. Шуша*). 2. Баба Марина довгий свій вік трави сушила у хаті м'яту любисток липовий цвіт (*С. Решетова*). 3. Все усміхалося Ганнусі і небо й квіти й дерева і озера блакитні води (*В. Сосюра*). 4. Були колись боги Перун Дажбог Ярило (*Л. Забашта*). 5. Рідний дім вишні у цвіту журлива річка і запашний луг усе це пов'язано з образом матері (*І. Вишованець*). 6. Усе ніби поменшало і звузилося і дорога і гори і стежка в березі і круча над Россю (*Є. Гуцало*).

II. Накресліть схеми розміщення однорідних членів у трьох реченнях (на вибір).

III. Обґрунтуйте написання слів з великої букви.

439 Розгляньте схеми речень з однорідними членами та узагальнювальним словом. Розкажіть про особливості вживання розділових знаків у кожному реченні. Складіть і запишіть речення за кожною схемою.

1. Δ : $\bigcirc$, $\bigcirc$, $\bigcirc$

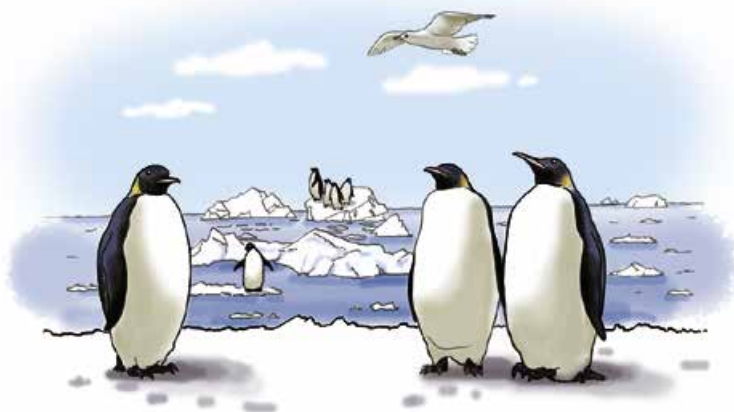
2. $\bigcirc$, $\bigcirc$, $\bigcirc$ – Δ

3. Δ : $\bigcirc$, $\bigcirc$ та $\bigcirc$

4. $\bigcirc$, і $\bigcirc$, і $\bigcirc$ – Δ

440 I. Прочитайте текст (розділові знаки пропущено). Що з прочитаного ви вже знали, а що виявилось для вас новим?

Антарктида – найхолодніший материк на Землі. На більшій його частині немає нічого ні рослин ні тварин. Лише в прибережних районах є мох лишайники й нижчі водорості.

Антарктида

Мертві береги Антарктиди оживляють пінгвіни. Поблизу колоній пінгвінів часто можна побачити різних тварин сніжного буревісника голубоого баклана поморника.

Усе життя тварин Антарктиди пов'язане з океаном (*І. Жданова*).

II. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть та поясніть вивчені пунктограми.

441 ПОПРАЦЬОУЙТЕ В ПАРАХ. З'ясуйте, який розділовий знак і де саме потрібно поставити, щоб змінився зміст речення.

На змагання прийшли всі студенти, учні шкіл, працівники заводів.

442 Перебудуйте речення так, щоб узагальнювальні слова стояли перед однорідними членами речення. Перебудовані речення запишіть. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. І родина, і школа, і мисливці – усі повинні піклуватися про охорону нашої чарівної природи (*Остан Вишня*). 2. Рідні місця, знайомі хатки, садки, доріжки – усе те миготить в очах, у голові думки будить... (*Панас Мирний*). 3. І на столі і на полицях – скрізь були папери (*М. Коцюбинський*). 4. Карі очі, чорні брови – усе в неї сміється (*П. Куліш*).

443 Прочитайте речення. Знайдіть у них змістові та пунктуаційні помилки. Поясніть суть допущених помилок. Зачитайте речення правильно.

1. Мама помила весь посуд, тарілки, чашки, виделки. 2. На пероні вокзалу були: чоловіки, жінки, діти. 3. У саду ростуть різні дерева: вишні, троянди, горіхи. 4. На уроках математики ми ознайомилися з творчістю: Панаса Мирного, Івана Франка, Михайла Коцюбинського. 5. У зоопарку ми не побачили багатьох тварин і бегемотів.

444 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що, на жаль, застудився хтось із членів вашої родини. Лікар порадив *сироп від кашлю, вітамін С, жарознижувальний засіб та розчин для інгаляцій*. Ви маєте піти в аптеку й замовити ці препарати для лікування.

Складіть речення, за допомогою якого ви звернетесь до аптекаря, використавши назви зазначених видів ліків як однорідні члени речення.

445 Складіть висловлення (4–6 речень) на одну з поданих тем з використанням узагальнювальних слів при однорідних членах речення.

Теми: «Мої улюблені квіти», «Шкільний сад», «Що ми побачили в лісі».

446 Спишіть речення, розставте пропущені розділові знаки. У якому реченні немає узагальнювального слова?

1. Всі кольори я душею прийму білі рожеві блакитні червоні (*М. Боровко*).
2. Яблуні дихають цвітом росяно червоно біло (*А. Малишко*).
3. Діти кинулися один перед одним рвати чудові квіти рожеві гвоздички лілові дзвіночки (*Н. Кобринська*).
4. Обважніле листя дерев зелень кущів картоплі усе ніби порозбухало водою (*О. Гончар*).
5. Усміхнися всім навколо небу сонцю квітам людям (*А. Костецький*).

Урок розвитку мовлення

§ 56. ПИСЬМОВИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ З ЕЛЕМЕНТАМИ РОЗДУМУ

Переказ

Докладний переказ – це повне, послідовне, близьке до тексту передавання змісту почутого або прочитаного.

447 І. Прочитайте текст, правильно наголошуючи виділені слова. Визначте його тему й тип мовлення.

ІСТОРІЯ КНИЖКИ

Давно-давно на землі не було книжок, бо люди ще не вміли їх робити.

«**Сторінка́ми**» найдавніших книжок були **ка́мені**, стіни печер, вояцькі щити. Писали на всьому. Бо ж не було тоді ані паперу, ані олівців. Далі люди додумалися писати на глині, яку потім сушили й випалювали у вогні. Та хіба на глиняних сторінках-цеглинках багато напишеш? До того ж ці книжки були важкі. Коли, скажімо, якийсь учений збирався в дорогу і брав із собою дві-три такі «книги», йому потрібен був віз.

Із часом люди навчилися робити **зру́чні й легкі́** книжки – з **тонко́ї ко́зячої** або **телячо́ї шкіри**. Першу таку книжку зробили в стародавньому місті Перга́м, через те папір зі шкіри й назвали **перга́ментом**.

Справжній папір, що на ньому пишуть зараз, люди навчилися робити дві тисячі років тому. Тоді й почали в багатьох країнах **писати книжки на папері**. Саме писати, бо книжки ж тоді були **рукопи́сні**.

Тепер книжка всюди поруч із нами (*О. Єфімов*).

В. Рекуненко. В гостях у сказки

II. Дайте усні відповіді на запитання.

1. На чому писали люди, коли ще не було паперу?
2. Чи зручними були глиняні сторінки? Як про це сказано в тексті?
3. Що таке пергамент?
4. Коли люди навчилися робити справжній папір?
5. Як ви розумієте останнє речення тексту? Чи згодні ви з автором?

III. Складіть і запишіть план тексту.

VI. Прочитайте текст удруге й докладно перекажіть його за складеним планом (усно). Якого стилю мовлення ви будете дотримуватися, виконуючи завдання?

§ 57. ЗВЕРТАННЯ

*Про слова, які називають того, до кого звертаємося,
а також про те, як ці слова виділяємо на письмі
та в усному мовленні*

ПРИГАДАЙМО. Що таке звертання?

448

А. Прочитайте речення.

1. **Дідусю**, а коли ти мене на полювання візьмеш? (*Остан Вишня*). 2. Люблю я, **Києве**, тебе в ранковий час... (*М. Упенник*). 3. Понеси мене на крилах, **радість моя** (*В. Симоненко*).

Б. Зверніть увагу, де стоять виділені слова-звертання – на початку, у середині чи в кінці речення.

В. Сформулюйте правила вживання розділових знаків у реченнях із звертаннями.

Поняття
звертання

Звертання – це слово або сполучення слів, що називає того, до кого звертаються. Звертання виражаємо іменником у формі кличного відмінка. **НАПРИКЛАД:** 1. *Сергію*, візьми яблуко. 2. *Сестричко*, підійди до вікна.

Звертання не є членом речення.

Інтонація

В усному мовленні звертання виділяємо паузами.

Види
за будовою

Види звертань

<i>ПОШИРЕНЕ</i>	<i>НЕПОШИРЕНЕ</i>
складається з двох і більше слів: <i>рідна мово, земле моя</i>	складається з одного слова: <i>мово, земле</i>

449 I. Підготуйтеся до виразного читання тексту. Знайдіть звертання, поміркуйте, з якою інтонацією ви їх читатимете. Поширеними чи непоширеними вони є? Чи є в тексті окличні речення? У чому особливість їхнього інтонування?

Яке чудове твоє вологе повітря, березнева ніч! Неначе здоров'я ллється в груди, очищає розбухлу голову од нестерпного болю і спеки. Яка чудодійна ти, вода студена! Ніколи в житті ти не була такою доброю і живучою (*М. Стельмах*).

II. Прочитайте текст уголос, дотримуючи правильної інтонації.

Розділові
знаки

На письмі звертання виділяємо **комами**. Звертання, яке стоїть у середині речення, виділяємо комами з обох боків. Після звертання, яке стоїть на початку речення і яке вимовляємо з окличною інтонацією, ставимо **знак оклику**, а наступне слово пишемо з великої букви.

НАПРИКЛАД: 1. *Мамо*, хочеш, я намалюю тобі сад? 2. *Діму!* Зберіть усі папірці й спаліть їх.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Займенники **ти, ви** не є звертаннями.

450 I. Спишіть речення, виділяючи звертання розділовими знаками. Чи є звертаннями виділені слова? Визначте вид кожного речення за метою висловлювання і прочитайте вголос із правильною інтонацією.

1. Скажи ж мені Дніпре які вітровії все кличуть тебе крізь степи і гаї!.. (*М. Вінграновський*). 2. **Ти** ж дивися Тарасику не

бігай від діда (*О. Іваненко*). 3. Не плачте мамо не треба, і **ви** не журіться тату (*А. Малишко*). 4. Не стелись тумане не шуміть тополі (*В. Сосюра*). 5. Розпрягайте хлопці коні та лягайте спочивать (*Нар. творчість*). 6. Кораблі Шикуйтесь до походу! (*В. Симоненко*).

II. Підкресліть в останньому реченні головні та другорядні члени.

451 I. Перебудуйте усно речення так, щоб підмети в них стали звертаннями. У якому реченні звертання буде поширеним?

ЗРАЗОК. *Українці змалечку вивчають рідну мову. Українці, змалечку вивчайте рідну мову.*

1. Оленка не забуває допомагати своїй мамі. 2. Розганяє хмари вітер. 3. Зачарувала пісня мою душу. 4. Музика рідного краю летить хвилями Дніпра.

II. Запишіть подані й утворені речення. Підкресліть граматичні основи. Порівняйте речення за такими критеріями: а) вид за метою висловлення; б) склад граматичної основи; в) розділові знаки.

452 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Уявіть, що ви зустрілися зі своїм однокласником (однокласницею) після канікул. Складіть разом і розіграйте за особами діалог на тему «Зустріч після канікул». Використайте в діалозі щонайменше два звертання.

453 Складіть текст вітальної листівки з нагоди Дня матері з використанням звертань.

454 I. Знайдіть звертання та з'ясуйте, які з них поширені (розділові знаки пропущено). Спишіть, розставляючи потрібні розділові знаки.

1. Благослови мене рідна земле як мати в дорогу (*М. Ткач*). 2. Привіт тобі зелений саду! (*Олександр Олесь*). 3. Не сумуй вербо моя похила що багряним листям одшуміла осені пора (*В. Сосюра*). 4. Горнись до тебе Україно (*М. Бакай*). 5. Мужай прекрасна наша мово серед прекрасних братніх мов (*М. Рильський*). 6. Спасибі земле за твої щедроти! (*Л. Костенко*).

II. Складіть і запишіть спонукальне речення з поширеним звертанням.

455 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Складіть і запишіть три речення, у яких ви запитуєте про що-небудь знайомих, повідомляєте про що-небудь або спонукаєте до виконання певної дії. Використайте звертання і слова ввічливості.

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть текст повідомлення для бабусі або дідуся (вони живуть в іншому місті) про те, що ваша молодша сестра їде до них на канікули. Використайте звертання.

§ 58. ВСТАВНІ СЛОВА

Про слова, за допомогою яких мовець виражає ставлення до висловленого, а також про те, як ці слова виділяємо на письмі та в усному мовленні

456 А. Прочитайте речення, звертаючи увагу на виділені вставні слова.

1. Крізь ці кущі, **здається**, ніхто не пробереться (Н. Забіла).
2. **Кажуть**, після грози навіть хліб краще росте (О. Гончар).
3. Мужність, **як правило**, скромна (П. Загребельний).
4. **Можливо**, буде віхола, замети вкриють путь (С. Пушик).

Б. Спробуйте вилучити ці слова з речень. Що втратять речення?

В. На основі спостереження зробіть висновок про роль вставних слів у мовленні.

*Вставні
конструкції*

Вставними називають слова або сполучення слів, за допомогою яких виражається ставлення мовця до висловленого.

НАПРИКЛАД: 1. Діти, **безумовно**, люблять морозиво. 2. **На жаль**, зустріч скасували.

Особливості

Вставні слова та сполучення слів **не є членами речення**, до них **не можна поставити питання**. На письмі їх **виділяємо комами**. В усному мовленні перед вставними словами і після них робимо невелику паузу, а самі слова читаємо трохи швидше й більш низьким голосом.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Слова *навіть, майже, все-таки, мовби, начебто*, особливо вставними **не бувають**.

457 Розгляньте таблицю «Групи вставних слів і сполучень слів». Розкажіть, що можуть виражати вставні слова та сполучення слів. Складіть усно речення з одним вставним словом чи сполученням слів кожної групи.

Групи вставних слів і сполучень слів

Групи	Приклади
Виражають упевненість, неупевненість	<i>здається, мабуть, можливо, звичайно, безумовно, певна річ, певно, видно</i>
Виражають різні почуття (радість, жаль, тривогу тощо)	<i>на щастя, на радість, на жаль, як на біду, як навмисне, на диво</i>

Групи	Приклади
Указують на джерело повідомлення	<i>кажуть, за словами..., на думку..., як відомо, по-моєму, по-твоєму</i>
Указують на порядок викладу думок	<i>по-перше, по-друге, до речі, отже, таким чином, нарешті, наприклад</i>
Слова ввічливості	<i>будь ласка, вибачте</i>

458 І. Прочитайте речення вголос, дотримуючись правильної інтонації. З'ясуйте, до якої групи належать виділені вставні слова та сполучення слів. Що вони виражають або на що вказують? Поясніть уживання розділових знаків.

1. Коли, **бувало**, затримувалися лелеки, сусіди сумно перепитували: «Чого не видно ваших буслів? **Може**, лихо якесь трапилося в дорозі...» (*В. Скуратівський*). 2. **Здається**, гори перевертав би й не чув би втоми (*М. Коцюбинський*). 3. **За словами Сергійка**, вчора над містом ішов справжній тропічний дощ (*С. Музиченко*). 4. Не знайти, **мабуть**, на земній кулі людей, яких би не чарувала світла музика квітів (*С. Приходько*).

II. Складіть і запишіть три речення із вставними словами, які належать до різних груп.

459 **ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.** Уявіть, що вас попросили висловити своє ставлення до прізвиськ, які дають школярі одне одному. Якими словами ви виразите впевненість у тому, про що будете говорити. А якими наголосите на тому, що висловлюєте саме свою точку зору? Складіть усно невеликий текст-відповідь (4–6 речень).

460 І. Спишіть речення, виділяючи розділовими знаками вставні слова та сполучення слів, а також звертання. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. Пробач мені серпневий мій світанок бо завинив здається знов, і на побачення до тебе я не зібрався, не прийшов (*В. Крищенко*). 2. Мабуть кожна дівчинка вміє плести віночок (*О. Кириченко*). 3. На жаль деяких видів тварин залишилося дуже мало (*З журналу*). 4. Того можливо не знайду я слова, щоб наш прекрасний оспівати світ (*М. Рильський*). 5. Це може навіть і не вірші, а квіти, кинуті тобі (*Л. Костенко*).

II. Поясніть значення вставних слів у реченнях. Які із цих слів можна замінити синонімічними словами?

Треба
розрізняти

Залежно від змісту речення слова *може, правда, кажуть, видно, здається, на щастя* та деякі інші можуть бути або не бути вставними. Щоб переконатися, що слово є вставним, спробуйте вилучити його з речення. Якщо при цьому речення не втратить первинного змісту, то слово є вставним.

ПОРІВНЯЙМО:

Речення без вставних слів	Речення зі вставними словами
Подарували квіти <i>на щастя</i> .	<i>На щастя</i> , дощу сьогодні не було.
З берега <i>видно</i> далеко.	Сьогодні, <i>видно</i> , буде сніг.

461 Складіть і запишіть по два речення зі словами *здається, видно* так, щоб у першому реченні слово було вставним, а в другому – членом речення.

462 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Один з вас має доповнити подані речення вставними словами (сполученнями слів), які вказували б на джерело повідомлення чи виражали б певне почуття. Інший – вставними словами (сполученнями слів), які вказували б на порядок викладу думок або виражали б упевненість, невпевненість. Утворені речення запишіть.

1. Весь день іде дощ. 2. Сергійко купив цікаву книжку.
3. Україна може пишатися досягненнями наших спортсменів.
4. За допомогою книжок ми поповнюємо свої знання. 5. Багато птахів відлетіло у вирій, з дерев осипається листя.

463 Напишіть для веб-сайту або газети вашого навчального закладу повідомлення про цікавий випадок із життя класу з використанням вставних слів і словосполучень (6–15 речень).

464 Прочитайте речення. Які помилки у вживанні вставних слів ви в них помітили? Запишіть, уникаючи помилок, за потреби скористайтеся табличкою «Культура мовлення».

1. Завтра, кажеться, буде погана погода. 2. Наверно, я не встигну виконати домашнє завдання. 3. Пожалуйста, сідайте на вільний стілець. 4. Таким образом, результати нашого дослідження були найбільш достовірними. 5. Вибачаюся, мені потрібно вийти.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
мабуть	наверно
здається	кажеться
будь ласка	пожалуйста
таким чином	таким образом
вибачте	вибачаюся

Синтаксичний розбір простого речення

Послідовність розбору

1. Визначити вид речення за метою висловлення (розповідне, питальне, спонукальне).
2. Визначити вид речення за емоційним забарвленням (окличне, неокличне).
3. Указати, що речення просте.
4. Визначити граматичну основу (підмет, присудок, один головний член речення).
5. Визначити другорядні члени речення (якщо є).
6. Назвати однорідні члени речення, звертання, вставні слова (якщо є) і пояснити розділові знаки при них.

Зразок письмового розбору

Я слухаю мелодію осінню (В. Сосюра).

Розпов., неокл., просте.

Зразок усного розбору

Речення розповідне, неокличне, просте. Граматична основа складається з підмета *я* та присудка *слухаю*. З другорядних членів речення є додаток *мелодію* та означення *осінню*.

465 I. Прочитайте речення. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. Вересень уже запалив осінні вогнища в лісах і дібровах (*І. Цюпа*). 2. Вечір висипав зорі на чорнючого неба чоло (*В. Гужва*). 3. Без упину, без втоми, в бурі, в громі, в льодоламі, з-під зимової кори міцно виривавсь Дніпр старий! (*Г. Чупринка*). 4. Ми полюбили і гомін вулиці, і тишу Дніпра, і хащі лісу (*В. Іваненко*).

II. Виконайте усно синтаксичний розбір речень. Розбір двох з них запишіть.

Урок розвитку мовлення

§ 59. ЛИСТ

466 Прочитайте гумореску. Про що в ній розповідається? Який висновок ми можемо зробити для себе із цього твору?

ЯК ВАСИЛЬКО «ВІДПОЧИВСЯ»

Писав із табору Василько:
 «Нових у мене друзів стільки!
 Я, мамо, добре відпочився!
 І опилсинів тут наївся!
 І накупався, як ніколи!..
 Пеши... Вітаїм... Я й Мекола».
 А мама так йому писала:
 «Без тебе дома скучно стало...
 Але тобі на користь море,
 І ми зустрінемося скоро...
 Ти молодець, що «відпочився», –
 Коли б ще й грамоти навчився!»

Г. Бойко

Лист

Лист – один із засобів спілкування між людьми, особливий вид творчості.

Структура листа:

→	звертання до того, кому адресовано лист
→	основний зміст листа
→	побажання, прощання
→	прізвище, ім'я того, хто написав
→	дата

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Того, кому призначено лист, називають **адресатом**.

467 Прочитайте зразок листа. Зверніть увагу на те, як починається і як завершується лист. Чи дотримано вимог до мовлення?

Привіт, Максиме!

Пише тобі з табору відпочинку твій друг Сергій.

Я дуже задоволений, що поїхав саме до цього табору, адже тут весело й цікаво. Щодня проходять різні ігри, вікторини, спортивні змагання. Наш загін уже двічі був переможцем конкурсів, а мені навіть подарували конструктор за активну участь у шахових поєдинках.

Зараз ми готуємо театральну виставу, яку покажемо перед усіма дітьми табору.

Погода не підводить! Ми купаємося в басейні, засмагаємо, а завтра вранці разом з вихователем підемо ловити рибу на ставок.

До зустрічі!

Сергій.

25 липня 2018 року

468 Напишіть листа другу (подрузі) або мамі (татові, дідусеві, бабусі). Використайте звертання та вставні слова.

Лист у майбутнє

Проект

Уявіть, що вже промайнуло одинадцять років вашого навчання в школі, ви готуетесь до випускного балу... Якими ви себе бачите в майбутньому? Напишіть листа собі в майбутнє – випускнику школи. Розкажіть про себе «сьогоднішніх», свої бажання, плани на майбутнє, що найбільше цінуєте в житті тощо. Покладіть листи в конверти, підпишіть і здайте на зберігання вчителю чи керівникові вашого навчального закладу. Попросіть, щоб ці листи вручили вам на випускному балі.

§ 60. СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

Про те, чим складне речення відрізняється від простого, про засоби зв'язку та розділові знаки між частинами складного речення

ПРИГАДАЙМО. Із чого складається граматична основа?

469 А. Порівняйте дві групи речень.

Прості речення. 1. Десь вітер грає на віолончелі (В. Симоненко). 2. Сині очі волошок у полі задивилися в душу мені (Є. Гуцало).

Складні речення. 1. І хоч січень січе, а мені за плечем журавлі журавлять (*Б. Олійник*). 2. На морозі явори послули, хуртовини віють над полями (*Л. Дмитерко*).

Б. Знайдіть граматичні основи та визначте їхню кількість у кожному реченні.

В. Зробіть висновок, чим саме прості речення відрізняються від складних.

Поняття
складного
речення

Складним називають речення, яке має дві або більше граматичних основ. **НАПРИКЛАД:**

Синіє ласкаве небо, і знов курличуть журавлі.

1-ша частина

2-га частина

Зв'язок
частин

Частини складного речення подібні до простих речень. Ці частини можуть бути з'єднані такими видами зв'язку:

- **безсполучниковим** (за допомогою тільки інтонації, без сполучників);
- **сполучниковим** (за допомогою сполучників або сполучних слів та інтонації).

Сполучники та сполучні слова

і, й, та, чи, або, а, але, щоб, що, якби, бо, мов, наче, як, тому що, хто, який, де та ін.

ПОРІВНЯЙМО:

Безсполучниковий зв'язок

На гнізда повернулися лелеки, птахів зіграла рідна сторона (Д. Луценко).

Сполучниковий зв'язок

*Весна зупинилась над кручею, **і** плачуть останні сніги (Л. Завіщана).*

Інтонація

Між частинами складного речення в усному мовленні робимо невелику паузу. У кінці кожної частини, крім останньої, голос підвищуємо. У кінці речення голос понижуємо.

НАПРИКЛАД:

Не має спочинку ріка, бо течія річки стрімка (О. Шугай).

470 І. Прочитайте речення. Доведіть, що всі вони є складними. Скільки частин має кожне речення?

1. Ще тримались по садках пізні сливи, як раптово пішов сніг (Є. Гуцало). 2. Шелестить пожовкла кукурудза, ніжиться під вересневим сонцем вруnistими сходами озимина (І. Цюпа). 3. Наді мною вечір жменями засіває зорі, а біля мене арфами бринять підморожені верби, а під ногами голубі тіні бавляться із снігом... (М. Стельмах). 4. Туман над лугом колихався, кричали у гаю сичі (М. Луків). 5. Малу павутиночку вітер відносить, за неї чіпляється сивий бур'ян (М. Луків).

Складні речення

II. Випишіть спочатку речення із сполучниковим зв'язком, а потім – із безсполучниковим. Підкресліть граматичні основи.

III. Прочитайте вголос два речення (на вибір), дотримуючись відповідної інтонації.

471 І. Прочитайте текст. Яку основну думку висловлює автор? Як ви розумієте останнє речення тексту?

НАЗВИ ПОСЕЛЕНЬ УКРАЇНИ

Багато назв міст і сіл пов'язано з річками, криницями, озерами.

У назві міста Донецьк відбилосся найменування річки Донець. Назву річці дали алани, ці давні мешканці цих країв усяку воду називали *дон*.

Місто Кривий Ріг лежить на тому місці, де річки Інгулець і Саксагань, зливаючись, утворюють мис. Цей мис схожий на кривий ріг якоїсь тварини.

Цікаву легенду розповідають про назву села Колодяжне на Волині. Один з перших поселенців викопав тут колодязь, вода у якому була чиста й добра на смак. Вона ще й була чудодійна, додавала людині сили, допомагала в здійсненні задумів і бажань.

З окремих назв поселень складається мозаїчна картина життя українського народу (За А. Коваль).

II. Знайдіть і зачитайте складні речення, дотримуючись правильної інтонації.

472 ПОПРАЦЬОУТЕ В ПАРАХ. Один з вас має знайти й виписати складне речення з трьома граматичними основами, а інший – із чотирма граматичними основами. Підкресліть у виписаних реченнях головні й другорядні члени речення. Обміняйтеся зошитамі й перевірте одне в одного правильність виконання.

1. Вільний і щасливий степ розлігся довкруг, а високо в небі літає самотній шуліка (*Є. Гуцало*). 2. Достигають яблука ранети*, рання осінь листя золотить, гарний хлопець з іншої планети, може, завтра в гості прилетить (*Л. Костенко*). 3. Вітер з моря море розгойдав, хвилями здійнялися простори (*М. Луків*). 4. Струмок дзюрчить, роса блищить, і вогнище палає, і ліс гілками верховить у небесах витає (*М. Луків*).

**Ранет* – назва сорту яблук.

473 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки та добираючи з довідки сполучник для зв'язку частин складного речення.

1. Молоденькому вітру здалося, ... всі хмари він прож(е,и)не (*М. Доленго*). 2. Л(е,и)тить ворон із чужих сторін, ... він крила має (*Нар. творчість*). 3. Спершу ти мене підвези, ... потім я на тобі поїду (*Нар. творчість*). 4. Для того є муха на світі, ... ледарі (не)спали (*Нар. творчість*).

ДОВІДКА. Бо, щоб, що, а.

II. Складіть і запишіть одне складне речення із сполучниковим зв'язком й одне – із безсполучниковим зв'язком.

474 I. Продовжте подані прислів'я. За потреби скористайтесь довідкою. Запишіть утворені прислів'я. Які речення – прості чи складні – у вас вийшли?

1. Не копай іншому ями, бо ... 2. Синиця шкоду робить, а ... 3. Там правда мовчить, де ... 4. Верба водою живе, ... 5. Пішов би в гості, та ... 6. Гора з горою не зійдеться, а ...

ДОВІДКА. Сам в неї упадеш, чоловік із чоловіком сходяться, журавлеві перепадає, ніхто не запрошує, верба воду і береже, сила панує.

II. Усно поясніть значення записаних прислів'їв.

475 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Від чого застерігає народне прислів'я «Хто в четвер скаче, той у п'ятницю плаче»?

§ 61. КОМА МІЖ ЧАСТИНАМИ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

Про те, як правильно розставляти розділові знаки в складному реченні, а також про синонімічність складних і простих речень

ПРИГАДАЙМО. Коли між однорідними членами речення ставимо кому?

476 А. Порівняйте речення правої та лівої колонок.

Складні речення	Речення з однорідними членами
1. Цвіркун сюрчить, і сад шумить.	1. Тут мене з дитинства пам'ятають і стрічають радо земляки (М. Луків).
2. Дідусь широко відчиняє ворота, і я виїжджаю з подвір'я (М. Стельмах).	2. Тимко взяв косу і хотів шаркнути нею по траві (Г. Тютюнник).

Б. Що з'єднує сполучник *і* в кожному з речень?

В. Зробіть висновок, коли перед неповторюваним сполучником *і* ставимо кому, а коли – не ставимо.

Розділові
знаки

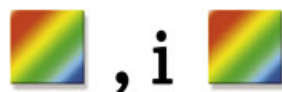
Між частинами складного речення ставимо кому.
НАПРИКЛАД: 1. Прилинув вітер, і в нічній хатині він про весняну волю заспівав (Леся Українка).
2. Материнське серце горе закрива, материнське серце щастя наverts (М. Гірник).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Між **однорідними членами речення** перед неповторюваними сполучниками *і, й, чи, або, та* (в значенні *і*) **кому не ставимо**. Перед цими самими сполучниками, які з'єднують частини **складного речення**, **кому ставимо**, навіть якщо ці сполучники неповторювані.

477 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в одних випадках перед сполучником *і* є кома, а в інших – ні.

1. Знов весна настане, і квітки барвисті принесуть хвилини щастя і тепла (*В. Сосяра*). 2. Ось вперішив дощ і зашумів над полями, над пасікою (*В. Приходько*). 3. Умиле сонце перекинуло свої золоті коси на поля, і вони укрилися пахучою парою (*М. Стельмах*). 4. Дорослі чайки ширяли над озером і час від часу приносили пташеняттям смачну рибу (*В. Данилов*).

складне речення

однорідні члени

478 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть і обґрунтуйте пунктограми. Як з'єднано частини складних речень?

1. Місяць в травах росяних купався по степу світилась ковила (*Б. Мозолевський*). 2. Із-за тину привітно виглядає соняшник а за хатою хвилюється золотий пшеничний лан (*О. Костенко*). 3. Пройшли перші травневі дощі і розгорнулося листя київських каштанів (*В. Пархоменко*). 4. Учені виявили що в далекому минулому територію нашої країни покривав лід (*П. Клушанцев*). 5. Не має спочинку ріка бо течія річки стрімка (*О. Шугай*).

II. Підкресліть члени речення в другому та третьому реченнях.

479 З кожної пари простих речень утворіть одне складне й запишіть, розставляючи потрібні розділові знаки. Зверніть увагу, що в третьому й четвертому реченнях для уникнення повтору слів потрібно використати займенники.

ЗРАЗОК. *Зі шхуни спустили шлюпку. Матроси попливли до берега.* – *Зі шхуни спустили шлюпку, і матроси попливли до берега.*

1. У Черкасах ішов дощ. Над Львовом світило сонце. 2. Сестрички могли б піти погуляти. Маринка вчасно не вивчила уроків. 3. Вітер зривав з дерев останнє листя. Листя повільно падало на землю. 4. Біля саду росте велика липа. На липі змогли собі гніздо лелеки. 5. Я тихо спостерігаю. Білочка ховає горішки в дупло.

480 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Складіть і запишіть чотири складних речення, об'єднаних однією темою – історія вашого міста (села). Два речення мають бути із сполучниковим зв'язком.

ВАРІАНТ Б. Пригадайте й запишіть невелику розповідь (легенду, переказ) про історію вашого міста (села) чи його походження. Використайте в структурі тексту щонайменше два складних речення (одне зі сполучниковим зв'язком, інше – із безсполучниковим).

481 I. Перепишіть спочатку складні сполучникові речення, а потім – безсполучникові. Розставте пропущені розділові знаки.

1. Оркестр дощу над Моршином заговірив і ноти листям сохнуть на березі (*М. Боровко*). 2. Уже зовсім завесніло уже жайворонки виспівували в полі (*Ю. Збанацький*). 3. Я тобі кажу про рибу а ти розказуєш про рака (*Нар. творчість*). 4. Українці, захистім себе щоби світ вважав нас українцями (*А. Бортняк*). 5. На зеленій траві білі чайки сидять білі свічі горять на тарелях латать (*Д. Павличко*). 6. Казав він що земля наша древня (*У. Самчук*).

II. Перебудуйте усно перше речення на два простих.

Синтаксичний розбір складного речення

Послідовність розбору

1. Визначити вид речення за метою висловлення (розповідне, питальне, спонукальне).
2. Визначити вид речення за емоційним забарвленням (окличне, неокличне).
3. Указати, що речення складне.
4. Указати кількість частин, що входять у складне речення.
5. Визначити зв'язок частин складного речення (сполучниковий, безсполучниковий).
6. Визначити в кожній частині головні й другорядні члени речення.

Зразок письмового розбору

Їй шелестить щось яблуня крислата, на вітрі ясен за двором скрипить (*С. Жуковський*).

Розпов., неокл., складне, має 2 частини, безсполучниковий зв'язок.

482 I. Знайдіть і випишіть складні речення. Розставте пропущені розділові знаки та підкресліть граматичні основи. Назвіть види зв'язку частин складних речень.

1. Кричали десь над Ніжином сичі і небо в сад обтрушувало зорі (*Б. Мозолевський*). 2. Прийшла весна шумить Десна та хвилі розганяє (*М. Кононенко*). 3. Ось налетить вітер і почне безжально зривати осінню красу зажуреного клена (*О. Копи-*

ленко). 4. У бур'янах блукає літо картопля квола там росте (В. Сосюра). 5. Мене водило в безвісти життя, та я вертався на свої пороги (Д. Павличко). 6. Наталчин дідусь Гордій змайстрував човен і частенько влітку катав на ньому онуку (Л. Вишневецький).

II. Складіть усно два складних речення, частини яких були б з'єднані сполучниками *щоб, бо*.

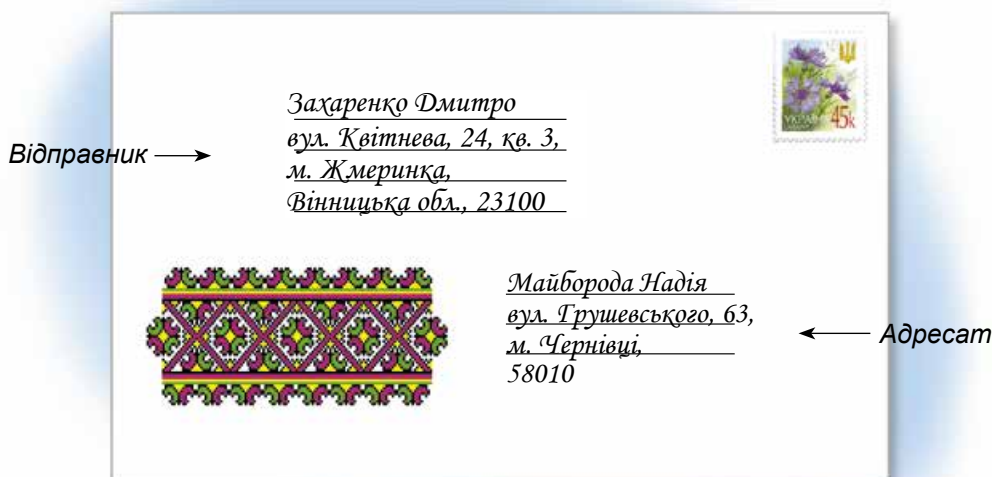
III. Виконайте письмовий синтаксичний розбір виписаних складних речень.

Урок розвитку мовлення

§ 62. АДРЕСА

483 Розгляньте зразок оформлення адреси на конверті. Зверніть увагу, де пишемо адресу відправника, а де – адресата. Розкажіть, у якій послідовності зазначаємо складові частини адреси (індекс, назву міста тощо), де ставимо коми.

Зразок

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Слова *область, район, місто, село, вулиця, квартира* тощо в запису адреси прийнято скорочувати (*обл., р-н, м., с., вул., кв.*).

484 Уявіть, що вам потрібно надіслати лист комусь із рідних чи знайомих. Накресліть уявний конверт і напишіть свою адресу та адресу адресата. Скористайтеся поданим вище зразком.

§ 63. РЕЧЕННЯ З ПРЯМОЮ МОВОЮ

Про те, з яких частин складається речення з прямою мовою, особливість його інтонування та про вживання розділових знаків у такому реченні

485 А. Прочитайте речення. У кожному з них виділено пряму мову; інша частина – слова автора.

1. У давнину говорили: **«Якщо на хаті звив гніздо лелека, то в родині буде лад»**.

2. **«А тепер берімося до діла»**, – весело запропонував Андрій.

Б. На основі спостереження зробіть висновок про особливості будови речень з прямою мовою.

В. Яка роль таких речень у мовленні?

Пряма
мова

Пряма мова – це точно відтворене висловлення певної особи, передане від її імені.

Слова
автора

Слова, що вказують, кому належить пряма мова, називають словами автора. Вони можуть стояти перед прямою мовою або після неї. **ПОРІВНЯЙМО:**

1. **Максим Рильський писав:** **«Усі слова – співучі струни, коли під майстровим смичком»**.

2. **«Усі слова – співучі струни, коли під майстровим смичком»**, – **писав Максим Рильський**.

Інтонанція

В усному мовленні пряму мову вимовляємо повільніше й вищим тоном, ніж слова автора. Слова автора після прямої мови читаємо швидше й трохи зниженим голосом. Між словами автора й прямою мовою робимо паузу.

486 І. Знайдіть у реченнях слова автора й пряму мову. Визначте, де стоять слова автора – перед прямою мовою чи після неї.

1. «Дідусю, відпочиньте вже», – сказав Андрійко (Л. Вишневецький). 2. У кожній родині змалечку казали дитині: «Не кидайся хлібом, він – святий» (З журналу). 3. Промовила конвалія: «Прощай, гаю милий!» (Леся Українка). 4. «Що ти хочеш сказати, Галю?» – питає Ганна Олексіївна. «У Марійки братик народився», – сповіщає Галя (В. Сухомлинський).

ІІ. Прочитайте виразно речення вголос, правильно їх інтонуючи.

Розділові
знаки

Схеми

На письмі пряму мову завжди беремо в лапки, а перше слово пишемо з великої букви.

Якщо слова автора стоять перед прямою мовою, то після них ставимо **двокрапку**.

Якщо слова автора стоять після прямої мови, то перед ними ставимо **кому (знак питання або знак оклику) й тире**. Слова автора після прямої мови починаємо з малої букви.

НАПРИКЛАД: 1. *Зайшла бабуся до хати та й питає: «А хто допоможе мені води принести?»*
2. *«Діду, я трави накосив багато біля ставка», – похвалився онук.*

Речення з прямою мовою можна зобразити за допомогою таких схем:

1. А: «П».	3. «П», – а.
2. А: «П?»	4. «П?!» – а.

(П – пряма мова; А, а – слова автора.)

487 І. Спишіть речення, ставлячи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте вживання розділових знаків при прямій мові. У якому реченні є звертання?

1. Кожен кущик і **стежка** мов говорять мені Ти у рідному домі, у своїй стороні (А. Камінчук). 2. Мені сказала мати Розцвіла **ромашка** біля хати (Г. Кривда). 3. От і принесли нам лебеді на крилах життя говорить мій дід Дем'ян (М. Стельмах). 4. Іду та людей питаю Де тут дорога до рідного краю? (В. Симоненко). 5. Аж тут Зоя гукає Дивись, журавлі. Які ж вони гарні. Бачиш Дмитрику? (В. Сухомлинський).

II. Зобразіть схеми речень з прямою мовою.

III. Обґрунтуйте написання сумнівних приголосних у виділених словах.

488 І. Перебудуйте подані речення так, щоб слова автора стояли після прямої мови. Як це вплине на вживання розділових знаків? Утворені речення запишіть.

1. Бджола каже: «Годуй мене до Купала Йвана, то зроблю з тебе пана» (Нар. творчість). 2. В одному з віршів Микола Сингаївський писав: «Я люблю наш тихий сад і осінній листопад». 3. Поле каже: «Я зеленію, бо засіває мене праця людська» (В. Сухомлинський). 4. Усміхнувшись, гукнув подорожній: «Здоровенькі були, пастушки!» (В. Скомаровський). 5. Вовк у лося запитав: «Ти чому рогатий став?» (Є. Гуцало).

II. Поясніть, як ви розумієте зміст першого речення. Що ви знаєте про свято Івана Купала?

489 Складіть і запишіть два речення з прямою мовою про народні звичаї, обряди, вірування. Назвіть дієслова, з допомогою яких ви ввели пряму мову.

490 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Утворіть з поданих речень і запишіть речення з прямою мовою. Використовуйте наведені дієслова. Один з вас має ставити слова автора перед прямою мовою, а інший – після.

ЗРАЗОК. *А хто свою мову забуде, той серце забуде своє* (В. Сосюра). – «А хто свою мову забуде, той серце забуде своє», – писав В. Сосюра.

1. Найбільше і найдорожче добро в кожному народу – це його мова (*Панас Мирний*).
2. Нападати на мову народу – це означає нападати на його серце (*Г. Лаубе*).
3. Не цурайтесь того слова, що мати співала... (*Т. Шевченко*).
4. Без мови рідної, юначе, й народу нашого нема (*В. Сосюра*).

говорив
казав
писав
вказував
стверджував
переконував

І ТАКЕ БУВАЄ

Хто зможе записати подані речення так, щоб дванадцять балів отримав Сергій, а не Світлана, змінюючи при цьому лише розділові знаки. Змінювати форму слів, міняти їх місцями, а також додавати нові слова не можна.

Учителька сказала: «Світлані ставлю дванадцять балів. Сергію, а тобі потрібно ще раз повторити матеріал параграфа».

491 Перебудуйте подані речення на синонімічні речення з прямою мовою. Перебудовані речення запишіть. Накресліть схеми двох речень з прямою мовою (на вибір).

ЗРАЗОК. *Хвалилася кобила, що з возом горшки побила.* – *Хвалилася кобила: «Я з возом горшки побила».*

1. Давня мудрість учить, що не потрібно робити іншому того, чого не хочеш, щоб робили тобі.
2. Калина хвалилася, що вона з медом солодка.
3. Обіцяв горщик, що розіб'є казан.
4. Юрко радісно вигукнув, що його мама найкраща.

492 Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. У яких реченнях є звертання?

1. Готові, капітане? ледь чутно запитав помічник (*М. Кідрук*).
2. Ромка захоплено вигукнув От спасибі, що врятували!

(В. Нестайко). 3. Дружній череді вовк не страшний часто говорив батько (М. Номис). 4. Я нахилився до Тусі й запитав Слухай, а ти собак боїшся? (В. Нестайко). 5. Я сказав Сонце, сонце! Уділи мені живущої води...» (В. Свідзинський).

493 Складіть і запишіть розповідь (5–7 речень) на одну з поданих тем з використанням 2–3 речень, що містять пряму мову.

Теми: «Мудрі батькові поради», «Улюблені пісні моєї мами», «Чого навчив мене мій тренер».

§ 64. ДІАЛОГ

*Про те, із чого складається діалог,
та про вживання розділових знаків при діалозі*

494 Прочитайте текст. Хто бере участь у розмові? Простежте, як передано на письмі слова кожного учасника спілкування, які розділові знаки вжито.

ТІКАЄ

Прогулюючись біля річки, Гриць із Галинкою, мабуть, уперше побачили тренувальний катер зі спортсменом на водних лижах.

– Поглянь, катер мчить, як вихор! – вигукнула дивуючись дівчинка.

– Бо ж тікає, – переконливо пояснив Гриць.

– Від кого?

– А від того дядька, що женеться за ним на лижах...

Поняття
про діалог

Репліка

Розділові
знаки

Різновидом прямої мови є діалог.

Діалог – це розмова двох осіб.

Діалогічне мовлення складається з окремих реплік і може супроводжуватися словами автора.

Репліка – це фраза (слова) кожного учасника діалогу.

На письмі кожен репліку пишемо з **нового рядка**. Перед нею ставимо **тире**. Якщо є слова автора, то ставимо ті самі розділові знаки, що й при прямій мові, але **без лапок**. **НАПРИКЛАД***:

– *Дядьку Іване! Ось подивіться, що я купив, – показує Гриша сусідові новий футбольний м'яч. Почухав потилицю сусід та й каже:*

– *Що ж, треба, виходить, і мені терміново купувати.*

– *Теж м'яч?*

– *Та ні, треба купити скло на запасні шибки для вікон.*

* У цьому діалозі слова автора виділено синім кольором, репліки – червоним.

495 І. Прочитайте вірш (деякі розділові знаки пропущено). Які репліки в ньому можна виділити? Якими реченнями за метою висловлення та інтонацією є репліки діалогу?

СТРУМОЧОК

Запитав мене синочок:

Це ж куди біжить струмочок?

Через поле у яроч.

І зупиниться в ярку?

Ні, звідтіль – в Десну-ріку.

А з Десни-ріки куди?

До Дніпрової води.

Попливе з Дніпром у море,

В море синє, неозоре.

В. Гринько

II. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки при діалозі.

496 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Прочитайте за особами гумористичний діалог-розпитування. Скільки реплік належатиме кожному з вас?

НЕ ТЕ СКАЗАВ

Сашко пробігав з дітлахами до самісінького смерку й не вивчив уроки. А наступного дня вчителька викликала його до дошки. Постояв Сашко біля столу та й каже:

- Я не вивчив урок...
- Чому?
- У нас вдома нещастя...
- Яке?
- Захворіла мама.
- Захворіла? Коли?.. – здивувалася вчителька. – Я ж її вчора в кінотеатрі бачила.

«Ех! – спаленівши від сорому, подумав Сашко. – Не те сказав. Треба було про бабусю сказати. Вона рідко в кіно ходить» (Б. Крекотін).

497 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть разом і розіграйте діалог-розпитування, пов'язаний з вашим життєвим досвідом. Пам'ятайте, що найбільш повною і самостійною є перша репліка. Наступні доповнюють одна одну.

498 I. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки при діалозі.

А ЩО ТАМ ЗА ЛІСОМ?

Мені пригадується весняний день. Сяє сонце, ласкавий вітерець шепоче в листі дерев. Співають пташки...

- Переді мною – зелені лани. На обрії – ліс.
- А що там за лісом? – питаю старшого брата.
- Поля, села. А там знову ліс – каже брат.
- А за тим аж лісом – що там?
- Дніпро. Велика наша ріка Дніпро.
- А за Дніпром що?
- Знову поля, села, ліси.

Це було для мене найбільше відкриття світу... Мене зворушило, що така велика, багата Україна (В. Сухомлинський).

II. Визначте зачин, основну частину й кінцівку тексту. Яка основна думка прочитаного?

III. Прочитайте вголос діалог, дотримуючись правильної інтонації.

499 I. Розгляньте фото. Опишіть мовленнєву ситуацію, зображену на кожному з них.

Спілкування

II. Складіть і запишіть невеликий діалог, можливий в одній із зображених на фото ситуацій (на вибір).

500 I. Прочитайте за особами байку Леоніда Глібова. У чому її мораль?

ЗОЗУЛЯ І ПІВЕНЬ

– Як ти співаєш, Півне, веселенько...
 – А ти, Зозуленько, ти, зіронько моя,
 Виводиш гарно так і жалібненько,
 Що іноді аж плачу я...
 Як тільки що почнеш співати,
 Не хочеться й пшениченьки клювати, –
 Біжиш в садок мерщій...
 – Тебе я слухала б довіку, куме мій,
 Аби б хотів співати...
 – А ти, голубонько, ти, кралечко моя,
 Поки співаєш на калині,
 То й весело мені, і забуваю я
 Свою недоленьку, життя своє погане
 Та безталанне...

Ілюстрація до байки

А тільки замовчиш
 Або куди летиш, –
 Заниє серденько, неначе на чужині...
 І їстоньки – не їм, і питоньки – не п'ю
 Та виглядаю все Зозуленьку мою.
 Як гляну на тебе – така ти невеличка,
 Моя перепеличко,
 А голосочок-то який!..

Ілюстрація до байки

Тонесенький, милесенький такий...
 Куди той соловей годиться?
 – Спасибі, братику, за добрее слівце.
 Як не кохать тебе за це?..
 І ти виспівуєш, неначе та жар-птиця;
 І далєбі, що так, – пошлюся я на всіх. –
 Де взявся Горобець, підслухав трохи їх
 Та й каже: – Годі вам брехати
 Та одно другого знічев'я вихваляти! –
 Пурхнув – та й був такий.
 За що ж, – хто-небудь попитає, –
 Зозуля Півня вихваляє?
 За те, що Півень годить їй
 Та потакати добре вміє:
 Рука, як кажуть, руку миє.

II. Підготуйте інсценування поданої або іншої байки, текст якої містить діалог.

§ 65. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З РОЗДІЛУ «ВІДОМОСТІ ІЗ СИНТАКСИСУ ТА ПУНКТУАЦІЇ»

501 I. Прочитайте текст уголос, правильно наголошуючи виділені слова. Визначте його тип і стиль мовлення. Відповідь обґрунтуйте.

ЯБЛУНЬКА

На маленькій, низенькій яблуньці цілий день любило сидіти сонце. Цвіту цієї весни на деревці було **зовсім** трішки, лише кілька рожево-білих **квіточок** радували бабцю Марію. Посадила вона яблуньку та й тішиться, плодів чекає.

У червні якось випадково побачила старенька троє яблучок. Вони сором'язливо трималися на **гіллі**. Радощам не було меж! Щодня плоди грілися на сонці, гойдалися на вітрі й міцно трималися хвостиками за життя!

А в серпні яблука зовсім набралися сили, почервоніли, стали соковитими. Яблунька стоїть край подвір'я і однією кроною дивиться на вулицю, де їдуть машини, поспішають у справах дорослі, тупотять до школи першачки.

Сергійко йшов додому, ніс важкого портфеля й ні про що не думав. Просто собі роздивлявся **навкрўг**. Побачив яблуньку, вона лиш благословила на світ свої плоди. Зірвав яблуко, друге, третє... Надкусив одне, скривився, повикидав у бур'яни.

Подивилася старенька на яблуньку, обмацала кожну гілочку. Немає яблучок! Покотилися сльози... А Сергій ні про що не думав, просто пішов додому (За Т. Зелінською).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Знайдіть у тексті окличні речення. Що виражає кожне з них (оклик, погрозу, захоплення, радість, жаль)? Прочитайте їх з відповідною інтонацією.
2. Знайдіть речення зі сполучниками *і, й, та*. Що з'єднує кожен сполучник: однорідні члени речення чи частини складного речення?
3. Випишіть два складних речення й виконайте письмово їхній синтаксичний розбір.
4. Знайдіть одне речення, яке складається тільки з граматичної основи. Поширте його другорядними членами речення.
5. Випишіть словосполучення з першого речення.
6. Про що думала бабуся? Запишіть її думки у формі речення з прямою мовою. Накресліть схему цього речення.

502 Розгляньте репродукцію картини «Казкове місто». Чому вона так називається? Складіть і запишіть за картиною такі речення: а) з однорідними членами та узагальнювальним словом; б) зі вставним словом; в) складне; г) з прямою мовою.

В. Рекуненко. Казкове місто

503 Напишіть невелике оповідання або казку (8–10 речень) за поданим початком, увівши до нього діалог.

Василь і Ксеня пішли в ліс по ягоди. І хоч їм здавалося, що вони трошки походили, але незчулися, як почало вечоріти. Тільки тоді діти побачили, що вже блукають у незнайомому місці...

504 *САМООЦІНКА.* Продовжте усно фрази.

1. Під час вивчення теми «Відомості із синтаксису та пунктуації» я дізнався (дізналася) багато нового. Наприклад, як ...
2. Найлегшим під час опрацювання матеріалу для мене було ...
3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на ...

Для вас, допитливі

Удосконалювати свої знання мови можна скрізь, навіть... у космосі. Саме так роблять герої фантастичної повісті Івана Ющука «Троє на Місяці». Це книжка про захопливі пригоди школярів на Місяці, про те, як вони, опановуючи основи космонавтики, розширюють свій світогляд, загальноосвітній рівень, зокрема й культуру рідної мови.

Про те, що вам найбільше сподобалося в цій книжці, розкажіть однокласникам.

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте тестові завдання.

Перевірте виконання, користуючись відповідями в додатку

1. Звертання є в реченні

А Настали осінні, тихі та смутні дні, коли сонце світить і не гріє (*С. Васильченко*).

Б Я пригорнусь до тебе піснею і яворами, золотими крильми пшениці, тінявими ярами (*Д. Павличко*).

В Намалюй, зимова нічко, білосніжні сні (*З. Мороз*).

Г Хтось, може, винен перед ними (*Л. Костенко*).

2. Однорідні члени є в реченні

А Деся там матуся в обіймах втоми виходить зустрічат мене на шлях (*О. Довгон'ят*).

Б Схилились вишні в розпачі німім і роняють цвіт весільний у калюжу (*Л. Гудзь*).

В Дзвенить у зорях небо чисте, палає синім льодом шлях (*Д. Павличко*).

Г Повітря склом виблискує ламким, і тиша ніжно дзвонить над полями (*М. Рильський*).

3. Складним є речення

- А Засинає місто після праці під нічною ковдрою (*М. Боровко*).
 Б І земля, і вода, і повітря – все послухало (*М. Коцюбинський*).
 В На воді лежали широкі темно-зелені листки латаття, а поміж них жовтіли голівки лілей (*Д. Ткач*).
 Г Падала водяна лавина, розплющувалася об асфальт (*Є. Шморгун*).

4. Пунктуаційну помилку допущено в реченні

- А Осінь ходить по краю, та виганяє птиць із гаю (*Нар. творчість*).
 Б Сміються в сонці золотому річки, і села, і поля (*Олександр Олесь*).
 В Осінній сад ще яблучка глядить, листочок-два гойдає на гілляках (*Л. Костенко*).
 Г Здрастуй, моя прадідівська хато (*О. Білаш*).

5. Вставне слово (словосполучення) є в кожному реченні, ОКРІМ (розділові знаки пропущено)

- А Напевно кожному доводилося спостерігати за красою ранкового неба.
 Б На місці собору за словами літописців було сільське поселення.
 В Погода за вікном говорить, що настала глибока холодна осінь.
 Г На жаль на центральних дорогах Києва буває велике скупчення автотранспорту.

6. Кому потрібно поставити перед виділеним сполучником у реченні

- А На вечірньому небі потьмяніли й щезли сріблясті зірки (*М. Стельмах*).
 Б Роман прислухається і до пісні і до народження чогось нового (*О. Гончар*).
 В Любив дід гарну бесіду й добре слово (*О. Довженко*).
 Г Для письменника все має вагу: рядок народної пісні чи сторінка літопису... (*О. Гончар*).

7. Двокрапку перед однорідними членами потрібно поставити в реченні

- А Весь зелений степ і сине кругле небо заливало проміння гарячого, золотого сонця (*І. Нечуй-Левицький*).
 Б Усе набуває особливого значення в цьому храмі зимового дня і порожня дорога в полях, і самотня тополя (*В. Дрозд*).

В Видатне минуле, розмаїття сьогодення, таємниче майбутнє усе підвладно розуму людини (*А. Коваль*).

Г Важко повірити, що на місці цього чарівного парку була тільки хата та чумацька криниця (*О. Олексенко*).

8. Розділові знаки розставлено правильно в усіх реченнях, ОКРІМ

А Шумлять столітні дуби, тихо шепоче очерет навколо рукотворного ставка (*О. Олексенко*).

Б І досі тут ростуть ровесники парку: дуб звичайний та червоний, тюльпанове дерево, модрина польська (*Р. Маленков*).

В За легендою, колись давно в село прийшов бідний чоловік, і попросив у заможного господаря хліба (*В. Кириловець*).

Г Майже три десятки великих, середніх і зовсім малих озер розкинулися на просторах Волинського краю (*М. Цюп'ях*).

9. Уявіть, що ви зі своїм братом, сестрою, мамою чи татом сидите біля вечірнього багаття. Складіть і запишіть діалог відповідно до цієї ситуації (4–6 реплік).

10. Перебудуйте подане речення на речення з прямою мовою.

Бабуся попросила Віталіка принести води з криниці.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке словосполучення? Яка відмінність між реченням і словосполученням?

2. Які є види речень за метою висловлення? Наведіть приклади.

3. Із чого складається граматична основа речення? Наведіть приклад речення з одним головним членом.

4. Які є другорядні члени речення? На які питання вони відповідають? Наведіть приклади.

5. Розкажіть про вживання розділових знаків у реченнях з однорідними членами.

6. Які групи вставних слів ви знаєте? Наведіть приклади двох речень із вставними словами.

7. Розкажіть про особливості вживання розділових знаків при звертанні.

8. Чим складне речення відрізняється від простого?

9. Які розділові знаки вживають у реченнях з прямою мовою?

10. Що називають діалогом? Розкажіть про вживання тире при діалозі.

Уявіть, що вашому класу доручили підготувати телевізійну гру «**Найрозумніший**». Тема гри «**Синтаксис і пунктуація**».

Проект

Об'єднайтеся в такі групи: сценаристи (обирають формат гри, розробляють і затверджують правила); мовознавці (добирають для гравців запитання з теми «Синтаксис і пунктуація», речення, словосполучення для аналізу, міні-диктанти); гравці; ведучі (проводять гру відповідно до розроблених сценаристами правил); експерти (оцінюють відповіді гравців, визначають переможців); актори (готують та озвучують цікаві повідомлення про мову під час рекламних пауз, розігрують гумористичні діалоги); журналісти (готують текст оголошення про проведення гри, пишуть замітку до газети про результати гри).

Проведіть гру у вільний від уроків час. Запросіть учнів інших класів, учителів, батьків.

ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО

§ 66. ЛЕКСИКОЛОГІЯ

505 I. Прочитайте текст, правильно наголошуючи слова. Визначте його тип і стиль мовлення. Що виражає заголовок до тексту – тему чи основну думку?

ТРИПІЛЬЦІ

У 1893 році **видатний** український учений Вікентій Хвобіка виявив біля містечка Трипілья Київської області залишки поселення, вік якого сягав кількох тисячоліть. Нині в Україні знайдено багато подібних пам'яток. За назвою місця перших розкопок історики назвали племена, що колись давно населяли Україну, трипільськими.

Свої житла трипільці розташовували колами навколо великого майдану. Стіни помешкань **споруджували** на дерев'яному каркасі й обмазували глиною. Зовні їх розмальовували смугами червоного, жовтого та білого кольорів. Дах перекривали солом'яними або очеретяними сніпками. В оселях була піч.

З кременю та каменю трипільські майстри **виготовляли** різні знаряддя праці: сокири, серпи, свердла. З кістки, рогу, дерева і глини робили інструменти для обробки шкур, плетіння та в'язання. Дуже поширеним був глиняний посуд: миски, горщики, макітри, глечики. Характерна ознака цих виробів – витонченість форм і яскравий розпис (*З посібника*).

**Кре́мій* – дуже твердий мінерал чорного, бурого або жовтого кольору.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Розкажіть, чому племена, які колись населяли Україну, назвали трипільськими. Як називають представників цих племен?

2. Поясніть лексичне значення слів *пам'ятка*, *поселення*, *макітра*. Скористайтеся тлумачним словником.

3. Поясніть пряме й переносне значення слова *кремій*. З яким значенням (прямим чи переносним) це слово вжито в тексті?

4. Чим можна пояснити відсутність у тексті слів з переносним значенням?
5. Знайдіть у другому абзаці синоніми й поясніть їхню роль.
6. Доберіть синоніми до виділених слів. Скористайтесь словником синонімів.
7. Випишіть з тексту назви знарядь праці та виробів. Користуючись виписаними словами, розкажіть, чим займалися трипільці.

- 506** I. Складіть і запишіть по одному реченню зі словом *пливти* в прямому й переносному значенні.
II. Складіть і запишіть одне речення із стилістично забарвленими словами.

- 507** Замініть у кожному реченні прикметник *крутий* найбільш доречним синонімом.

1. Грузовик зупинився за крутим поворотом. 2. Річка біжить між крутими берегами. 3. Характер у хлопця був крутий. 4. Із сушених яблук зварили крутий узвар. 5. З манки зварили круту кашу.

- 508** Доберіть синонім й антонім до виділеного слова в реченні.

Вітрець **рушив** – почало колесом сніг крутити (*Панас Мирний*).

- 509** Складіть усно висловлення на тему «Які риси характеру я хочу в собі виховати?» (3–5 речень). Використайте синоніми й антоніми для надання висловленню виразності.

- 510** Відредагуйте текст, користуючись поданою нижче рубрикою «Культура мовлення», і запишіть його правильно.

Нова школа, у якій ми навчаємося, світла й простора. Її працівникам довелося прикласти багато зусиль, щоб учням було тут зручно й уютно. У класах стоять новенькі парти та книжкові шкафи, стіни обклеєно гарними обоями, пол полаковано. В актовому залі постелено коврові доріжки.

Чергові стежать, щоб ніде не було грязі, на великих перервах відкривають вікна, щоб провітрити приміщення.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

АНТИСУРЖИК

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
книжкова шафа	книжковий шкаф
підлога	пол
килимові доріжки	коврові доріжки
шпалери	обої

<i>ПРАВИЛЬНО</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНО</i>
докладати зусилля	прикладати зусилля
відчиняти вікно	відкривати вікно
вимикач	виключатель
бруд	грязь
затишно	уютно

§ 67. БУДОВА СЛОВА Й ОРФОГРАФІЯ

511 І. Прочитайте текст. Як ви думаєте, чому саме до шкільного колодязя ходив набирати воду дідусь? Чому вода із цього колодязя здавалася йому найсмачнішою?

ДОБРОГО ВАМ ЗДОРОВ'Я!

Біля школи живе старий чоловік, дід Іван. Немає в нього нікого: ні рідних, ні близьких. Було два сини – і ті загинули на фронті. А дружина померла недавно.

Щодня приходить дід Іван до школи по воду.

– У **шкільному** колодязі дуже смачна вода, – каже він сусідам.

Щойно дідусь підходить до колодязя, до нього підбігають діти.

– Дідусю, ми допоможемо вам витягти води, – кажуть вони.

Дідусь усміхається, не встигне й відпочити біля колодязя, як відро вже повне.

– Доброго вам здоров'ячка, дідусю! – щебечуть діти.

Ці слова звучать для діда прекрасною **музикою**. Від них на серці стає тепло й радісно (*В. Сухомлинський*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. У реченнях з прямою мовою знайдіть слова із суфіксами, що надають мовленню емоційного забарвлення й виразності.
2. Знайдіть спільнокореневі слова. Простежте, чи допомагають вони зв'язати речення в тексті.
3. Випишіть по два слова з нульовим закінченням та без закінчення. Розберіть їх за будовою. Які із цих слів називаємо незмінними?
4. Знайдіть три слова, у складі яких є префікс. Назвіть префікси.
5. Випишіть форми слова *колодязь*. Позначте закінчення та визначте, які граматичні значення вони виражають.
6. Доберіть усно до виділених слів по дві їхні форми та по два спільнокореневі слова.
7. Розберіть за будовою слова *дзвінок, шкільний, прекрасний*.

512 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Які ваші плани на літні канікули?

513 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть і поясніть орфограми.

1. (З,с)тихне м(е,и)лодія, й (з,с)хлипне поволі срібна хмаринка перлистим дощ(е,о)м (*З. Мороз*). 2. Та раптом пісня з закутків нічних ро(з,с)сипалась, як бісер, край дороги (*Ю. Вавринюк*). 3. Настояна на матіолі тиша пр(е,и)спала смагли глеки на т(е,и)ну (*Д. Іванов*). 4. Стомившись, день (з,с)хилився на плечі (*Л. Гудзь*). 5. За 10 хвилин космічний корабель може (з,с)фотографувати до 1 млн км² з(е,и)мної поверхні (*З довідника*). 6. Я пр(е,и)горнусь до тебе тін(н)ю (*О. Довгон'ят*).

II. Визначте в першому реченні змінні й незмінні слова.

III. Підкресліть граматичні основи речень. Яке з речень є складним?

514 Розгадайте ребуси. Слова-відгадки розберіть за будовою.

$\frac{\text{К}}{\text{КИД}}$

100ВП

РО+ГА

$\frac{\text{НЕ}}{\text{СТИ}}$

515 Розберіть за будовою виділені слова. З одним словом (на вибір) складіть речення.

Прибережний, провідник, земляний, добирати.

516 Спишіть слова, розкриваючи дужки. Підкресліть і поясніть орфограми.

Бе(з,с)формений, бе(з,с)платний, (з,с)хвалити, (з,с)кривдити, (з,зі)м'яти, (з,с)фальсифікувати, (з,с)нести, (з,с)творити,

пер(е,и)писати, пр(е,и)погано, пр(е,и)в'ялий, пр(е,и)землитися,
пр(е,и)великий, пр(е,и)старий, пр(е,и)слати, пр(е,и)садибний.

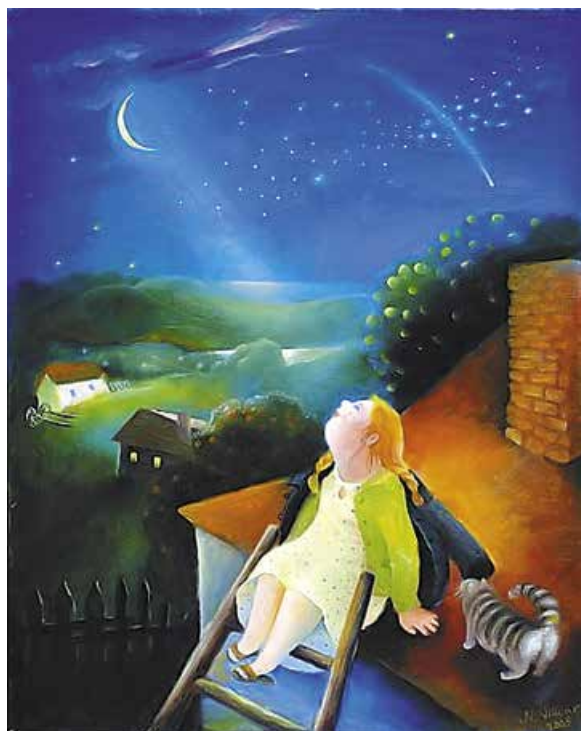
517 Складіть і запишіть невеликий твір (5–7 речень) на тему «Шкільна родина». Використайте спільнокореневі слова як засіб зв'язку речень у тексті. Який стиль мовлення ви оберете?

§ 68. ФОНЕТИКА Й ГРАФІКА. ОРФОЕПІЯ Й ОРФОГРАФІЯ

518 І. Прочитайте виразно текст уголос, дотримуючись орфоепічних правил. Що переважає в ньому: опис чи розповідь? Обґрунтуйте свою думку.

ЛІТО ПРИЙШЛО

Скажіть, ви не знаєте, чому це небо стало таке синє-синє, а хмарки в ньому пливуть такі біленькі-біленькі? Чому так **раненько** прокидається сонечко, а коли настає йому час іти на спочинок, то ніяк не хоче лягати у свою колиску? Чому в нічному небі так мерехтять зорі, а **місяць** так пильно **розглядає** себе в тихому дзеркалі ставочка?

Віллон Н. Дивлячись у нічне небо

Чому крізь густу стіну хлібів так ласкаво всміхаються сині очі волошок? Чому важкий сердитий джміль так низько хилить до землі солодку головку конюшини?

Чому?

Літо прийшло! (Ю. Старостенко)

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Випишіть слова з вивченими орфограмами, обґрунтуйте написання.
2. Запишіть виділені слова фонетичною транскрипцією. Назвіть у них букви та вимовте звуки.
3. Знайдіть три слова, у яких звуків менше, ніж букв.
4. Знайдіть по два слова з двома: а) м'якими звуками; б) дзвінками звуками; в) глухими звуками.
5. Знайдіть щонайменше два слова, за вимови яких приголосні уподібнюються.
6. Знайдіть щонайменше три слова, які можна змінити або до яких можна дібрати спільнокореневі слова так, щоб відбулося чергування звуків.
7. Поясніть доцільність чергування *у – в, і – й*.
8. Виконайте фонетичний розбір слова *джміль*.

519 Поміркуйте: одним чи двома звуками розрізняються слова в кожній з пар. Назвіть цей звук (ці звуки).

Сила – сіла, дим – дім, рис – ріс, бик – бік, злива – слива.

520 Запишіть слова фонетичною транскрипцією. Під час вимови яких з них приголосні уподібнюються? Прочитайте слова вголос, дотримуючись орфоепічних правил.

Вогкий, кігті, сережка, донечці, солодкий, просьба, боротьба, на стежці, зшити.

521 Спишіть слова, розкриваючи дужки. Підкресліть і поясніть орфограми.

В(е,и)сняний, кр(е,и)ничний, л(е,и)монний, ч(е,и)решенька, бері(з,с)ка, кі(г,х)ті, соло(д,т)кий, сте(ж,ш)ка, шви(д,т)-кий, проїз(д)ний, контраст(т)ний, криничен(ь)ці, тон(ь)шого, сіл(л)ю, від(д)ілити, радіст(т)ю, між(')ярусний, тьм(')яний.

522 ПОПРАЦЬОУЄ В ПАРАХ. Доберіть кожен окремо по 5–7 слів на вивчені орфограми. Продиктуйте ці слова однокласнику (однокласниці). Перевірте написання.

523 I. Прочитайте прислів'я і поясніть, як ви їх розумієте. Спишіть, розкриваючи дужки.

1. Хто багато обіцяє, той рі(д,т)ко слова дотримує. 2. В(е,и)-селий гість – сім(')ї радість. 3. Лагідний язик може тя(ж,ш)ко вдарити. 4. Знай біл(ь)ше, а говори мен(ь)ше. 5. Під л(е,и)жачий камінь вода не т(е,и)че.

II. Підкресліть граматичні основи.

524 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що на канікулах ви поїхали на відпочинок. Напишіть у зошиті текст електронного листа другу (подрузі) з коротким повідомленням про своє місцеперебування, погодні умови тощо. Підкресліть вивчені орфограми.

§ 69. СИНТАКСИС І ПУНКТУАЦІЯ

525 І. Прочитайте виразно текст, правильно інтонуючи речення. Чому, на вашу думку, Мишкові сподобалося приходити в сад на світанку?

ЯБЛУКО І СВІТАНОК

Малий Мишко часто приходив у сад до свого дідуся. Дідусь пригощав онука смачними яблуками, грушами, медом. Та Мишко не міг відірвати очей від великого-великого, білого й ніжного яблука, яке виросло аж на вершечку однієї яблуні.

– Дідусю, милий, дозвольте мені, я полізу й зірву он те яблуко.

– Ні, – каже дідусь. – Це яблуко буде тому, хто прийде в сад на світанку й попрацює часинку.

Кілька разів збирався Мишко прийти в сад на світанку, та не міг подолати лінощів. Нарешті зібрався-таки з силами, розплющив очі перед світом, ударив кулаком подушку й побіг до дідуся в сад. Налив бджолам води, позрізав сухі гіллячки.

В. Фомюк. Яблуня

Заграла ранкова зоря. Підходить Мишко до яблуні з омріяним яблуком – і дух затаїв. Таке диво! Яблуко на самісінькому вершечку не біле, а рожеве, як небо на світанку.

– Ну, що ж, тепер яблуко твоє, – тихо каже дідусь. – Лізь і зривай.

– Ні, дідусю... Нехай завтра...

– Чому? – дивується дідусь і радіє.

– Хочу побачити ще один світанок (*В. Сухомлинський*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Знайдіть у тексті речення спонукальні й окличне. Які емоції, почуття передав автор окличним реченням?
2. Назвіть ужите в тексті звертання. Визначте частину мови та відмінок цього слова.
3. Знайдіть по одному реченню з однорідними додатками, означеннями та присудками. Яка роль цих однорідних членів речення в тексті?
4. Утворіть з двох перших речень одне складне й запишіть. Розставте потрібні розділові знаки.
6. Знайдіть діалог. Поясніть уживання розділових знаків при діалозі.
7. Випишіть усі словосполучення з першого речення. Виконайте синтаксичний розбір двох з них (на вибір).
8. Виконайте письмово синтаксичний розбір першого речення.

526 ПОПРАЦЬОУЙТЕ В ПАРАХ. Відредагуйте по черзі словосполучення (усно). Правильність виконання перевірте за допомогою рубрики «Культура мовлення» на с. 27, 159 та відповідей у додатках.

Вибачте мене, дякую вас, хворий грипом, сталося по неувважності, милуватися з краєвиду, потребує допомогу, сподіватися кращих часів, турбуватися за дітей, контрольна по історії, чемпіонат по тенісу, іти за хлібом.

527 Сформулюйте й запишіть 2–3 правила безпечної поведінки на воді або в громадських місцях. Використайте речення з одним головним членом.

528 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки й розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть члени речення.

1. Ходить лип(е,и)нь під стіною жита шлях-дорогу м'яко вист(е,и)ля (*Б. Степанюк*).
2. Старен(ь)ка груша дихає на пальці їй певно снят(ь)ся повні жмені груш (*Л. Костенко*).
3. Ніч пл(е,и)ве нечутно і широко і ро(з,с)ливають(ь)ся сріблясті хвилі (*А. Гарасевич*).
4. Холоне степ і невкипілі зорі рогатий жук виймає рогач(е,о)м (*Л. Костенко*).
5. (С,з)хилились вишні в розпачі німім і ронять цвіт в(е,и)сільний у калюжу (*Л. Гудзь*).

II. Визначте частини мови в першому реченні.

529 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки й розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть члени речення.

1. Хто **(в)літку** буде співати той **(в)зимку** буде танцювати (*Нар. творчість*). 2. За селом розлогі поля синіє ліс л(е,и)тять птахами хмаринки і хмаринками птахи (*У. Самчук*). 3. Відвічний ліс шумів над ним **тужливо** або стогнав і плакав і р(е,и)вів (*І. Франко*). 4. Навшпиньки тиша ходить у саду щоб гілку не труснути ненароком (*Г. Дудка*). 5. Нащо ж **ти** калино губиш свою вроду погляд **ясноокий** топ(е,и)ш в синю воду? (*О. Довгон'ят*).

II. Визначте частини мови виділених слів. Слово *влітку* розберіть за будовою.

530 I. Перебудуйте прості речення з однорідними членами на складні й запишіть. Розставте потрібні розділові знаки.

1. Із-за гір виглянуло сонце і швидко висушило росу на траві. 2. У саду росли гарні троянди і радували серце маленької господині.

II. Перебудуйте подані речення на речення з прямою мовою і запишіть. Розставте потрібні розділові знаки.

1. У хаті батько урочисто сповіщає, що Святий вечір уже почався (*О. Воропай*). 2. Пересміявшись і споважнівши, дід урочисто каже, що лебеді полетіли на тихі води, на ясні зорі (*За М. Стельмахом*).

ДОДАТКИ

Додаток 1

ОРФОЕПІЧНИЙ СЛОВНИЧОК

Б

бага́тство [бага́цтво]
 батьківщи́на [бат'к'івшч'і́на]
 безжу́рний [бе^иж:у́рний]
 безме́жжя [бе^измéж':а]
 бері́зка [би'р'і́зка], -зці [з'ц'і]
 боротьба́ [бород'ба́]

В

верну́тися [ве^ирну́ти'с'а], вернеш-
 ся [не^ис':а], верне́ться [не^иц':а]
 виба́чатися [ви'бача́ти'с'а], -чся
 [ц'с'а]
 во́гкий [во́хкий]
 вокза́л [вог'за́л]
 ву́зько [в'у́зко]

Д

диві́тися [ди'ві́ти'с'а], диви́шся
 [ви'с':а], диві́ться [ви'ц':а]
 дігтя́р [д'іхт'ар]
 ді́жка [д'і́жка], -жці [з'ц'і]
 до́відка [д'ов'ідка]
 дочка́, дочці́ [доц'і́]
 до́ччин [д'оч:ин]
 до́шка, до́шці [д'ос'ц'і́]

З

зжа́ти [ж:а́ти]
 злі́сть [з'л'і́с'т']
 зозу́ля [зо^узу́л'а]
 зсади́ти [с:ади́ти]
 зшива́ти [ш:и'е́вати]

К

кі́готь [к'і́гот'], -гтя [хт'а]

Л

ле́гко [лéхко]
 ло́жка [л'о́жка], -жці [з'ц'і]
 людський [л'уд'с'кий]

М

молотьба́ [молод'ба́]
 моту́зка [мо^уту́зка], -зці [з'ц'і]

Н

ні́готь [н'і́гот'], -гті [хт'і]
 ніч [н'іч], ні́ччю [н'іч':у]

П

прему́дрий [пре^иму́дрий]
 приві́зши [при'в'і́жши]
 прині́сши [при'ен'і́ш:и]
 про́сьба [про́з'ба]

Р

рі́дня [р'ід'н'а́]
 розши́ти [рожши́ти] і [рош:і́ти]
 рюкза́к [р'уг'за́к]

С

серéжка [се^ирéжка], -éжці [éз'ц'і]
 смі́ятися [с'м'і́я́ти'с'а], -іє́шся
 [і́й'е́с':а], -іє́ться [і́й'е́ц':а]
 соло́дкий [сол'одкий]
 сорочка, – о́чці [о́ц'і́']
 сте́жка [сте́жка], – жці [з'ц'і]
 суцві́ття [суц'в'і́т':а]

Ф

футбо́л [фуд'бо́л]

Ш

швидкі́й [шви'є́дкий]
 ші́стна́дцять [ш'і́сна́дз'ц'а́т']

СЛОВНИЧОК НАГОЛОСІВ

А

абіхто
алфавіт

Б

близький
борючись
босоніж
б'ючі

В

верба
веретено
везті
вести
вігадка
визнання
вимова
вимога
вінагородити
випадок
випрягти
виразність
виставковий
вичерпний
возз'єднання
воїнський

Г

гетьманський
горобина
городити
горошина
грушевий

Д

далечина
дворовий
дециметр
діхання
діалог
дідів
діточкі

дітьми
довести
донька
допізна
досхочу
дочка
дощечка
дощовий

Ж

жалити
жалюзі
жаркий
живопис
живописний
житло

З

завдання
завдовжки
загадка
заздалегідь
зайнятий
запитання
застрілити
зібрання
злегка
зовсім
зручний

І

ідучи
іскра

Ї

їстівний

К

кажучи
кидати
кілометр
книжковий
ківзатися

кóлесо
кóрисний
кропива
кóсий

Л

легкий
листопад
літопис
льодовий
ляльковий

М

медикамент
мережа
месті
міліметр
морочити

Н

навіки
навколо
навчання
насамперед
ненавидіти
ненависть
нести
новий
нудний

О

обрання
обруч
одинадцять
одноразовий
олень
оленячий
острівний

П

поблизу
пóдруга
позаочі
полéжати

пóмилка
порядковий
посідіти
пріязний
прóстий

Р

річковий
розв'язання
розповісті
русло

С

сантиметр
свєрдло
середина
спіна

Т

тóвпитися
товстий
тонкий
торф'яний

У

українець
український
урочистий

Ц

цєнтнер

Ч

чарівний
черговий
черствий
читання
чорнозем
чотирнадцять

Ш

швидкий
шовковий

СЛОВНИЧОК СИНОНІМІВ

АРОМАТНИЙ, пахучий, пахущий, пахкий, запашний, запашистий, духмяний.

БАЗІКА (*зневажливе*), базікало, патякало, талалай, баляндрасник, торохтій, цокотун, пустомеля, пустодзвін.

БАРВИСТИЙ, строкатий, кольоровий, різнобарвний, пишнобарвний, квітчастий, пишний, мальовничий, яскравий.

БЕЗСМЕРТНИЙ, невмирущий, нетлінний, вічний, довічний.

БІДА, лихо, нещастя, горе; (*лиха година*) напасть, халепа.

БЛАГОРОДНИЙ, чесний, порядний; (*вчинок*) лицарський, шляхетний; (*метал*) коштовний.

БЛИЗЬКО, недалеко, поблизу, неподалік, під носом, рукою подати, не за горами.

БОЯЗКИЙ, несливий, похлибий, лякливий, легкодухий, *розм.* страхопудний.

ВВІЧЛИВИЙ, чемний, вихований, коректний, тактовний, гречний.

ВЕЛИЧЕЗНИЙ, здоровенний, грандіозний, велетенський, гігантський, колосальний, прездоровий.

ВИДАТНИЙ, визначний, великий, відомий, знаменитий, славний.

ВІДВЕРТИЙ, щирий, прямий, правдивий, прямолінійний.

ГЕРОЇЗМ, геройство, лицарство, молодечтво, самовідданість, мужність.

ГОВОРИТИ (*передавати словами думки, повідомляти*), казати, промовляти, проказувати, балакати, мовити, повідати, *поетичне* ректи, *розм.* цідіти.

ГОРИЗОНТ, обрій, круговид, виднокруг, виднокрай, крайнебо, овид, небосхил, небокрай.

ГУЩАВИНА, хащі, нетрі, зарості.

ДВІР, подвір'я, обійстя, дворище, садиба, господа.

ДЕЛІКАТНИЙ, тактовний, увічливий, люб'язний, пристойний.

ДИВНИЙ (*який викликає подив*), чудний, дивовижний, чудернацький, *розм.* диківинний; химерний, фантастичний; дивацький.

ДОРОГА, шлях, путь, шосе, траса, автострада, *розм.* гостинець, путівець.

ДУМАТИ, мислити, розмірковувати, роздумувати, міркувати, мати на думці, *розм.* кумекати, *розм.* метикувати, *розм.* мізкувати.

ЖИТЛО, оселя, помешкання, дім, домівка, хата, госпóда.

ЗАВЖДИ, повсякчас, завше, постійно, день і ніч, будь-коли, доки світ стоїть, хоч коли.

ЗАВІРЮХА, хуртовина, метелиця, віхола, заметіль, хуга, завія, сніговій, *розм.* хурделиця, *розм.* хвища, *розм.* хуртеча.

ЗЛИЙ, недобрий, лихий, поганий, злісний, злостивий, злобний, зловорожий.

ІТИ, простувати, прямувати, ступати, *розм.* топати, *розм.* тупцювати; крокувати; *розм.* чимчикувати, *розм.* теліпáтися.

- КМІТЛИВИЙ**, тямущий, тямовитий, *розм.* метикуватий, *розм.* метикований, здогадливий, бистрий на розум.
- ЛАСКАВИЙ** (який виявляє ласку), ніжний, лагідний, пестливий, голубливий, *розм.* ладний.
- ЛЕЛЕКА**, чорногуз, бусол, бузько́.
- ЛЮТИЙ**, хижий, злий, злющий, безжалісний, жорстокий, нещадний.
- МАБУТЬ**, певно, здається, видно, напевне, либонь.
- МОВЧАЗНИЙ**, небалакучий, неговіркий, маломовний, небагатослівний, мовчкуватий, безсловесний, безмовний.
- НАРАЗ**, враз, раптом, несподівано, зненацька.
- НАСТАВАТИ**, надходити, наближатися, насуватися, підступати, наспівати, приходити.
- ОХАЙНИЙ**, чепурний, акуратний, чистий, чепуристий.
- ОХОРОНЯТИ**, стерегти, пильнувати, вартувати, сторожити, чатувати, стояти на варті.
- ПЛАКАТИ**, *розм.* рюмсати, лити сльози, нюнити, скиглити, хлипати, ревти, сміятися на кутні, заходитися плачем, вмиватися слізьми; голосити, ридати.
- ПОБАЧИТИ**, угледіти, уздріти, зобачити, спостерегти; (*у гостях*) зустріти, здібати.
- ПОВІЛЬНО**, поволі, звільна, нешвидко, неспішно, потихеньку, неквапно, повагом, без поспіху, *розм.* неква́пом, *розм.* повобленьки.
- РАДІСНИЙ**, веселий, життєрадісний, сонцелюбний, сонцеликий.
- РАПТОМ**, зненацька, ураз, несподівано, раптово, як сніг на голову, як грім з ясного неба, блискавично.
- РОЗМОВЛЯТИ**, говорити, балакати, бесідувати, вести розмову, гомоніти, перекидатися словами, *розм.* галакати, *розм.* щебетати.
- САМОБУТНІЙ**, оригінальний, своєрідний.
- СВІТАТИ** (*про настання світанку, ранку*), розвиднятися, сіріти, дніти, розсвітати, світліти, світлішати, ясніти, зоріти, мріти.
- СКАЗАТИ**, мовити, промовити, проговорити, проказати, вимовити, висловити, повідати, випалити, зронити, *розм.* пролепетіти.
- СМІЛИВИЙ**, відважний, хоробрий, мужній, безстрашний, відчайдушний, небоязкий.
- СПОКОНВІКУ**, з діда-прадіда, справіку, з правіків, одвічно, з давніх-давен, відколи світ.
- СПРАВЖНІЙ**, істинний, правдивий, чистий, дійсний; реальний.
- СУМ**, смуток, журба, печаль, туга, жаль, зажу́ра, жура́; скорбота.
- ТОВАРИСЬКИЙ**, дружній, пріятельський, пріязний, доброзичливий.
- ЧУДОВИЙ**, прекрасний, прегарний, розкішний, божественний, захоплюючий.
- ШВИДКИЙ**, скорий, бистрий, прудкий, хуткий, шпаркий, розгонистий, борзий; (*у праці*) беручий, жвавий.
- ШВИДКО**, стрімко, стрімливо, хутко, скоро, бистро, прудко, мерщій, стрілою, вихорем, прожогом, стрімголов.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

Скорочені відповіді до вправ

26. 3. Течією. 5. Сіллю.

47. 1. Весело.

48. 6. Просто.

66. 1. Колодязний журавель (довга жердина, приладнана біля колодязя). 2. Голкою хвойного дерева, їжака. 3. На футбольному. 4. Стрілка рослини, на панчохах, залізнична. 5. Корінь слова, зуба. 6. Залізничного, художнього (картина художника).

66. 3. На поганому. 5. Дорогý. 6. Лїнь.

75. 1. Час, думка тощо. 2. Час, звуки, слова тощо. 3. Вітер, свічка, душа тощо. 4. Теплим. 5. Промінь надії, щастя тощо.

79. Помітивши – виявивши, побачивши.

83. Добрий урожай – багатий, великий, рясний, щедрий.

92. Глибокі знання – поверхові; тихий сон – неспокійний, тривожний.

105. Омоніми – *чайка* (степова) і *чайка* (козацька) та ін.; багатозначні слова – *чашечка* та ін.

118. Больничный – лікарняний. Масло – олія.

119. 1. Два тижні. 2. Улюблена пісня. 3. Старанно ставиться. 4. Правильно відповів. 6. Наступне заняття.

172. Пригвинтіти, пригвинті, пригвинтіть, пригвинчу́.

182. 1. [л́].

195. Любов'ю [л´убо́вйу].

222. Сполучення букв *ьо* пишемо в 4 словах.

227. Клейка́ стрічка.

254. Уподібнення приголосних відбувається в словах *засніжене, ніжиться* та ін. Усього – у 7 словах.

267. Зловісний, жалісно та ін.

279. У першій групі пишемо *и* в тих словах, у яких є наголошений суфікс *-а-*. У другій групі пишемо *е*, якщо сумнівний голосний при зміні слова чергується з [і].

283. Кременчук – у Кременчуці, Острог – в Острозі.

313. Потрібно вставити 5 знаків м'якшення. Слід підкреслити 7 слів.

317. Знака м'якшення немає в 6 словах.

339. У третю колонку слід виписати 2 слова (збіг на межі частин складного слова).

524. Турбуватися про дітей, чемпіонат з тенісу, іти по хліб.

526. Потрібно поставити 6 ком. У другому реченні є вставне слово *певно*. У третьому реченні слід поставити кому лише перед одним зі сполучників *і*. Пишемо *рогачем*.

505. Крутий узвар – міцний, насичений; круті береги – обривисті, прямовисні; крута каша – густа; крутий характер – суворий.

512. Накидка, стовп, дорога, піднести.

Відповіді до тестових завдань

Завдання на с. 58–59:

1.В; 2.А; 3.В; 4.Б; 5.Г; 6.В; 7.А.

Завдання на с. 84–85:

1.А; 2.А; 3.В; 4.Б; 5.Г.

Завдання на с. 107–108:

1.А; 2.Б; 3.Б; 4.В; 5.Г; 6.А; 7.Г; 8.В.

Завдання на с. 132–133:

1.Г; 2.А; 3.А; 4.Б; 6.В; 7.Б; 8.А.

Завдання на с. 152:

1.Б; 2.В; 3.Б; 4.В; 5.Г; 6.Б;

7.Г; 8.Б.

Завдання на с. 180:

1.А; 2.Г; 3.Г; 4.Г; 5.В.

Завдання на с. 216:

1.В; 2.Б; 3.В; 4.А.

Відповіді до веселих вікторин

Вікторина на с. 17. 1. Префікс і суфікс. 2. Д-і-д. 3. Й. 4. Букви *р*. 5. Буква *м*. 6. Букви *к*.

Вікторина на с. 36. 1. Звук [о]. 2. Звук [а]. 3. Омар – комар. 4. Звук [к]. 5. Ворота – воротар.

Вікторина на с. 62. 1. Морської або тієї, якою косять. 2. Ключем-джерелом. 3. На вулканічній (розплавлена маса). 4. Та, за допомогою якої прицілюються. 5. Ту, яка має листочки і квітки (лікарська рослина).

Вікторина на с. 133. 1. Алфавіт, абетка, азбука. 2. Звук [й]. 4. Клад – склад. 5. Джміль – хміль. 6. Звук [дз'] позначаємо буквами *дзъ*.

ЗМІСТ

Дорогі п'ятикласники!	3
-----------------------------	---

ВСТУП

Значення мови в житті суспільства. Українська мова – державна мова України	4
§ 1. Мовлення і спілкування	9
§ 2. Правила спілкування. Монологічне та діалогічне спілкування. Складання діалогів	12
§ 3. Читання мовчки	14

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО

§ 4. Текст. Речення. Слово	18
§ 5. Істотні ознаки тексту. Тематичні речення й план тексту	28
§ 6. Типи мовлення	32
§ 7. Усний вибіркового переказ художнього тексту, що містить опис предмета	34

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

§ 8. Лексичне значення слова. Однозначні й багатозначні слова	38
§ 9. Пряме й переносне значення слова	41
§ 10. Синоніми	44
§ 11. Антоніми	47
§ 12. Усний докладний переказ розповідного тексту художнього стилю з елементами опису тварини	50
§ 13. Омоніми	51
§ 14. Пароніми	54
§ 15. Узагальнення вивченого з розділу «Лексикологія»	57
§ 16. Письмовий докладний переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами опису предмета	60

БУДОВА СЛОВА. ОРФОГРАФІЯ

§ 17. Основа слова й закінчення. Змінні й незмінні слова	64
§ 18. Корінь слова. Спільнокореневі слова та форми слова	67
§ 19. Префікс і суфікс	70
§ 20. Письмовий твір-опис предмета в художньому стилі	75
§ 21. Орфограми в значущих частинах слова	78
§ 22. Написання префіксів <i>пре-</i> , <i>при-</i> , <i>прі-</i>	80
§ 23. Узагальнення вивченого з розділу «Будова слова. Орфографія»	82
§ 24. Письмовий твір-опис тварини в художньому стилі	86

ФОНЕТИКА. ГРАФІКА. ОРФОЕПІЯ. ОРФОГРАФІЯ

§ 25. Звуки мови і звуки мовлення. Звуки голосні та приголосні	90
§ 26. Приголосні тверді й м'які, дзвінкі й глухі	93
§ 27. Алфавіт. Співвідношення звуків і букв	97
§ 28. Склад. Наголос	100
§ 29. Орфограма. Правила переносу слова з рядка в рядок	104
§ 30. Письмовий твір-розповідь на основі власного досвіду в художньому стилі	108
§ 31. Вимова голосних. Позначення на письмі ненаголошених [е], [и] в коренях слів	109
§ 32. Вимова приголосних звуків. Уподібнення приголосних	113
§ 33. Спрощення в групах приголосних	117
§ 34. Чергування голосних звуків	121
§ 35. Чергування приголосних звуків	124
§ 36. Чергування <i>у – в, і – й</i>	126
§ 37. Есе	129
§ 38. Правопис префіксів <i>з- (зі-, с-), роз-, без</i>	129
§ 39. Позначення м'якості приголосних на письмі. Правила вживання знака м'якшення	134
§ 40. Сполучення букв <i>йо,ьо</i>	137
§ 41. Уживання апострофа	140
§ 42. Усний докладний переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами роздуму	143
§ 43. Подвоєння букв на позначення збігу однакових приголосних	144
§ 44. Подвоєння букв на позначення подовжених приголосних	147
§ 45. Узагальнення вивченого з розділу «Фонетика. Графіка. Орфоепія. Орфографія»	150
§ 46. Письмовий твір-роздум у художньому стилі	154

ВІДОМОСТІ ІЗ СИНТАКСИСУ ТА ПУНКТУАЦІЇ

§ 47. Словосполучення	158
§ 48. Речення, його граматична основа	162
§ 49. Види речень за метою висловлення. Окличні речення	166
§ 50. Письмовий твір-роздум у художньому стилі	170
§ 51. Додаток	172
§ 52. Означення	174
§ 53. Обставина	178
§ 54. Речення з однорідними членами	184
§ 55. Узагальнювальне слово при однорідних членах речення	188
§ 56. Письмовий докладний переказ тексту розповідного характеру з елементами роздуму	192
§ 57. Звертання	193
§ 58. Вставні слова	196
§ 59. Лист	200

§ 60. Складне речення	201
§ 61. Кома між частинами складного речення	205
§ 62. Адреса	208
§ 63. Речення з прямою мовою	209
§ 64. Діалог	212
§ 65. Узагальнення вивченого з розділу «Відомості із синтаксису та пунктуації»	217

ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО

§ 66. Лексикологія	222
§ 67. Будова слова й орфографія	224
§ 68. Фонетика й графіка. Орфоепія й орфографія	226
§ 69. Синтаксис і пунктуація	228

ДОДАТКИ

Орфоепічний словничок	231
Словничок наголосів	232
Словничок синонімів	233
Перевір себе. Скорочені відповіді до вправ	235

УРОКИ РОЗВИТКУ МОВЛЕННЯ

§ 1. Мовлення і спілкування	9
§ 2. Правила спілкування. Монологічне та діалогічне спілкування. Складання діалогів	12
§ 3. Читання мовчки	14
§ 5. Істотні ознаки тексту. Тематичні речення й план тексту	28
§ 7. Усний вибірковий переказ художнього тексту, що містить опис предмета	34
§ 12. Усний докладний переказ розповідного тексту художнього стилю з елементами опису тварини	50
§ 16. Письмовий докладний переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами опису предмета	60
§ 24. Письмовий твір-опис тварини в художньому стилі	86
§ 30. Письмовий твір-розповідь на основі власного досвіду в художньому стилі	108
§ 37. Есе	129
§ 46. Письмовий твір-роздум у художньому стилі	154
§ 50. Письмовий твір-роздум у художньому стилі	170
§ 56. Письмовий докладний переказ тексту розповідного характеру з елементами роздуму	192
§ 59. Лист	200
§ 62. Адреса	208

Навчальне видання

ЗАБОЛОТНИЙ Олександр Вікторович
ЗАБОЛОТНИЙ Віктор Вікторович

УКРАЇНСЬКА МОВА

5 клас

Підручник для закладів
загальної середньої освіти

*Рекомендовано Міністерством освіти
і науки України*

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Головний редактор *Наталія Заблоцька*

Редактор *Ольга Дубчак*

Обкладинка *Тетяни Куц*

Макет, художнє оформлення,
комп'ютерна обробка ілюстрацій *Володимира Волкова*

Технічний редактор *Цезарина Федосіхіна*

Комп'ютерна верстка *Олени Білохвост*

Коректори *Алла Кравченко, Любов Федоренко*

Формат 70×100/16.
Ум. друк. арк. . Обл.-вид. арк. .
Тираж . Вид. № .
Зам. №

Видавництво «Гене́за», вул. Тимошенка, 2-л, м. Київ, 04212.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 5088 від 27.04.2016.

Віддруковано у ТОВ «ПЕТ», вул. Ольмінського, 17, м. Харків, 61024.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 4526 від 18.04.2013.

АЛФАВІТ					
Буква	Назва букви	Буква	Назва букви	Буква	Назва букви
А а	а	І і	і	Т т	те
Б б	бе	Ї ї	ї	У у	у
В в	ве	Й й	йот	Ф ф	еф
Г г	ге	К к	ка	Х х	ха
Ґ ґ	ґе	Л л	ел	Ц ц	це
Д д	де	М м	ем	Ч ч	че
Е е	е	Н н	ен	Ш ш	ша
Є є	є	О о	о	Щ щ	ща
Ж ж	же	П п	пе	Ь ь	знак м'якшення
З з	зе	Р р	ер	Ю ю	ю
И и	и	С с	ес	Я я	я

Буква	Назва букви	Буква	Назва букви	Буква	Назва букви
А а	а	І і	і	Т т	те
Б б	бе	Ї ї	ї	У у	у
В в	ве	Й й	йот	Ф ф	еф
Г г	ге	К к	ка	Х х	ха
Ґ ґ	ґе	Л л	ел	Ц ц	це
Д д	де	М м	ем	Ч ч	че
Е е	е	Н н	ен	Ш ш	ша
Є є	є	О о	о	Щ щ	ща
Ж ж	же	П п	пе	Ь ь	знак м'якшення
З з	зе	Р р	ер	Ю ю	ю
И и	и	С с	ес	Я я	я

ЗВУКИ

Крайна Дзвінких
Т в р д і
б н з ж
дж г
г

Приголосні
г о л о с н і

Океан Уподібнення

Крайна Глухих
п с ш ч
т ц х ф

Море
в м н л р

Океан Спрощення

Голосні
а, о, е, і, у

річка Наголошена
а, о, е, і, у

Океан Чергувань

Частини мови

Самостійні

Іменник	<i>сонце</i>	хто? що?
Прикметник	<i>сонячний, мамин</i>	який? чий?
Числівник	<i>три, третій</i>	скільки? котрий?
Займенник	<i>я, ти, він</i>	хто? що?
Дієслово	<i>сидіти</i>	що робити? що зробити?
Прислівник	<i>сонячно, восени</i>	як? де? коли? куди?

Службові

Прийменник	<i>на, в, з, до</i>	Не відповідають на питання
Сполучник	<i>і, й, та, але</i>	
Частка	<i>не, б, хай</i>	

Види речень

За метою висловлювання	За емоційним забарвленням	За будовою
розповідне	окличне	просте
питальне	неокличне	складне
спонукальне		

Члени речення

Головні		Другорядні		
<u>Підмет</u>	<u>Присудок</u>	<u>Означення</u>	<u>Обставина</u>	<u>Додаток</u>
хто? що?	що робить? що зробить?	який? чий?	як? де? коли? <i>та ін.</i>	кого? чого? кому? чому? <i>та ін.</i>

Лексикологія

Слова: • однозначні • багатозначні	Значення слова: • пряме • переносне	Слова: • загальноновживані • стилістично забарвлені
--	---	---

Синоніми *думати, мислити*
 Антоніми *високий, низький*
 Омоніми *коса (дівоча), коса (знаряддя)*

Значущі частини слова

Основа			Закінчення
Префікс —	Корінь —	Суфікс —	
<i>при мор ськ ий</i>			☐

Стилі мовлення

Розмовний	Науковий	Художній	Публіцистичний	Офіційно-діловий
-----------	----------	----------	----------------	------------------

Типи мовлення

Розповідь	Опис	Роздум
-----------	------	--------